МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович

УДК [572.71:569.89:904](477.41/.42-22)«16/18»

ДИСЕРТАЦІЯ
МОРФОЛОГІЯ ЧЕРЕПІВ HOMO SAPIENS XVII–XIX СТ. ЗІ СХІДНОГО ПОЛІССЯ (ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА)

Галузь знань – 09 біологія
Спеціальність – 091 біологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають
посилання на відповідне джерело
_____Ю. В. Долженко

Науковий керівник: Кучменко Олена Борисівна,
доктор біологічних наук, професор

Ніжин – 2025

АНОТАЦІЯ

Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 091 – Біологія. – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин, 2025.

Вивчення людського черепа є однією з найбільш плідних, важливих, проте й суперечливих галузей антропології, дані про черепні варіації широко використовувались у дискусіях щодо постійності або непостійності еволюційних змін. Антропологічний матеріал загалом є надійним історичним і біологічним джерелом у дослідженні етногенезу та етнічної історії народів, зокрема на території давньої Сіверської землі, що характеризується непростим етнічним і антропологічним складом. Відомості про антропологічний склад цього регіону, походження й спадкові зв'язки його мешканців значущі для вивчення морфології людності Східної Європи.

В роботі з застосуванням краніометричної, краніоскопічної й краніофенетичної антропологічних програм і міжгрупового канонічного аналізу, а також методів головних компонент та географічного методу дається морфологічна характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи.

Було надано краніометричну характеристику черепів (cranium cerebri) із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Встановлено, що чоловіча серія складається з 12 (11,2%) доліхокранних, 24 (22,4%) мезокранних черепів і 71 (66,3%) брахікранного черепа. У цілому вона брахікранна. Тож чоловіча група відноситься до великої європеоїдної раси з ознаками певної метисації, яка проявилась у брахікранному покажчику мозкового відділу. За даними морфології й канонічного та кластерного багатовимірного аналізу чоловіча збірна вибірка XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини найбільш подібна подібна до групи з Волині та міської групи з київського Подолу XVI–

XVIII ст. Виявлено, що збірна жіноча вибірка черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., яка складається з одного (2,1%) доліхокранного, дев'яти (19,5%) мезокранних та 35 (76,0%) брахікранних черепів, загалом характеризується брахікранним мозковим відділом.

Було визначено антропологічний склад населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. шляхом аналізу окремих краніологічних ознак і встановлено, що в чоловічій групі за межею середніх стандартних величин опинилося 48,2% ознак та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, а це вказує на те, що серія не є однорідною. За даними міжгрупового розмаху мінливості краніометричних ознак визначено, що при виявленні морфологічних варіантів серед населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. ключове значення мають кутові вимірювання лицьового профілю (характеристики, що віддзеркалюють міру сплощеності лицьового скелета) й вертикальні та латеральні розміри мозкової частини. Встановлено, що на території Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. найбільшою мінливістю у жінок вирізняються сім ознак із 22. Загалом мінливість краніометричних ознак у жіночій групі з території Чернігово-Сіверщини у порівнянні з іншими регіонами виражена трохи слабше. Також у досліджуваній жіночій групі не можна виокремити за рівнем мінливості тільки обличчя чи тільки мозковий відділ: здебільшого характеристика стосується двох основних відділів черепа. Монголоїдна домішка як за покажчиком сплощеності лицьового скелета, за співвідношенням лицьового та мозкового відділів, так і при вирахуванні умовного монголоїдного елемента загалом у чоловіків не проявилася. Було відзначено дуже слабку східну домішку в жінок, позаяк загальний індекс сплощеності лицьового скелета в них трохи більший при нормі до 20.

За допомогою внутрішньогрупового канонічного аналізу встановлено, що чоловіча серія з Чернігово-Сіверщини має у складі чотири краніологічні варіанти, отже є морфологічно неоднорідною. Виявлено, що виокремлений нами основний краніологічний варіант IV що складається з 24 чоловічих

черепів, на відміну від решта трьох варіантів Чернігово-Сіверщини характеризується, мезокранним мозковим відділом черепа. Цей факт особливий, позаяк із території України мезокранних груп виявлено одиниці. При порівнянні цих чотирьох варіантів і 59 чоловічих серій із Європи, виявлено північно-західний напрямок зв'язків, при цьому, морфологія мозкового відділу та обличчя вкладаються в ознаки, притаманні групам із Полісся, винятком є вінницький напрямок. Встановлено, що жіноча серія з Чернігово-Сіверщини має в складі три краніологічні варіанти. При їх порівнянні з 38 жіночими серіями з Європи, виявлено їх північно-західний напрямок зв'язків, а також слабкий південно-західний. За даними статевого диморфізму виявлено певні морфологічні відмінності, тож можна зробити припущення про різне походження чоловіків і жінок у чернігово-сіверській вибірці XVII–XIX ст. Жіноча група відрізняється від чоловічої серії трохи вищим черепним індексом на 1,3 одиниці, меншою довжиною основи обличчя, більшою висотою та меншою шириною носа, трохи вищими орбітами (в межах середніх даних), верхньолицьовим мезенним індексом, вищою носовою перегородкою.

За результатами географічного розташування 16 краніометричних ознак ознак мозкового та лицьового відділів черепа виявлено, що в міжгрупових варіаціях поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у чоловіків регіону збільшується в меридіональному напрямку: з півдня на північ. Висота черепа зростає з півночі на південний схід Чернігово-Сіверщини. Закономірність розташування носового індексу та назомалярного кута в серіях Чернігово-Сіверщини не знайдено. Динаміка мінливості кута випинання носа щодо лінії профілю серед досліджуваних чоловічих груп черепів з Чернігово-Сіверщини дає найвиразнішу серед варіацій інших ознак.

Було досліджено неметричні ознаки черепа населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. За краніоскопічними ознаками, особливо за малим відсотком підорбітного візерунка типу II, групу XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини, де досліджуються чоловіки і жінки спільно, можна вважати

такою, яка вкладається у покажчики, притаманні південним європейцям. За даними багатовимірного статистичного аналізу методом головних компонент, виявлено південно-східний напрямок зв'язків досліджуваної збірної групи черепів (чоловіки і жінки) з Чернігово-Сіверщини. Частка степового впливу в досліджуваній групі (чоловіки і жінки спільно) виявлена через помірний потиличний індекс, який у нашому випадку перебуває на межі європеоїдних і монголоїдних популяцій. Отже, підтверджується наше припущення про слабку монголоїдну домішку, зроблене за даними краніометрії. Краніофенетичний аналіз показав, що серед поодиноких ознак найвищу частоту поширення має центральний піднебінний валик, що контрастує з поширенням torus mandibulalaris. Характерною особливістю досліджуваної групи (об'єднані чоловічі та жіночі матеріали) є високий відсоток увігнутої форми sutura palatina transversa. Серед парних характеристик найчастіше трапляються canalis condylaris (задньовиросткові отвори) та ossa wormii suturae lamdoideae (вормієві кісточки лямбдоподібного шва). Варто також відзначити пряму форму на вилиці з правої сторони обличчя spina processus frontalis ossis zygomatici). Встановлено, що метопічний шов (sutura frontalis, metopica), який вважається ознакою, пов'язаною з цивілізаційним розвитком Homo sapiens, у представників обох статей з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. становить близько 7,0%.

Результати дослідження було комплексно узагальнено за допомогою міжгрупового багатовимірного та інтегрального аналізу. Порівняльний аналіз 17 серій з української території за допомогою інтегрального підходу (поєднання краніометрії і краніоскопії), виявив західну спрямованість зв'язків української краніологічної вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини (комбінований аналіз чоловічих і жіночих матеріалів). Морфологічні дослідження з використанням широкої та короткої краніологічних програм і канонічного аналізу чоловічої збірної групи XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини показали як південно-східні (Слобожанщина), так і західні (Волинь) напрямки зв'язків українського

населення Чернігово-Сіверщини. Для жіночих матеріалів розширена краніологічна програма з канонічним аналізом демонструє як південно-східні (Слобожанщина), так і західні (Західне Поділля, Волинь) вектори зв'язків українок Чернігово-Сіверщини. Отже, спостерігається практично тотожний напрямок з чоловічими групами. Ці результати отримали додаткове підтвердження через інтегральний аналіз.

Загалом морфологічна характеристика досліджених черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи відрізняється від решти 100 європеоїдних груп Східної Європи найнижчою висотою обличчя для території України і майже ідентична з білорусами Полісся, у котрих на 0,5 мм обличчя ще нижче. Своєю чергою, в жіночих групах Східної Європи найнижче обличчя відзначено у збірної вибірки XVII–XIX ст. Волині, але також різниця невелика з досліджуваною серією (1,6 мм). На тлі суміжних етнічних груп Східної Європи виявлено певну подібність українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. до молдаван (Варатік XVII–XIX ст.), та меншою мірою до кавказької вибірки з Ічкерії (чеченці, нохчі). Степова домішка в мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. помітна слабко, якщо тільки не застосовувати підрахунки за формулами загального індексу сплощеності лицьового скелета та преаурикулярного фаціоцеребрального покажчика.

Наукова новизна роботи полягає зокрема в тому, що вперше: комплексно вивчено черепи населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. в контексті сучасних біологічних, морфологічних і антропологічних досліджень; залучено методику етнічної краніоскопії для виявлення антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.; уведено до наукового обігу нові антропологічні матеріали з поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. виявлено основні напрями антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.; проведено внутрішньогруповий аналіз черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (чоловіків і жінок окремо); висвітлено формування антропологічного

складу населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у добу раннього нового та нового часу; щодо черепів населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. взято до уваги нові норми статистичного аналізу, згідно з якими при порівнянні вибірок застосовувався багатовимірні канонічний, інтегральний і кластерний аналіз. Також розширено базу індивідуальних розмірів черепів із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з 12 черепів до 191.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці загальних наукових праць, підручників з біології, антропології, етнічної історії, археології тощо. Отримані результати впроваджені в навчальний процес при викладанні дисциплін фахової підготовки здобувачів освітніх ступенів Бакалавр, Магістр та Доктор філософії у ЗВО, що підтверджується відповідним актом про впровадження.

Ключові слова: *фізична антропологія, череп, краніометрія, цефалометрія, зуби, скелет, тверді тканини, краніоскопія, краніальна структура, статеві розбіжності (диморфізм), антропологічний тип, шви та отвори черепа, черепні індекси, морфологія та анатомія, стоматологічна ознака.*

ABSTRACT

Dolzhenko Yu. Morphology of Homo Sapiens Skulls from the 17th – 19th Centuries from Eastern Polissia (Chernihiv-Sivershchyna). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 091 – Biology. – Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, 2025.

The study of the human skull is one of the most productive, important, yet controversial branches of anthropology, with data on cranial variations widely used in discussions regarding the constancy or inconstancy of evolutionary changes. Anthropological material in general serves as a reliable historical and biological source in the study of ethnogenesis and ethnic history of peoples. The territory of ancient Siverian land is characterized by a complex ethnic and anthropological composition. Information about the anthropological composition of this region, the origin and hereditary connections of its inhabitants is significant for studying the morphology of the population of Eastern Europe.

The work employs craniometric, cranioscopic, and craniophenetic anthropological programs and intergroup canonical analysis, as well as principal component methods and geographical methods to provide a morphological characterization of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe.

A craniometric characterization of skulls (cranium cerebri) from burials in Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries was provided. It was established that the male series consists of 12 (11.2%) dolichocranial, 24 (22.4%) mesocranial skulls, and 71 (66.3%) brachycranial skulls. Overall, it is brachycranial. Thus, the male group belongs to the large Caucasoid race with signs of certain miscegenation, which manifested in the brachycranial index of the cerebral section. According to morphology data and canonical and cluster multivariate analysis, the male combined sample from the 17th – 19th centuries

from Chernihiv-Sivershchyna is most similar to the Volyn group and urban Kyiv Podil group from the 16th – 19th centuries. It was found that the combined female sample of skulls from Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries, consisting of one (2.1%) dolichocranial, nine (19.5%) mesocranial, and 35 (76.0%) brachycranial skulls, is generally characterized by a brachycranial cerebral section.

The anthropological composition of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries was determined through analysis of individual craniological features, and it was established that in the male group, 48.2% of features and their indices exceeded standard deviations beyond average values, indicating that the series is not homogeneous. According to intergroup variability range of craniometric features, it was determined that in identifying morphological variants among the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries, angular measurements of facial profile (characteristics reflecting the degree of facial skeleton flatness) and vertical and lateral dimensions of the cerebral part have key significance. It was established that in the territory of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries, seven out of 22 features show the greatest variability in women. Overall, the variability of craniometric features in the female group from Chernihiv-Sivershchyna territory is expressed somewhat less compared to other regions. Also, in the studied female group, one cannot distinguish by variability level only the face or only the cerebral section; the characteristics mostly relate to both main sections of the skull. Mongoloid admixture, both in terms of facial skeleton flatness index, the ratio of facial and cerebral sections, and in calculating the conditional Mongoloid element, did not manifest overall in males. A very weak eastern admixture was noted in females, as their general facial skeleton flatness index is slightly higher at the norm of up to 20.

Using intragroup canonical analysis, it was established that the male series from Chernihiv-Sivershchyna contains four craniological variants, thus being morphologically heterogeneous. It was found that the main craniological variant IV identified by us, consisting of 24 male skulls, unlike the other three variants from

Chernihiv-Sivershchyna, is characterized by a mesocranial cranial vault. This fact is noteworthy, as only a few mesocranial groups have been identified from Ukrainian territory. When comparing these four variants with 59 male series from Europe, a northwestern direction of connections was revealed, while the morphology of the cerebral section and face fit the features characteristic of Polissia groups, with the exception being the Vinnytsia direction. It was established that the female series from Chernihiv-Sivershchyna contains three craniological variants. When comparing them with 38 female series from Europe, their northwestern direction of connections was revealed, as well as a weak southwestern direction. According to sexual dimorphism data, certain morphological differences were revealed, so an assumption can be made about the different origins of males and females in the Chernihiv-Siverian sample from the 17th – 19th centuries. The female group differs from the male series by a slightly higher cranial index by 1.3 units, shorter facial base length, greater height and smaller width of the nose, slightly higher orbits (within average data), upper facial mesene index, and higher nasal septum.

Based on the geographical distribution of 16 craniometric features of the cerebral and facial sections of the skull, it was found that in intergroup variations, the longitudinal diameter of the cerebral section of the skull in males of the region increases in the meridional direction: from south to north. Skull height increases from north to southeast of Chernihiv-Sivershchyna. No pattern in the distribution of the nasal index and nasomalar angle in Chernihiv-Sivershchyna series was found. The dynamics of variability of the nasal protrusion angle relative to the profile line among the studied male skull groups from Chernihiv-Sivershchyna provides the most distinct pattern among variations of other features.

Non-metric features of skulls of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries were investigated. According to cranioscopic features, especially the small percentage of suborbital pattern type II, the group from the 17th – 19th centuries from Chernihiv-Sivershchyna, where males and females are studied together, can be considered as fitting indicators characteristic

of southern Europeans. According to multivariate statistical analysis using principal component method, a southeastern direction of connections of the studied combined group of skulls (males and females) from Chernihiv-Sivershchyna was revealed. The share of steppe influence in the studied group (males and females together) was revealed through a moderate occipital index, which in our case is on the border of Caucasoid and Mongoloid populations. Thus, our assumption about weak Mongoloid admixture, made based on craniometry data, is confirmed. Craniophenetic analysis showed that among individual features, the central palatine torus has the highest frequency of occurrence, which contrasts with the distribution of torus mandibularis. A characteristic feature of the studied group (combined male and female materials) is the high percentage of concave form of sutura palatina transversa. Among paired characteristics, canalis condylaris (posterior condylar foramina) and ossa wormii suturae lambdoideae (wormian bones of the lambdoid suture) occur most frequently. The straight form on the right cheekbone (spina processus frontalis ossis zygomatici) is also worth noting. It was established that the metopic suture (sutura frontalis, metopica), which is considered a feature associated with civilizational development of Homo sapiens, constitutes approximately 7.0% in representatives of both sexes from Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries.

The research results were comprehensively summarized using intergroup multivariate and integral analysis. Comparative analysis of 17 series from Ukrainian territory using an integral approach (combination of craniometry and cranioscopy) revealed a western orientation of connections of the Ukrainian craniological sample from the 17th – 19th centuries from Chernihiv-Sivershchyna (combined analysis of male and female materials). Morphological studies using broad and short craniological programs and canonical analysis of the male combined group from the 17th – 19th centuries from Chernihiv-Sivershchyna showed both southeastern (Slobozhanshchyna) and western (Volyn) directions of connections of the Ukrainian population of Chernihiv-Sivershchyna. For female materials, the expanded craniological program with canonical analysis

demonstrates both southeastern (Slobozhanshchyna) and western (Western Podillia, Volyn) vectors of connections of Ukrainian women from Chernihiv-Sivershchyna. Thus, a practically identical direction with male groups is observed. These results received additional confirmation through integral analysis.

Overall, the morphological characterization of the studied skulls from Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries against the background of adjacent ethnic groups of Ukraine and Eastern Europe differs from the remaining 100 Caucasoid groups of Eastern Europe in having the lowest facial height for Ukrainian territory and is almost identical to Belarusians from Polissia, whose faces are 0.5 mm lower. In turn, among female groups of Eastern Europe, the lowest face was noted in the combined sample from the 17th – 19th centuries from Volyn, but the difference with the studied series is also small (1.6 mm). Against the background of adjacent ethnic groups of Eastern Europe, a certain similarity of Ukrainians from Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries to Moldovans (Varatik 17th – 19th centuries) was revealed, and to a lesser extent to the Caucasian sample from Ichkeria (Nokhchi). Steppe admixture in the inhabitants of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries is weakly noticeable, unless calculations are applied using formulas for the general facial skeleton flatness index and preauricular faciocerebral index.

The *scientific novelty* of the work lies particularly in the fact that for the first time: skulls of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th-19th centuries were comprehensively studied in the context of modern biological, morphological, and anthropological research; the methodology of ethnic cranioscopy was employed to identify anthropological connections of inhabitants of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries; new anthropological materials from burial grounds of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries were introduced into scientific circulation; main directions of anthropological connections of inhabitants of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries were identified; intragroup analysis of skulls from Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries was conducted (males and females

separately); the formation of anthropological composition of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries during the early modern and modern periods was elucidated; new norms of statistical analysis were taken into account for skulls of the population of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th - 19th centuries, according to which multivariate canonical, integral, and cluster analysis were applied when comparing samples. The database of individual skull measurements from burials of Chernihiv-Sivershchyna from the 17th – 19th centuries was also expanded from 12 skulls to 191.

The *practical significance* of the research results lies in the fact that they can be used in preparing general scientific works, textbooks on biology, anthropology, ethnic history, archaeology, etc. The obtained results have been implemented in the educational process when teaching professional training disciplines for students pursuing Bachelor's, Master's, and Doctor of Philosophy degrees in higher education institutions, which is confirmed by corresponding certificate of implementation.

Keywords: *physical anthropology, skull, craniometry, cephalometry, teeth, skeleton, hard tissues, cranioscopy, cranial structure, sexual differences (dimorphism), anthropological type, cranial sutures and foramina, cranial indices, morphology and anatomy, dental trait.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Долженко Ю. В. Морфологія чоловічих черепів XVII–XVIII ст. із Батурина. *Біологія та екологія*. 2021. Т. 7. № 2. С. 98–114. https://doi.org/10.33989/2021.7.2.261558 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

2. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія біологія. 2022. Вип. 53. С. 46–60. https://doi.org/10.24144/1998-6475.2022.53.46-60 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

3. Долженко Ю. В. Краніологія чоловіків Східного Полісся XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина). *Нотатки сучасної біології*. 2023. Т. 1 (5). С. 66–75. https://doi.org/10.29038/NCBio.23.1-10 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

4. Dolzhenko Yu. Morphology of Female Skulls of the 17th – 18th Cent. from Baturyn. *Біологія та екологія*. 2023. Т. 9. № 1. С. 93–109. https://doi.org/10.33989/2023.9.1.290190 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

5. Долженко Ю. В., Жаров Г. В. Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.). *Нотатки сучасної біології*. 2023. № 2 (6). С. 40–52 https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

6. Долженко Ю. В. Краніологічний матеріал XVII–XVIII ст. із села Виповзів Чернігівської обл. *Acta Carpathica.* 2024. № 1 (41). С. 87–104. https://doi.org/10.32782/2450-8640.2024.1.10 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

7. Долженко Ю. В. Антропологічна структура українців Чернігово-

Сіверщини XVII–XVIII ст. (чоловіки). *Наукові записки. (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).* Біологічні науки. 2024. № 1–2. С. 71–85. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

8. Dolzhenko Yu. V. Cranioscopic Characteristics of Burials From the 17th – 19th Centuries in the Chernihiv-Sivershchyna Region (Долженко Ю. Краніоскопічна характеристика поховань XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини). *Вісник проблем біології і медицини.* 2024. Вип. 4 (175). С. 191–201. https://10.29254/2077-4214-2024-4-175-191-201 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

9. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика українок XVII–XIX ст. з міста Чернігова. *Нотатки сучасної біології.* 2024. Т. 8 № 2. С. 65–75). https://doi.org/10.29038/NCBio.24.2-4 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

10. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика чоловічої серії XVIII–XIX ст. з Чернігівської губернії (за В. П. Алексєєвим). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія.* 2024. Вип. 57. С. 15–26. https://doi.org/10.32782/1998-6475.2024.57.15-26 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

11. Dolzhenko Yu. V. «Intergroup Range of Variability of Craniometric Features of Ukrainians in the Chernihiv-Sivershchyna Region (17th – 19th Centuries, Males. *Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2024. № 4. P. 42–50. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-4-42-50 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Долженко Ю. В. Географічна мінливість краніометричних ознак у чоловічих серіях черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки».* Ніжин, 2023. С. 6–9.

2. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. із цвинтарів Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина): методологічні засади дослідження. IX *Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки».* Ніжин, 2023. С. 75–85.

3. Долженко Ю. В. Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними показниками в краніологічній серії XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини. *Молодь і поступ біології XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів присвячена 195-річчю від народження Юліуса Планера (Львів, 6–7 жовтня 2022 р)*. Збірник тез. Львів: Сполом, 2022. С. 122–123.

4. Долженко Ю. В., Кучменко О. Б. Епігенетичні ознаки українців з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання. Збірник тез доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю студентів, аспірантів і молодих учених.* 07 грудня 2023 р. Чернігів, 2023. С. 30.

5. Dolzhenko, Yu. Craniometric Characteristics of Men from Chernihiv in the 17th – 19th Cent. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної Науково-практичної інтернет-конференції 01 березня 2024 року* у м. Ніжин. Ніжин, 2024. С. 21–26.

6. Dolzhenko Yu. Mongolian Traits of the Inhabitants of Chernihiv-Siverian Region in the 17th – 19th Cent. *Молодь і поступ біології: збірник тез доповідей XX Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів (м. Львів, 18–20 квітня 2024 р.).* Львів: Сполом, 2024. С. 341–342.

7. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Characteristics of Chernihiv-Siveria Residents in the 17–19th Cent. *X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки»: збірник статей*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 61–63.

8. Dolzhenko Yu. Intragroup Analysis of Men from Chernihiv-Siverian Land of the 17th – 19th Centuries: Craniology. *Актуальні питання біології та медицини: зб. наук. праць за матеріалами XX Всеукраїнської наукової конференції (м. Лубни, 24 травня 2024 р.).* Лубни: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. С. 34–38.

9. Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. *Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 квітня 2025 р.).* Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58.

10. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина): методичні засади дослідження. *Львівський науковий форум. Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р.* Львів, 2025. С. 17–24.

11. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Studies of Skull Series From Eastern Europe of the 14th – 19th Centuries Compared with the Series from Chernihiv-Sivershchyna: Literature Review. *Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact» (September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium).* European Open Science Space, 2025. P. 21–28.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ……..20
ВСТУП……....22
Список використаної літератури до вступу…….....28
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРІЙ ЧЕРЕПІВ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ…….....29
Висновки до розділу 1……...43
Список використаної літератури до Розділу 1…….....45
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ……47
2.1. Антропологічні матеріали……47
2.2. Методичні засади дослідження…….....55
Список використаної літератури до Розділу 2……..68
РОЗДІЛ 3. КРАНІОМЕТРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ З ОКРЕМИХ ПОХОВАНЬ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX ст……...70
3.1. Серії чоловічих черепів XVII–XIX ст. ……70
3.2. Серії жіночих черепів XVII–XIX ст. ……87
Висновки до розділу 3…….....101
Список використаної літератури до Розділу 3……..102
РОЗДІЛ 4. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ.: ОКРЕМІ ОЗНАКИ……...104
4.1. Характеристика загальних збірних серій чоловічих і жіночих черепів Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.…… ……...104
4.2. Краніометрична структура чоловічої та жіночої серій з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.……..107
4.3. Статеві відмінності краніологічних серій Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.……...118
4.4. Міжгруповий розмах мінливості краніометричних ознак чоловічої та жіночої серій……120

4.5. Географічна мінливість краніологічних ознак чоловіків Чернігово-Сіверщини……..123
Висновки до розділу 4…….....127
Список використаної літератури до Розділу 4……..129
РОЗДІЛ 5. НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ. ЗА НЕМЕТРИЧНИМИ ОЗНАКАМИ ЧЕРЕПА……...131
5.1. Краніоскопічна характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.……..……..131
5.2. Краніофенетична характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст……141
Висновки до розділу 5……147
Список використаної літератури до Розділу 5……..148
РОЗДІЛ 6. УЗАГАЛЬНЕННЯ……150
6.1. Міжгруповий багатовимірний аналіз чоловічої серії з Чернігово-Сіверщини за даними краніометрії ……150
6.2. Міжгруповий багатовимірний аналіз жіночої серії з Чернігово-Сіверщини за даними краніометрії……153
6.3. Інтегральний аналіз у контексті порівняння Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та синхронних груп українців за даними краніології……..154
Список використаної літератури до Розділу 6……..156
ВИСНОВКИ……..…….....159
ДОДАТКИ……....164

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ, УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ ТА СКОРОЧЕНЬ

1 – Поздовжний діаметр (від *g)*

5 – Довжина основи черепа

8 – Поперечний діаметр

9 – Найменша ширина лоба

10 – Найбільша ширина лоба

11 – Ширина основи черепа

12 – Ширина потилиці

17 – Висотний діаметр (через *b)*

20 – Вушна висота

40 – Довжина основи обличчя

43 – Верхня ширина обличчя

45 – Виличний діаметр

46 – Середня ширина обличчя

48 – Верхня висота обличчя

51 – Ширина орбіти

52 – Висота орбіти

54 – Висота носа

55 – Висота носа

60 – Довжина альвеолярної дуги

FC – Глибина іклової ямки

SC – Симотична ширина

SS – Симотична висота

8:1 – Черепний покажник (або індекс)

48:45 – Верхньолицьовий показник

52:51 – Орбітний покажчик

DS:DC – Дакріальний покажчик

SS:SC – Симотичний покажчик

FC – Глибина іклової ямки

SC – Симотична ширина

SS – Симотична висота

8:1 – Черепний покажник (або індекс)

48:45 – Верхньолицьовий показник

52:51 – Орбітний покажчик

DS:DC – Дакріальний покажчик

SS:SC – Симотичний покажчик

Basion (ba) – нижня точка переднього краю великого потиличного отвору в медіальній площині

Bregma (b) – місце з'єднання лобної й тім'яної кісток

Euryon **(*eu*)** — найбільш випнута назовні точка бокової частини голови; між тім'яними точками вимірюється ширина голови

Glabella **(*g*)** — найбільш випнута вперед у медіальній площині точка надперенісся, де лобна кістка утворює більш чи менш виражену опуклість

Nasion **(*ns*)** – точка перетину носо-лобного шва з медіальною площиною

Ophryon **(*op*)** — точка, що лежить на перетині медіально-сагітальної площини голови з дотичної до найбільш високих точок брів

Opisthokranion (op) – найвіддаленіша від *глабели* точка на потиличній кістці в медіальній площині

Prosthion (pr) – найбільш випнута вперед точка на передній поверхні верхньощелепної кістки

Брахікранний (лат.) – круглий череп

ГК – головна компонента

Грацильність – невеликі розміри; поняття, протилежне масивності

Доліхокранний (лат.) – довгий череп

Дорсальний (лат.) – спинний, задній

ЗВШ – задньовиличний шов

КВ – канонічний вектор

КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов

ІППШ – індекс поперечно-піднебінного шва

Латеральний (lateralis, лат.) – зовнішній, боковий – віддалений від серединної лінії

Медіальний – серединний, розміщений ближче до серединної площини тіла людини

Мезокранний (лат.) – середній череп

Мінливість – властивість живих організмів існувати в різних формах і варіантах

Морфологія – (від гр. morphe) – вид, образ, форма і logos – наука, поняття) – розділ антропології, який вивчає закономірності індивідуального та історичного розвитку людського тіла.

НО – надорбітні отвори

Облітерація швів – заміна тонкого шару сполучної тканини, розташованої між краями кісток черепа, кістковою тканиною. Облітерація починається в 20–30 років, за її ступенем можна визначити біологічний вік людини

ПІ – потиличний індекс

ПОВ-ІІ – підорбітний візерунок типу ІІ.

Проксимальний – розташований ближче до серединно-сагітальної площини тіла.

Статевий диморфізм – різниця в морфологічних, фізіологічних, психологічних та поведінкових характеристиках чоловіків і жінок.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Антропологія є біологічною наукою, оскільки досліджує людину як організм. До того ж слід підкреслити її соціальність, вона вивчає расові, племінні й етнічні особливості людей. І це визначає широту й багатогранність проблем, які охоплює антропологія, не кажучи вже про їхню важливість і надзвичайну актуальність. Вивчення людського черепа є однією з найбільш плідних, важливих, проте й суперечливих галузей антропології, дані про черепні варіації широко використовувались у дискусіях щодо постійності або непостійності еволюційних змін [5]. Відмінності в його формі віддзеркалюють еволюційну історію та зв'язки людини. Завдяки високому рівню міжгрупової й індивідуальної мінливості метричних і неметричних ознак черепа *Homo sapiens* [4], досліджувати фізичний тип Homo sapiens важливо для розв'язання багатьох спірних питань морфології та расогенезу.

В працях з фізичної антропології наголошується на значенні відомостей із краніології українського народу, які неможливо переоцінити. Адже вони дають змогу, по-перше, порівняти антропологічний тип сучасного населення України з типом окремих племінних груп середньовічного слов'янства; по-друге – надійно зіставити українців із народами, які їх оточують, що не завжди можна зробити на підставі соматологічних даних через різницю в методиці роботи з матеріалами окремих дослідників [1].

Антропологічний матеріал загалом є надійним історичним і біологічним джерелом у дослідженні етногенезу та етнічної історії народів. Він дає змогу виявити характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних одиниць і на цьому ґрунті виявити їхню спорідненість, територію розселення та зв'язок з етносом. Це своєю чергою дає змогу виявити питому вагу тих чи інших етнічних груп у загальному етногенетичному процесі [3].

Територія давньої Сіверської землі – своєрідна й цікава з погляду розселення східних слов'ян із глибокої давнини, а також впливу на заселеність регіону міграцій під час Смути XVII ст. в Московському царстві. Цей регіон характеризується непростим етнічним та антропологічним складом. Тут проживали українці, білоруси, росіяни та меншою мірою молдавани, роми, кавказькі народи та євреї [2].

Морфологія населення Чернігово-Сіверщини раннього нового та нового часу вкрай важлива. Відомості про антропологічний склад цього регіону, походження й спадкові зв'язки його мешканців значущі для вивчення морфології людності Східної Європи. Вітчизняні та іноземні дослідники не розробляли цієї тематики, тож серед біологів, археологів і антропологів не склалося єдиної думки щодо витоків населення Чернігово-Сіверщини раннього нового та нового часу, зокрема ролі кола народів, які впливали на його формування. Антропологічні матеріали з археологічних розкопок Чернігово-Сіверщини з застосуванням традиційних та сучасних методів дослідження дають змогу по-новому висвітлити питання, які викликають особливий інтерес у біологів-морфологів. Серед них – формування антропологічних типів мешканців Чернігово-Сіверщини, а також визначення антропологічних зв'язків між мешканцями Чернігово-Сіверщини та правобережним синхронним населенням й вибірками XVII–XIX ст. Нижньої Наддніпрянщини, що важливо для вивчення походження, розселення, етнічної належності, родинних зв'язків груп, які населяли регіон у XVII–XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження було виконане в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Методи біологічних досліджень в суміжних дисциплінах» (реєстраційний номер 0121U108190) (2021–2025 рр.)

Об'єктом дослідження є краніологічний матеріал із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (191 череп), що розглядається в

широкому колі хронологічно близьких груп містян і селян із прилеглих і віддалених територій України та Західної, Південної й Східної Європи.

Предметом дослідження є формування антропологічного складу Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., його морфологія і його місце на антропологічній карті Східної Європи.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з XVII ст. до середини XIX ст. Нижня хронологічна межа обумовлена поширенням між XIV–XVI ст. метисації, але водночас браком матеріалу цих століть.

Мета дослідження – дослідити морфологічну характеристику населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи.

Для цього поставлено такі **завдання:**

1) Провести краніометричну характеристику черепів із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

2) Визначити антропологічний склад і рівень однорідності населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. шляхом аналізу краніологічних ознак.

3) Виявити краніологічні варіанти у чоловічій та жіночій серіях з Чернігово-Сіверщини та встановити напрямки їх морфологічних зв’язків з європейськими популяціями.

4) Дослідити неметричні (дискретні) ознаки черепів населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та визначити напрямки їх зв’язків.

5) Комплексно узагальнити результати дослідження за допомогою міжгрупового багатовимірного та інтегрального аналізу для визначення загальних напрямків морфологічних зв’язків Чернігово-Сіверців.

Методи дослідження: застосування краніометричної (для дослідження вимірюваних ознак черепа), краніоскопічної й краніофенетичної (обидві – для дослідження неметричних ознак черепа) антропологічних програм і міжгрупового канонічного аналізу (для того, щоб встановити напрямки морфологічних зв’язків мешканців Чернігово-Сіверщини з європейськими

популяціями), а також методів головних компонент і географічного методу (для вписування матеріалів із Чернігово-Сіверщини в ширший контекст) значно розширює наукову інформативність матеріалу, дає підстави для широких порівняльних досліджень Homo sapiens Чернігово-Сіверщини (Див. докладніше: 2.2. Методичні засади дослідження).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– комплексно вивчено черепи населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. в контексті сучасних біологічних, морфологічних і антропологічних досліджень;

– залучено методику етнічної краніоскопії для виявлення антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.;

– уведено до наукового обігу нові антропологічні матеріали з поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

– виявлено основні напрями антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.;

– проведено внутрішньогруповий аналіз черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (чоловіків і жінок окремо);

– висвітлено формування антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у добу раннього нового та нового часу;

– щодо черепів населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. взято до уваги нові норми статистичного аналізу, за якими при порівнянні вибірок застосовано багатовимірні канонічний, інтегральний і кластерний аналіз.

Набуло подальшого розвитку:

– розширено базу індивідуальних розмірів черепів із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з 12 черепів до 191.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці загальних наукових праць, підручників з біології, антропології, етнічної історії, археології тощо.

Отримані результати впроваджені в навчальний процес при викладанні дисциплін фахової підготовки здобувачів освітніх ступенів «бакалавр»,

«магістр» та «доктор філософії» у ЗВО, що підтверджується відповідним актом про впровадження (Див.: Додаток А).

Особистий внесок здобувача. Здобувач самостійно виконав інформаційний пошук, аналіз та інтерпретацію джерел і наукової літератури з проблематики дослідження, виміряв і статистично опрацював краніологічний матеріал та інтерпретував одержані дані, ввів до наукового обігу нові антропологічні матеріали Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., виявив основні напрями антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. У статті з Г. Жаровим внесок співавтора полягає в написанні археологічної характеристики пам'ятки в с. Залуцьке, у статті з О. Кучменко внесок дисертанта – дослідження епігенетичних ознак у вибірці.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні й практичні результати дослідження апробовано на науково-практичних конференціях:

- *міжнародних:* XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Молодь і поступ біології», 6–7 жовтня 2022 р., м. Львів;
- IX Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 12 квітня 2023 р., м. Ніжин;
- XX Міжнародна наукова конференція студентів і аспірантів «Молодь і поступ біології», присвячена 90-річчю від дня народження професора Ореста Демківа, 18–20 квітня 2024 р., м. Львів;
- X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 17 квітня 2024 р., м. Ніжин;
- VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку», 29–30 квітня 2025 р., м. Київ;
- XV міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р. Львів;
- The 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact», September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium/online;

- *всеукраїнських:* Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2023 р., м. Ніжин;

- Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання», 07 грудня 2023 р., м. Чернігів;

- Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2024 р., м. Ніжин;

- XX Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання біології та медицини» 24 травня 2024 р., м. Лубни.

Публікації. Результати дослідження висвітлено в наукових працях, з яких: 11 статей у фахових наукових виданнях України та 11 тез доповідей у збірниках матеріалів всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел, містить 67 рисунків і 52 таблиці. Повний обсяг дисертації становить 303 сторінки + 2 розгортки, з них основного тексту – 134 сторінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО ВСТУПУ

1. Алексєєв В. П. Матеріали до краніологічної характеристики Українського народу. Матеріали з антропології України / відпов. ред. І. Г. Підоплічко. Київ, 1971. Вип. 5. С. 30–54.

2. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репр. відтворення вид. 1913 р. Київ: [б.в.], 1990. [2], 524 с.

3. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига: Знание, 1977. 360 с.

4. Штогрін В. В. Морфологічна мінливість черепа Homo sapiens із могильника Біленьке. Одеса, 2019. 80 с.

5. Foley R. Craniometry. Oxford: University Press, 2018. 69 p.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРІЙ ЧЕРЕПІВ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Інтерес до антропологічного дослідження мешканців Чернігово-Сіверщини проявився в останній третині XVIII ст. Він стосувався перш за все населення Чернігівщини. Першим дослідником, який відзначив неоднорідність антропологічного складу Східного Полісся, був О. Шафонський [11].

На сьогодні дослідження з антропологічної проблематики привертають увагу різних науковців, які працюють як в Україні, так і за її межами. Вони розробляють методики в галузі зазначених досліджень, використовуючи дані з антропологічних колекцій, які є цінними для порівняння з тими, що походять з України.

Антропологічне вивчення Лівобережжя козацького часу розпочав В. Бушкович [13] і продовжив В. Алексєєв. Останній опрацював та об'єднав у групу «східних українців» (27 чоловічих і 10 жіночих черепів із Харківської та Полтавської губ., хоча м. Полтава завжди належало до центральної України) [1].

На початку 1930-х рр. В. Бунак, ґрунтуючись на власних матеріалах, зробив спробу «типологізувати антропологічний склад українців» [12]. Він виокремив чотири антропологічні типи: волинський, правобережний, чернігівський і центральноукраїнський, супроводжуючи їх короткими характеристиками. За антропологічними особливостями волинський та чернігівський типи, на думку В. Бунака, подібні до сусідніх типів – росіян і білорусів, правобережний є представником альпійсько-карпатської раси, а центральноукраїнський – відносно новим типом.

Він також зазначав (щоправда, для соматології), що антропологічні дослідження мають відбуватися вибірковим способом, але вибір пунктів дослідження має визначатися певними історико-етногенетичними завданнями. Завдання не в тому, щоб рівномірно охопити всю територію країни, а в тому, щоб вивчити зони, які обіцяють дати найбільший матеріал

для вирішення проблеми походження українського народу. За його висновками, антропологічні дослідження в Херсонській, Дніпропетровській обл. або на Донбасі мають менше значення для з'ясування таких проблем, ніж дослідження на Волині, Поділлі, Галичині або Буковині [2].

За даними соматології, В. Дяченко виокремлював п'ять антропологічних типів [6], але краніометричних даних більше містить робота В. Дяченка, присвячена детальному вивченню середніх арифметичних величин і виділенню типів за матеріалами всіх (крім півночі Східної Європи) середньовічних східнослов'янських могильників та ймовірні витоки з культур доби неоліту, бронзи [4].

Дослідження антропологічних характеристик населення окремих регіонів України становить значний науковий інтерес у контексті вивчення етногенезу та історичних трансформацій популяційної структури. Особливої актуальності набуває краніометричний аналіз популяцій Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. як важливого історико-етнографічного регіону. Результати таких досліджень дають змогу реконструювати демографічні та міграційні процеси, встановити біологічні зв'язки між групами населення та простежити еволюційні тенденції морфологічних змін.

Як зазначав Г. Дебец, однією з обов'язкових умов під час краніометричних досліджень є необхідність контролю внутрішньогрупового аналізу міжгруповим. Як приклад, потрібно звернутися до праць, у яких за допомогою краніометрії розглядаються серії, які близькі до вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини, відповідно до хронології, зі Східної й Центральної Європи [5].

К. Марк у антропологічному дослідженні естонських популяцій розглянула типологію черепів, знайдених в Естонії, зокрема й датованих XVI–XVIII ст. Проаналізовано краніометричні подібності та відмінності між черепами з Естонії та з сусідніх регіонів. Зроблено висновок, що в XVI–XVII ст. далекосхідний тип став поширенішим у деяких регіонах Естонії. Також обговорюються монголоїдні домішки в естонців та наводяться дані,

що свідчать про складний етногенез естонських популяцій [5].

К. Соколова, досліджуючи могильник Каламіта (XIV–XVII ст.), виявила суттєві трансформації: від палеосередземноморських антропологічних типів у нижніх шарах до середземноморсько-грецького і тюркського – у верхніх. Щодо краніометрії, встановила, що жіночі черепи відрізнялися від чоловічих меншими абсолютними розмірами; в нижньому шарі могильника траплялися переважно брахікранні черепи, у верхньому – мезо- та доліхокранні [5].

В. Алєксєєв у фундаментальній праці дослідив краніологічні серії широкого географічного спектру. Щодо матеріалів XVII–XIX ст., було опрацьовано серії черепів представників різних народів Східної Європи, литовців, латишів, фінів, естонців, іжорців, саамів, карелів, комі, удмуртів, марійців, мордви, росіян, білорусів та українців. Кожну з цих серій докладно охарактеризовано з визначенням рівня її репрезентативності, враховуються особливості розселення різних народів, їхні історичні міграції. В. Алексєєв підкреслив, що більшість раніших краніологічних описів (зокрема, Г. Ретціуса та К. Хельстена) виконані за застарілою методикою. Тому особисто переміряв і перевіряв описові ознаки черепів, часто використовуючи виміри інших дослідників з доповненнями й корективами. Загалом дослідження спрямоване на уніфікацію та стандартизацію краніометричних вимірювань, критичний аналіз попередніх досліджень і максимально точну реконструкцію антропологічних характеристик народів Східної Європи [5].

У статті про походження тюркських народів у світлі даних краніології В. Алексєєв детально зупинився на вивченні краніологічного типу караїмів. На основі матеріалів з караїмського кладовища біля Чуфут-Кале в Криму, він охарактеризував караїмів за основними краніометричними показниками як представників середземноморського типу європеоїдної раси майже без монголоїдної домішки. Порівнюючи краніологічні дані караїмів із даними євреїв, В. Алексєєв спростував «семітичну гіпотезу» походження караїмів, адже встановив статистично значущу різницю між караїмами та євреями за

комплексом ознак, на відміну від подібності до хазарів зі стародавнього Саркела. Основним фактором расоутворення у випадку тюркських народів Східної Європи названо змішування різних антропологічних типів. Методологічний підхід В. Алексєєва поєднав критичний перегляд попередніх досліджень із власними емпіричними даними, що заклало підґрунтя для розуміння антропологічної різноманітності Східної Європи та спростування спрощених моноетнічних теорій походження окремих народів [5].

І. Саливон опрацювала за повною краніометричною програмою антропологічні особливості білорусів на основі краніологічних матеріалів з сільських кладовищ XVIII–XIX ст. (серія зі 181 черепа: 86 чоловічих і 95 жіночих). Порівнявши білоруську серію з краніологічними матеріалами XVII–XIX ст. з сусідніх територій, автор встановила значну спільність східнослов'янських народів за краніологічними ознаками. За співвідношенням лицьових розмірів дослідниця визначила схожість білоруської серії з литовцями й латишами. Також І. Саливон розглянула територіальну мінливість краніологічних характеристик у білорусів того часу й міжпоколінну мінливість краніологічних характеристик білорусів XIX ст. Дослідження І. Саливон демонструють важливість диференційованого підходу до вивчення антропологічних особливостей окремих народів і виходить за межі статичних расологічних класифікацій [5].

М. Великанова залучила краніологічні матеріали в пошуку походження молдаван. Зокрема опрацювала краніологічну серію зі 116 черепів (60 чоловічих і 56 жіночих) з кладовища XVII–XVIII ст. і дійшла висновку, що молдавська серія відповідає характеристикам європеоїдної великої раси. Для порівняння було обрано великі серії черепів, які дають змогу застосувати статистичний аналіз: молдавани (Варатік), росіяни (Себеж), латиші постлівонські, українці, вірмени, чехи, поляки, словенці, серби й хорвати, греки, румуни. Загалом дослідниця підтвердила велику роль слов'ян у молдавському етногенезі, відзначаючи мінімальні відстані між молдаванами, росіянами, українцями та латишами. Методологічно важливим у дослідженні

М. Великанової є акцент на статистичному аналізі великих серій, що забезпечує достовірність антропологічних реконструкцій [5].

Р. Денисова розглянула краніологічні матеріали з Латвії та Естонії, зокрема серії черепів XVI–XVIII ст. з різних регіонів, включаючи Селпілс, волость Мартиньсала, Зембальську землю, Шедуйнинкі, Берзи, Тервете, Салдусе, Зяґлені, Пургайлі та Лудзенський район. Її краніометричні дослідження базуються на вивченні як чоловічих, так і жіночих черепів, застосовано статистичні методи з розрахунком середніх арифметичних показників і коефіцієнтів варіації. В підсумку було виявлено географічну диференціацію антропологічних ознак, зокрема значні відмінності між східними та західними латиськими групами, а також регіональні відмінності між населенням різних регіонів Латвії й Естонії. Праця Р. Денисової демонструє важливість регіонального підходу в краніологічних дослідженнях, позаяк виходить за межі національних узагальнень. Методологічно значущим є застосування коефіцієнтів варіації, за допомогою яких можливо оцінити не лише середні показники, але й внутрішньогрупову мінливість [3; 5].

На основі дослідження В. Хартановича щодо краніології мешканців Північно-Західного Приладожжя XIX – початку XX ст. можна сформувати цілісне уявлення про антропологічні особливості цього регіону. Вчений підкреслив важливість краніологічних даних для розуміння етногенезу та етнічної історії. В праці для XIX – початку XX ст. залучив 99 добре збережених черепів зі знайдених 1981 р. біля с. Куркійокі в Карельській АРСР. Визначив їхній тип як загалом мезобрахікранний, охарактеризував головні особливості чоловіків і жінок, між котрими виявилися несуттєві розбіжності. Порівняльний аналіз методом головних компонент проведено з черепами фінів, карелів та інших етнічних груп Північно-Західного Приладожжя. Дослідження демонструє ефективність застосування для краніологічного аналізу методу головних компонент, котрий забезпечує об’єктивність порівняння між етнічними групами [5].

В. Хартанович та І. Широбоков, вивчаючи краніологічні матеріали з могильника Алозеро, виявили два чіткі антропологічні типи у населення Північної Карелії кінця XVII – початку XIX ст. Традиційний карельський – масивний, з дуже високим мозковим відділом черепа, широким обличчям і різко випнутими носовими кістками, близький до антропологічного комплексу середньовічної «корели», мезонеолітичного населення Східної Балтії. «Низькоголовий» – близький до краніологічного комплексу фінів провінції Хяме. Дослідники також переглянули поняття «лопь»/«лопарі», припустивши, що воно мало радше соціальне, ніж етнічне значення. В праці йдеться про складність антропологічної структури карелів раннього нового часу, що спрямовує на особливу уважність науковців до антропологічних матеріалів цього періоду загалом [5].

В. Моісеєв, І. Широбоков, А. Крийска та В. Хартанович представили результати вивчення середньовічних і ранньомодерних краніологічних колекцій з Естонії та Сланцевського району Ленінградської обл. Методологічно дослідники зосередилися на аналізі шести краніоскопічних ознак, застосувавши метод головних компонент для статистичної обробки даних. При цьому вказали, що інтеграційний аналіз краніоскопічних і краніометричних даних продемонстрував високий рівень взаємної відповідності між різними методиками дослідження. Робота методологічно значуща для краніологічних досліджень, оскільки системно підтвердила валідність поєднання краніоскопічних і краніометричних методів [5].

В. Моісеєв, Н. Григор’єва, І. Широбоков, В. Хартанович досліджували антропологічні матеріали з розкопок біля церкви Святого Георгія в Старій Ладозі, де під час експедиції 2013–2014 рр. виявлено 65 індивідуальних поховань середини XV – середини XX ст.). Аналіз 29 чоловічих і 11 жіночих показав авторам, що чоловічі черепи брахікранні, з широким мозковим відділом, високим склепінням, слабопохилим лобом та ортогнатним обличчям. Порівняльний аналіз виявив схожість цієї серії з іншою староладозькою серією XVII–XVIII ст., але відмінність від середньовічної

серії XI–XII ст. Статистичний аналіз показав найбільшу близькість до вибірок із Курської губ., Ярославля та збірних груп росіян різних губерній. Дослідники віднесли цю групу до північної периферії «середньоруського типу» і зазначають, що населення XVII – початку XX ст. характеризується середньоруським та середньоєвропейським комплексом ознак. З дослідження випливає кардинальна зміна антропологічного складу Старої Ладоги між середньовіччям та новим часом [5].

І. Широбоков і Д. Верховцев дослідили краніологічні особливості іжори з могильників XIII–XVIII ст. (Ліпово, Шереметєвський, Пориці, Покровська) і порівняли їх з карельськими групами. Всі іжорські вибірки мають високе склепіння, середньоширокий або широкий лоб, середньо високий лицьовий скелет з тенденцією до сплощення, низькі орбіти й мезоринний ніс. Сумарна характеристика іжорів близька до краніологічного комплексу середньовічних і близьких до сучасності карел. Дослідники об’єднали іжорські вибірки: ранню (Пориці, Покровська) та пізню (Ліпово, Шереметєвський), відстань між цими групами виявилася значною. Результати дослідження важливі для розуміння не лише асиміляції малих фіно-угорських народів, а й для етнічних процесів від середньовіччя до раннього модерну загалом [5].

В статті Г. Зарині зокрема досліджується антропологічний склад Аугшземе – історико-географічної області в південно-східній Латвії протягом XVI–XIX ст. Краніометричні дослідження виявили два основні антропологічні типи: широколиций мезокранний і вузьколиций. Порівняльний аналіз черепів показав суттєві відмінності між чоловічими та жіночими краніологічними серіями. У роботі визначено, що в XVI–XIX ст. поступово зменшувалася довжина черепа, змінювалися профіль обличчя та пропорції. Методом факторного аналізу порівнюються серії черепів з могильників різних періодів – Селпілса, Кунців, Ратулані та ін. Особливу увагу приділено етнічній належності населення та його зв’язкам з сусідніми територіями Литви. Праця Г. Зарині засвідчує важливість регіонального підходу до вивчення антропологічної мінливості й транскордонного підходу

до розуміння етногенезу на прикладі балтійських народів. Використання факторного аналізу забезпечує об'єктивність порівняння різночасових комплексів [5].

Т. Рудич дослідила 27 чоловічих та 23 жіночих черепа XVI–XVII ст. з м. Чигирин з розкопок П. Горішного. Дослідниця, за результатами внутрішньогрупового аналізу, виділила морфологічний компонент, який належав нащадкам вихідців з древлянських, волинянських та тиверських земель. Як зазначила Т. Рудич, значну ширину обличчя в серії з Чигирина, забезпечила наявність значного широколицього кочового компонента [7]. Т. Рудич та О. Козак дослідили антропологічний склад населення, похованого на території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві протягом XV–XVIII ст. (розкопки експедиції Інституту археології НАН України 1998 р.). Для краніометричного аналізу вдалося використати 14 чоловічих і 12 жіночих черепів доби пізнього середньовіччя. Результати краніометричних досліджень показали, що чоловіча й жіноча серії брахікранні, жінки й чоловіки подібні за основними ознаками. Т. Рудич дійшла висновку, що поховані були переважно нащадками мешканців північно-західних або західних регіонів України, де історично проживали древляни, волиняни, тиверці й східні хорвати. Це підтверджує гіпотезу про масштабні міграції у Середню Наддніпрянщину з західних і північно-західних територій України в пізньому середньовіччі [8].

На основі краніологічних матеріалів, які зібрав Р. Орлов, Т. Рудич дослідила 26 черепів XVII ст. з Вишгорода, включаючи 14 чоловічих та 12 жіночих. Дослідниця виявила, що середньовічні вишгородські матеріали демонструють значну частку черепів зі «степовими» характеристиками, які проявляються в широкому обличчі з ослабленим горизонтальним профілюванням. Морфологічний аналіз показав, що чоловіча серія переважно брахікранна з середніми поздовжніми та висотними параметрами при збільшеному поперечному діаметрі, тоді як жіноча має помірні розміри й брахікранну форму мозкового відділу черепа. Статистичний аналіз виявив

неоднорідність вибірки, що підтверджується підвищеною варіативністю більшості краніологічних ознак. За висновками Т. Рудич, у чоловічій групі з Вишгорода простежуються два антропологічні компоненти: перший можна співвіднести зі слов'янами, ймовірно, полянами, а другий – з нащадками степових племен [10]. Отже, за даними дослідниці – «Матеріали із середньовічного Вишгорода XVII ст. демонструють наявність значного відсотка черепів зі «степовим» комплексом [9]. Ідентифікація морфологічних ознак, пов'язаних з різними давньоруськими племінними союзами (древляни, волиняни, тиверці), вказує на тяглість антропологічних традицій від раннього середньовіччя до козацької доби. Методологічно важливим є застосування внутрішньогрупового аналізу для виділення окремих морфологічних компонентів.

Праця О. Ємельянчик та І. Кошкіна містить антропологічний аналіз 16 черепів, знайдених при розкопках на полоцькому городищі. Чоловічі черепи (11 зразків) характеризуються мезокранією з черепним показником 79,1, середніми поздовжнім та поперечним діаметрами, малою висотою мозкового відділу черепа й ортогнатним обличчям середніх пропорцій з вираженим поліморфізмом за верхньою висотою. Жіночі черепи (5 зразків) демонструють брахікранію з показником 80,5, середні абсолютні розміри мозкового відділу черепа й середнє, низьке, мезогнатне обличчя. Порівняльний аналіз показав значну подібність полоцької серії до сільського населення Білорусі XVIII–XIX ст., хоча полоцькі черепи мають більші поздовжні розміри. Порівняно з населенням замку Гори Великі полоцька серія відрізняється нижчим мозковим відділом, менш вираженою брахікранією та меншими широтними розмірами черепа. Виявлена краніометрична подібність шляхетського населення Полоцька з селянами Білорусі, на думку дослідників, може свідчити про наявність генетичних зв'язків з корінним населенням регіону. Дослідження на прикладі Полоцька розкриває важливу соціально-антропологічну проблему співвідношення між становою належністю та родинним походженням. Його результати значущі

для розуміння соціального структурування у Великому князівстві Литовському та ставлять під сумнів етнічну винятковість шляхетського стану [5].

О. Ємельянчик розглянула формування антропологічних особливостей населення Білорусі XI–XIX ст. на основі краніологічних даних детально проаналізувала черепи міського й сільського населення Білорусі XVII–XIX ст. Методологія дослідження включала використання 42 метричних антропологічних ознак та застосування критерію Стьюдента для визначення найінформативніших показників. При дослідженні містян XVII–XVIII ст. проаналізовано черепи з різних регіонів (Гори Великі, Полоцьк), встановлено статистично достовірні відмінності в морфологічних ознаках між чоловічими й жіночими серіями. Паралельно вивчалося сільське населення з виявленням особливостей різних серій черепів. Основні висновки свідчать про значні антропологічні зміни населення Білорусі у XI–XIX ст. Було підтверджено ефективність комплексного краніометричного аналізу для вивчення історичних популяцій. Також дослідниця навела краніологічну характеристику містян XVII–XVIII ст. і порівняльний аналіз містян та селян за даними краніології. Методологічно важливим є підтвердження ефективності комплексного підходу для досліджень історичних популяцій і глибоке розуміння важливості соціально-економічних факторів у формуванні антропологічних характеристик. Порівняльний аналіз міських і сільських популяцій може розкрити особливості урбанізації, міграційних потоків [5].

У дослідженні Н. Гончарової розглядається формування антропологічного складу середньовічних Ярославля, Дмитрова й Коломни на основі краніометричних даних. Зокрема особливу увагу приділено порівнянню двох діахронних краніологічних вибірок із Ярославля (XIII та XVII ст.), з могильників неподалік один від одного. За 400 р. у чоловічій групі відбулися достовірні зміни: зменшилися поздовжній діаметр черепа, дакріальний індекс і кут випинання носових кісток, а збільшилися поперечний діаметр черепа й зигомаксилярний кут. У жіночій групі виявлено

більше значущих відмінностей: зменшення поперечних розмірів обличчя, збільшення клиногнатності та випинання перенісся. Ці зміни Н. Гончарова пов'язує з імовірним впливом місцевих фінно-угрів на слов'янських переселенців. Багатовимірний аналіз краніологічних характеристик показав складність розділення слов'янських груп на відокремлені кластери. Праця є прикладом діахронного краніологічного аналізу, що дає змогу простежити конкретні антропологічні зміни в межах однієї локальної популяції [5].

Робота А. Евтеєва присвячена краніологічній серії XVIII ст. з некрополя села Козино Московської обл. Ця серія особливо цінна як єдиний антропологічний матеріал, що представляє селян з цієї території. Дослідник виділив дві групи: рештки з поховань in situ та перевідкладений матеріал. Внутрішньогрупову мінливість аналізував методом головних компонент. Результати порівнював із іншими серіями, зокрема з Себежа, Старої Ладоги та Москви. Науковець дослідив відмінності між чоловічими й жіночими черепами. Важливим є виявлення схожості морфологічного типу вибірки з характеристиками ранніх слов'янських груп. Методологічно важливе розділення матеріалу на поховання in situ та перевідкладені, що підвищує достовірність аналізу. Використання методу головних компонент для аналізу внутрішньогрупової мінливості засвідчує сучасний рівень статистичної обробки [5].

А. Євтєєв та О. Олєйніков вивчили 30 чоловічих і 27 жіночих черепів із некрополя по вул. Даньславля, хоча більшість з них були сильно фрагментовані. Для чоловіків характерна велика суббрахікранний мозковий відділ черепа, обличчя середньої величини, відносно низькі орбіти і різке горизонтальне профілювання. Жіночий тип близький до чоловічого, але з нижчим обличчям і більшим носовим покажчиком. Дослідники виявили морфологічні відмінності між черепами з різних ділянок розкопу: на ділянці 4 – великі брахікранні черепи з широким низьким обличчям (ймовірно, XVII–XVIII ст.); 5 – черепи з нижчим черепним покажчиком, вищим склепінням і вужчим обличчям (XVI–XVII ст.); 6 – мезокранні черепи з невеликим

обличчям і послабленим горизонтальним профілюванням (XIV–XV ст.); на ділянках 8–9 – брахікранні черепи з дуже широким обличчям. Дослідження демонструє ефективність стратиграфічно-антропологічного підходу для реконструкції хронологічних змін у містах. Виявлена кореляція між морфологічними особливостями та стратиграфічними горизонтами підтверджує хронологічну динаміку антропологічних характеристик від XIV до XVIII ст. [5].

Краніологічні дослідження Ю. Долженка на матеріалах, котрі надали археологи, охопили широкий географічний простір України від Слобожанщини до Закарпаття, представивши комплексну картину антропологічного складу населення раннього нового і нового часу. На Лівобережжі та Слобожанщині автор проаналізував 45 черепів козацького часу з Лютеньки Полтавської обл., 54 чоловічих та 29 жіночих черепів XVII–XVIII ст. з Батурина, 37 чоловічих і 30 жіночих черепів XVI–XVIII ст. з Жовнина з підвищеною варіабельністю ознак, 109 черепів XVII–XIX ст. зі Слобожанщини з трьома краніологічними варіантами та 36 чоловічих і 25 жіночих черепів XVII–XIX ст. з Білгорода. У центральних регіонах України особлива увага приділялася Київському Подолу, де було досліджено 86 поховань, зокрема 64 черепи з вул. Юрківської XVI–XVIII ст., які виявили подібність чоловічої серії до матеріалів з Варатіка, Старої Ладоги, Вишгорода та Чигирина. Щодо населення Вінниці (досліджувалася в антропологічному аспекті у співавторстві з І. Потєхіною), визначено, що воно представлене 13 чоловічими і 8 жіночими похованнями XVIII–XIX ст., які належать до мезо- та брахікранних європеоїдів. Волинські дослідження включали аналіз 42 чоловічих і 23 жіночих черепів XVI–XVII ст. з Луцька, 12 чоловічих і 10 жіночих черепів з костелу Св. Антонія в Рівному, черепів XIV–XV ст. з Ратнева, матеріалів з поховань біля церкви Св. Миколая у Львові XV–XVIII ст. та 10 чоловічих і 6 жіночих черепів XVII ст. з римо-католицького костелу в Клевані. Найбільшу антропологічну різноманітність продемонстрували матеріали з Ужгородського замку в Закарпатті, де було

досліджено 28 черепів із середньовічної церкви, 67 чоловічих та 24 жіночих черепів XV–XVII ст. та 97 чоловічих черепів XV–XVII ст. із значними кавказькими зв'язками, що свідчить про складні міграції в цьому прикордонному регіоні. Всі дослідження Ю. Долженко проводив за стандартними краніологічними методиками з використанням багатовимірного канонічного аналізу, що забезпечило порівнянність результатів [Див. докладніше: 5].

А. Рассказова охарактеризувала тип мешканців Переславля-Залєського XVI–XVII ст. як мезоморфний, мезокранний, середньошироколиций із помітним випинанням носа. Виявила неоднорідність груп, особливо у чоловічих серіях різних періодів, що може свідчити про зміну населення після Смути. Серія XVI–XVII ст. близька до псковської з фіно-угорським компонентом. Пізніша серія – до груп із Москви та Твері. Жіночі серії однорідніші, що авторка пояснила менш масштабними міграціями жінок [5].

Для краніоскопічних досліджень черепа важливим є врахування внутрішньо- і міжгрупових взаємодій, зокрема, потиличний індекс (ПІ), за даними О. Козінцева, у європеоїдів коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71%, клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти за О. Козінцевим дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно, щодо частоти підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II), незважені середні величини як північних (55,8%), так і південних європеоїдів (46,6%, не вище за 45,0%), для індексу поперечно-піднебінного шва (ІППШ) незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9% [14].

Отже, важливим є огляд праць, у яких розглядаються серії, близькі до вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини за хронологією, зі Східної та Центральної Європи, з застосуванням краніоскопії.

Такі групи як: латиші, литовці, шведи, фіни, поляки, італійці, росіяни, болгари, абхази, осетини, чеченці, інгуші, адигейці, вірмени, котрі вкладаються в окреслений період, поклав в основу фундаментальних праць з

етнічної краніоскопії О. Козінцев. Власне, методика О. Козінцева й стала стандартом для краніоскопічних досліджень саме завдяки великій порівняльній базі, котра дає змогу встановлювати міжетнічні зв'язки та напрямки міграцій [14].

В. Моісеєв, І. Широбоков, А. Крийська й В. Хартанович 2013 р. та співавтори провели комплексне краніологічне дослідження остеологічних колекцій з Інституту історії Таллінського університету. За краніоскопічною програмою О. Козінцева вивчено п'ять серій епохи Середньовіччя – Нового часу з могильників Естонії (Отепя, Йиуга, Кохтла-Ярве, Арду) й одну серію з Сланцевського району Ленінградської обл. Дві серії (Арду та Пада) також досліджені за стандартною краніометричною програмою. За результатами багатовимірного аналізу естонські серії разом із середньовічними вологодцями сформували виразний європейський полюс першої головної компоненти. Вони випереджають у цьому відношенні багато близьких до сучасності груп з Балтії, Фінляндії та європейської частини Росії. Було визначено, що друга головна компонента диференціює групи за «уральською» тенденцією. Серед естонських груп найбільшу уральську тенденцію було зафіксовано в серії зі Сланцевського району та меншою мірою з Отепя, що може, на думку авторів, указувати на невелику уральську домішку в населення цих могильників. Виявлення уральської домішки у деяких групах підтверджує складність етнічних процесів у регіоні [14].

Ю. Долженко, систематично застосовуючи методику О. Козінцева для вивчення антропологічних особливостей українців, з 2011 по 2023 рр., провів комплексне дослідження, що охопило різні регіони України. У Києві та околицях дослідження некрополю Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. виявило чітку європеоїдність і найбільшу схожість до російських серій того ж періоду. Козацький могильник Стайки XVII ст. показав європеоїдність з особливостями, наближеними до балтійських груп, тоді як матеріали з Київського Подолу (вул. Ярославська та Юрківська) вказали на схожість з латишами. Дослідження в Центрі України дали різноманітні результати. Село

Жовнино (Черкащина) XVI–XVIII ст. показало хронологічні відмінності між ранньою та пізньою групами, а Батурин XVII–XVIII ст. увійшов до кластеру з українськими групами. Суми XVII–XVIII ст. виявили подібність до латишів, натомість Лютенька XVII ст. показала найбільшу схожість з болгарською вибіркою. На Заході України Луцьк XVII–XX ст. (римо-католицький костел) виявив подібність до польської серії, а село Ратнів XIV–XV ст. показало схожість із волинською українською групою та поляками. Клевань XVII ст. було інтерпретовано як змішану групу з припущенням про тюркські впливи, тоді як Ужгородський замок XIV–XVII ст. виявив найбільшу подібність до львівської серії та Берестечка. На прикордонних територіях Білгород XVII–XIX ст. увійшов до кластеру з українськими групами, що підтверджує антропологічні зв'язки між населенням сусідніх регіонів [14].

Висновки до розділу 1

Антропологічне дослідження населення Чернігово-Сіверщини, має довгу історію, що бере початок з кінця XVIII ст. Зокрема, було зроблено спробу типологізувати антропологічний склад українців в працях В. Бунака.

Краніологічне вивчення Лівобережжя козацького часу має свою історію досліджень, починаючи з робіт В. І. Бушковича та В. Алексєєва. В останні роки з'являються нові дослідження, зокрема з етнічної краніоскопії мешканців історичних міст України. Існує потреба в подальшому розвитку антропологічних досліджень в Україні, особливо в контексті вивчення етногенезу українського народу та регіональних особливостей населення різних історичних періодів.

Розвиток краніометричних досліджень у Східній Європі другої половини XX – початку XXI ст. характеризується кількома тенденціями. Передусім відбулося значне методологічне вдосконалення. Якщо ранні дослідження спиралися на застарілі методики, згадані в критиці В. Алексєєва (1969), то поступово утвердилася стандартизована краніометрична програма.

Важливим кроком стало впровадження статистичних методів аналізу: канонічного, методу головних компонент, факторного аналізу. Географічно дослідження охоплюють рівні від локальних вибірок до порівняння численних народів Східної Європи: східних слов'ян (українців, білорусів, росіян), балтів (литовців, латишів), фіно-угрів (естонців, карелів, іжорців), а також молдаван, румунів та інших. Відбулася також суттєва проблемна переорієнтація: від простого опису морфологічних характеристик черепів до використання краніометрії для дослідження етногенезу населення історичних регіонів, міграцій, впливу соціального статусу на антропологічні характеристики. Сформувалися регіональні наукові школи з власними методичними підходами: українська, білоруська, російська та балтійська. Якщо раніше переважно вивчалися чоловічі черепи, то з часом дослідники почали системно аналізувати й жіночі серії, порівнювати чоловічі та жіночі вибірки, вивчати статевий диморфізм. Від вивчення «усереднених» характеристик науковці перейшли до аналізу внутрішньогрупової варіабельності. З'явилося розмежування між дослідженнями містян і селян, що дало змогу виявити певні відмінності між цими групами (роботи О. Ємельянчик).

Всі проаналізовані краніоскопічні дослідження базуються на фундаментальній методиці О. Козінцева, що забезпечує високий ступінь порівнянності результатів між різними хронологічними та географічними групами. Дослідження охоплюють широкий географічний ареал Східної Європи, включаючи матеріали з трьох сучасних держав. В Україні було досліджено серії з Києва (Арсенал, Поділ), Батурина, Стайок, Жовнина, Білгорода, Луцька, Сум, Лютеньки, Ратнева, Дубовця, Клевані, Ужгорода та Берестечка. Естонію представляють серії з цвинтарів Отепя, Йиуга, Кохтла-Ярве та Арду, а Росію – матеріали з Ленінградської обл. (Сланцевський район). Хронологічний діапазон охоплює XIV–XIX ст., що дає змогу простежити динаміку антропологічних змін протягом п'яти століть. Також порівнюються черепи людей різного соціального статусу Основними

проблемами є нерівномірність географічного покриття з переважанням українських серій, різна кількість черепів у досліджуваних вибірках та хронологічні лакуни. Втім, загалом створена база порівняльних даних дає змогу визначити місце населення Чернігово-Сіверщини в контексті східноєвропейських популяцій, реконструювати міграційні та культурні зв'язки регіону, простежити особливості етногенезу та морфологічних змін у регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Алексєєв В. П. Матеріали до краніологічної характеристики Українського народу. Матеріали з антропології України. Київ, 1971. Вип. 5. С. 30–54.
2. Бунак В. В. Сучасний стан і чергові задачі антропологічного вивчення Української РСР. *Матеріали з антропології України*. 1960. Вип. 1. С. 14–17.
3. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига: Знание, 1977. 360 с.
4. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія біологія. 2022. Вип. 53. С. 46–60. https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257842
5. Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. *Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку*: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 квітня 2025 р.). Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58.
6. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. Київ, 1965. 130 с.

7. Рудич Т. А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. *Степи Европы в эпоху средневековья*. Киев, 2000. С. 381–392

8. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Археологія*. Вип. 4. 2008. С. 49–54.

9. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ, 2014. 298 с.

10. Рудич Т. О. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя. *Археологія*. 2009. № 1. С. 16–25.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Київ, 1851. 724 с.

12. Bunak V. Craniological Types of the East Slavic Kurgans. *Antropologia*. Prague, 1932. T. X. P. 270–310.

13. Bushkowitsch W. Crania Ucrainica, r. 1 *Український медичний архів.* Харків, 1927. № 1–3. P. 141–167.

14. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Studies of Skull Series From Eastern Europe of the 14th – 19th Centuries Compared with the Series from Chernihiv-Sivershchyna: Literature Review. *Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact» (September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium).* European Open Science Space. 2025. P. 21–28.

РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Антропологічні матеріали

Краніологічний матеріал, використаний у цьому дослідженні, отриманий у результаті археологічних розкопок другої половини XX – перших десятиліть XXI ст. Щодо територіальних меж, за основу взято фізико-географічні обриси Полісся. На сьогодні досліджувана територія представлена матеріалом нерівномірно. До збірної серії чоловіків та жінок Чернігово-Сіверщини ввійшли такі краніологічні групи, що досліджуються як основні: м. Любеч – два чоловічі та три жіночі черепи XVII ст., 1 чоловіче поховання – с. Рогинці Сумської обл., 3 чоловічих та 5 жіночих черепів с. Виповзів – три чоловічих та п'ять жіночих черепів, 72 чоловічих і 36 жіночих черепів XVII–XVIII ст. – м. Батурин, 1 чоловічий череп XVIII ст. – м. Глухів. Датування поховань м. Чернігів іще триває, тому місто представлене на сьогодні тільки 39 черепами XVII–XIX ст. та їхніми уламками (27 чоловічими та 12 жіночими) (Див.: Додаток Ж, Таблиця 1; Таблиця 2).

З публікацій індивідуальних даних В. Алєксєєва відібрано 12 черепів із колишньої Чернігівської губ. При їх описі слід зауважити, що черепи близькі за датуванням до XVIII–XIX ст. Отже, всього залучено до дослідження 191 череп *Homo sapiens* XVII–XIX ст. (129 чоловічих та 62 жіночих): Глухів, Чернігів, Батурин, Виповзів, Рогинці, Остер і Любеч (Див.: Додаток Б. Таблиця 1).

Шість краніоскопічних ознак вдалося дослідити на 150 черепах XVIII–XIX ст. із цього переліку.

Отже, вибірка містить дані про понад 50 індивідів, тож є репрезентативною для досліджень із палеодемографії.

На прикладі окремих черепів продемонструємо хід оцінювання збереженості, визначення статі й віку.

12. *Поховання 12, розкоп 6, квадрат 8, с. Виповзів XVII–XVIII ст.* Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості. Збереглася нижня щелепа.

Ступінь розвитку надперенісся слабкий (1 бал). Надбрівні дуги розвинуті слабо (1 бал). Соскоподібні виростки скроневої кістки не розвинуті (1 бал). Зовнішній потиличний горб відсутній. Така морфологія черепа та форми тазових кісток вказують на жіночу стать небіжчика. Черепні шви на внутрішній поверхні черепа не облітеровані. Зуби стерті слабо (1–2 бали). За цими морфологічними ознаками можна визначити, що жінка померла у 25–30 років. Череп наближається до бірзоїдної форми при вигляді зверху [2].

Череп 1 із поховання 1. Розкопки 2013 р., с. *Виповзів XVII–XVIII ст.* Збереженість задовільна, є нижня щелепа. Надперенісся розвинуте слабо (1 бал), як і надорбітні дуги, зовнішній потиличний виступ. Соскоподібні виростки помірно. За морфологією, це жінка. Черепні шви не облітеровані ні зсередини, ані ззовні. На крижовій кістці помітні залишки необлітерованних частин. За цими ознаками й за стертістю зубів можна встановити, що жінка померла у 20–30 р. [2].

Поховання 13, розкоп 6, квадрат 10, Гора 2, с. Виповзів XVII–XVIII ст. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості. Збереглася нижня щелепа. Череп середніх розмірів, зі слабо розвинутим надпереніссям (1,5 бала), помірними надбрівними дугами та слабким м’язовим рельєфом потилиці. Соскоподібні виростки малих розмірів. Тім’яні горби розвинуті добре, висота вигину лоба помірна (24,0). Така морфологія та форми тазових кісток вказують на жіночу стать похованої. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, з зовнішньої – відкриті. Зуби стерті слабо. За цими даними можна визначити, що жінка померла у 30–40 р. Череп наближається до сфеноїдної форми при вигляді зверху [2].

Череп 2 з поховання 2, розкопки 2013 р., с. Виповзів XVII–XVIII ст. Череп біло-рожево-жовтуватий, незадовільної збереженості без нижньої щелепи. Ступінь розвитку надперенісся добрий (3 бали). Надбрівні дуги розвинуті добре (2 бали). Соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті сильно (3 бали), широкі та масивні. Зовнішній потиличний горб добре розвинутий (3 бали). Така морфологія вказує на чоловічу стать похованого.

Черепні шви на внутрішній поверхні черепа повністю облітеровані, на зовнішній також повністю облітеровані, є прояви заростання скроневих швів. Зуби стерті сильно (5 балів). За цими морфологічними ознаками можна визначити, що чоловік помер у 65–75 років [2].

Череп 3 із поховання 3, розкопки 2013 р., с. Виповзів XVII–XVIII ст. Збереженість добра, нижня щелепа відсутня. Череп середніх розмірів, зі слабо розвинутими надпереніссям (1 бал), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Зруйнована частина потилиці в районі потиличного горба, що унеможливлює певні вимірювання в районі потилиці. Соскоподібні виростки малих розмірів. Тім'яні горби розвинуті добре, висота вигину лоба помірна (27,2). Така морфологія вказує на жіночу стать похованої. Черепні шви не облітеровані з внутрішньої сторони, зуби стерті слабо. За цими даними можна визначити, що жінка померла у 25–30 р. [2].

Череп 4 із поховання 5, розкопки 2013 р., с. Виповзів XVII–XVIII ст. Череп світло-коричневий, середніх розмірів, з помірно розвинутими надпереніссям (2 бали), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці й потиличним горбом. Соскоподібні виростки помірних розмірів. Висота вигину лоба дуже мала (21,0). За морфологією – чоловік. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом стертості зубів чоловік помер у 45–55 р. [2].

Череп із поховання 9, розкоп 5, розкопки 2014 р,. с. Виповзів XVII–XVIII ст. Збереженість добра. Надперенісся розвинуте слабо (1,5 бала), як і надорбітні дуги (1 бал). Зовнішній потиличний горб не розвинутий. Соскоподібні виростки помірно розвинуті (1 бал). За морфологією – жінка. Черепні шви облітеровані зсередини, а ззовні починають заростати. За цими ознаками і за стертістю зубів можна встановити, що жінка померла в 35–45 р. [2].

Поховання 15, розкоп 7, розкопки 2016 р., с. Виповзів XVII–XVIII ст. Череп світло-коричневий, середніх розмірів, з добре розвинутим надпереніссям (2,4 бала), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом в

області потилиці і потиличним горбом. Соскоподібні виростки помірних розмірів. Висота вигину лоба дуже мала (21,0). За морфологією це чоловік. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом стертості зубів можна визначити, що він помер у 25–35 р. [2].

Череп 1, м. Остер XVIII ст. Добре збережений, колір біло-рожево-жовтуватий. Рівень розвитку надперенісся слабкий – (1,5 бала). Надбрівні дуги також розвинуті слабо (1,0 бал). Соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті слабо (1,4 бала). Зовнішній потиличний горб відсутній. Загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу стать похованої. За схемою Бротвела зуби мають стертість (1, 1+ балів). Черепні шви на внутрішній та зовнішній поверхні черепа повністю відкриті. За цими морфологічними ознаками можна визначити, що жінка померла у 20–25 років.

Череп 2 з м. Остер, датований кінцем XVIII ст. Череп чоловіка 30–40 років, добре збережений, характеризується помірно розвинутим надпереніссям, невираженими соскоподібними виростками.

Череп 3 з м. Остер XVIII ст. Стан збереженості задовільний, обличчя зруйновано. Надперенісся та надбрівні дуги розвинуті на 2 бали, зовнішній потиличний виступ є, але малий (1 бал). Соскоподібний виросток помірний. За морфологією виявлено, що це чоловік 25–35 років.

Череп 4 з м. Остер XVIII ст. Стан збереженості дуже добрий. Надперенісся розвинуто добре, надбрівні дуги та зовнішній потиличний горб розвинуті на 2 бали. Соскоподібний виросток великий. За морфологією виявлено, що це чоловік 40–50 років.

Череп 10 з м. Остер XVIII ст. Череп незадовільної збереженості, є тільки обличчя. Розвиток надперенісся слабкий – 1,0 бал. Надбрівні дуги теж розвинуті слабо (1,0 бал). Соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті слабо (1,0 бал). Загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу стать похованої. Вік 20–22 років.

Череп 11 з м. Остер XVIII ст. Збереглися дрібні уламки мозкового відділу. Соскоподібний виросток помірний. Потилиця широка, випнута слабо. За морфологією, виявлено, що це чоловік 55–65 років.

Череп 1 із шурфу 1, розкопу 1, по вул. Кирпоноса (Княжа), 7, Чернігів. Поховання 7, (Спаський собор) шифр ЧСС-2002. Череп біло-рожево-жовтуватий, добре збережений, без нижньої щелепи. Надбрівні дуги розвинуті добре (2 бали), ступінь розвитку надперенісся – 2 бали. Лобні та тім'яні горби не виражені. Лоб прямої форми у зв'язку з наявністю метопічного шва. Соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті сильно (2,4 бала), помірно широкі та масивні. Така морфологія вказує на чоловічу стать похованого. Черепні шви на внутрішній та зовнішній поверхні черепа повністю відкриті. За цими морфологічними ознаками можна визначити, що чоловік помер у 20–25 років.

Череп із поховання 8 по вул. Кирпоноса (Княжа), 7, м. Чернігів (Спаський собор). Шифр ЧСС-2002. Череп масивний з сильно розвинутими надпереніссям і надбрівними дугами, зовнішній потиличний горб та соскоподібні виростки помірні. За морфологією, чоловічий. Черепні шви облітеровані зсередини, ззовні облітеровані частково. За цими ознаками й за стертістю зубів можна встановити, що чоловік помер у 35–45 років.

Череп без номера, м. Чернігів (Спаський собор) (шифр ЧСС-2012. До лабораторії надійшли уламки черепа, серед яких найкраще представлена лобна кістка. Надперенісся розвинене добре, надбрівні дуги розвинені помірно.

Череп із поховання 2, м. Чернігів (Спаський собор) (шифр ЧСС-2012). Представлено склепіння (fornix cranii) і нижня щелепа. Надперенісся і надорбітні дуги нерозвинені, зовнішній потиличний горб відсутній. Соскоподібні виростки помірні. За морфологією – жінка. Черепні шви не облітеровані як зсередини, так і ззовні. Зуби стерті слабо. Отже, жінка померла у 35–40 років.

Череп із розкопу 1, поховання 4, м. Чернігів (Спаський собор). Склеп, шифр ЧСС-2012. Збереженість черепа задовільна, є нижня щелепа. Надперенісся розвинуте на 2 бали, надорбітні дуги, зовнішній потиличний горб і соскоподібні виростки слабкі. За морфологією – жінка. Черепні шви облітеровані зсередини, ззовні облітеровані частково. За цими ознаками й за стертістю зубів можна встановити, що жінка померла у 35–45 років.

Череп із розкопу 1, поховання 5, м. Чернігів (Спаський собор). Шифр ЧСС-2012. Збереглися лицьова частина черепа, лобна та парієтальні кістки. Консистенція кісток крихка, поверхня в багатьох місцях зруйнована посмертно. Надперенісся і надорбітні дуги не розвинені. Можна встановити, що це – жінка, яка померла у 20–25 років.

Череп із поховання 55 по вул. Єлецька, 7 а, *м. Чернігів, XVIII–XIX ст.* характеризується помірно розвинутим надпереніссям, надбрів'ям, великими соскоподібними виростками та слаборозвиненим потиличним виступом. Колір його жовто-коричневий з червоно-коричневими вкрапленнями. На внутрішній поверхні черепа шви заросли, на зовнішній стороні облітерована вся ділянка сагітального шва. Стертість зубів на верхній щелепі 5+ балів. На четвертому та восьмому зубі праворуч виявлено карієс. Шостий зуб ліворуч втрачений прижиттєво і альвеола заросла. На нижній щелепі всі зуби цілі. Стертість зубів на нижній щелепі 3+ балів. У вертикальній проєкції (*norma verticalis*) череп наближається до ромбоїдної форми, орбіти – до квадратної. Форма верхньої щелепи U-подібна. Загалом візуально обличчя близьке до прямокутної форми. Визначено, що це – чоловік 50–60 років.

Череп чоловіка з поховання 61 по вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів характеризується сильно розвинутим надпереніссям (3 бали), надбрів'ям (2 бали), великими соскоподібними виростками (3 бали) та слабо розвинутим потиличним виступом. Колір його жовто-коричневий з червоно-коричневими вкрапленнями. На внутрішній поверхні черепа шви заросли, на зовнішній почалась облітерація ділянки сагітального шва. Стертість зубів на верхній щелепі 2+ балів. Визначено, що це – чоловік 30–40 років .

Череп із поховання 96 по вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів характеризується помірно розвиненим надпереніссям (2 бали), надбрів'ям (1,5 бала), великими соскоподібними виростками (3 бали) та слабо розвинутим потиличним виступом (1 бал). Колір його жовто-коричневий з забарвленням червоно-коричневого). На внутрішній та зовнішній поверхнях черепа шви відкриті. Стертість зубів на верхній щелепі 1+ бал. Візуально обличчя нагадує угро-фінський тип. Встановлено, що це – чоловік 25–30 років [10].

Череп із поховання 66 по вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів характеризується помірно розвинутим надпереніссям (2,0 бала), надбрів'ям (2,0 бала), соскоподібними виростками (2,0 бала) та слабо розвинутим потиличним виступом (1,0 бала). Колір його жовто-коричневий з забарвленням червоно-коричневого. На внутрішній та зовнішній поверхнях черепа шви відкриті. Стертість зубів на верхній щелепі 3+ бали. Встановлено, що це – чоловік 40–50 років [10].

Замок, квадрат 28, 29, розкоп 5, поховання 23, м. Любеч. Форма мозкового відділу у вертикальній нормі наближається до овоїдної. Форма при нормі occipitalis – дахоподібна. Розвиток надорбітальної частини чола слабий (надперенісся – 1,2 бала, надбрів'я – 1 бал), чоло нахилене слабо, майже пряме, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні виростки скроневої кістки слабо розвинуті (1,4 бала), зовнішній потиличний виступ відсутній (0 балів). Отже, це – жінка. Враховуючи необлітерований стан швів ззовні та середини, слабку стертість зубів (1 та 1+ балів), можна визначити, що похована померла у 25–30 років.

Замок, квадрат 32, 33, розкоп 5, поховання 27, *м. Любеч.* Розвиток надорбітної частини чола помірний (надперенісся – 1,8 бала, надбрів'я – 1,5 бала), чоло трохи нахилене, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні виростки скроневої кістки слабо розвинуті (1 бал), зовнішній потиличний виступ слабо виражений (1 бал). Отже, це – жінка. Враховуючи облітерований стан швів зсередини та певну облітерацію ззовні,

помірну стертість зубів (2 і 3+ балів), можна визначити, що похована померла у 35–45 років.

Замок, квадрат 18, розкоп 5, поховання 42, м. Любеч. Череп дуже погано збережений. Розвиток надорбітної частини чола помірний (надперенісся – 1,8 бала, надбрів'я – 1,5 бала), чоло трохи нахилене, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні виростки скроневої кістки слабо розвинуті (1 бал), зовнішній потиличний виступ не виражений (0 балів). Отже, це – жінка. Враховуючи облітерований стан швів зсередини та певну облітерацію ззовні, помірну стертість зубів (3 та 4+ балів), можна визначити, що похована померла у 35–45 років.

Замок, скупчення кісток, Поховання А. Розкоп 5, квадрат 18, м. Любеч. Розкопки 2011 р. Череп дуже погано збережений. Розвиток надорбітної частини чола помірний (надперенісся – 2 бали, надбрів'я – 1 бал), чоло пряме, випнуте добре, соскоподібні виростки скроневої кістки розвинуті добре (2,5 бали). Потилиця сильно випнута, гострої форми. Стан швів облітерований зсередини та є певна облітерація ззовні. Можна визначити, що похований – чоловік, який помер у 35–45 років.

Замок, скупчення кісток, Поховання Б. Розкоп 5, м. Любеч. Розкопки 2011 р. Череп дуже погано збережений. Розвиток надорбітної частини чола помірний (надперенісся – 2 бали, надбрів'я – 1 бал), чоло прямої форми, випнуте добре, соскоподібні виростки скроневої кістки сильно розвинуті (3 бали). Потилиця сильно випнута, гострої форми. Стан швів облітерований зсередини та є певна облітерація ззовні. Можна визначити, що похований – чоловік, який помер у 40–50 років.

Поховання 1 XVIII ст. Сумська обл, Роменський р-н, с. Рогинці. Характеризується добре розвинутим надпереніссям, невеликими соскоподібними виростками (2,0 бала), потиличний виступ відсутній. Черепні шви з внутрішньої сторони мозкового відділу облітеровані, залишилися місця з відкритим швом. Зовнішні шви відкриті. Зуби стерті слабо (3, 3+ бали). Тож череп належав чоловіку 30–40 років.

Поховання 1 з м. Глухів. Череп характеризується слабо розвинутим надпереніссям та помірними надбрівними дугами, невеликими соскоподібними виростками (1,1 бал), потиличний виступ розвинутий на 2 бали. Черепні шви з внутрішньої сторони мозкового відділу не облітеровані, зовнішні шви відкриті. Зуби стерті слабо (1, 2+ бала). За даними морфології, визначено, що череп належав чоловіку 25–30 років.

Поховання 1 із розкопу 19 у с. Залуцьке характеризується слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками та зовнішнім потиличним горбом. Визначено, що це череп жінки 40–50 років [5].

Для порівняння автор дослідив 724 черепа (144 черепи з Волині, 75 черепів галичан, 90 черепів закарпатців, 109 черепів із Слобідської України, два черепи зі Степової Наддніпрянщини та 306 черепів із Середньої Наддніпрянщини)

Ці матеріали розглядаються в широкому колі хронологічно близьких груп міського та сільського населення з прилеглих і віддалених територій України та Західної, Південної й Східної Європи – 97 краніологічних серій (5000 черепів) [5].

2.2. Методичні засади дослідження

Об’єктивність антропологічної характеристики населення залежить від кількості краніологічного матеріалу, тому на етапі евристики було враховано весь доступний матеріал, а не його частину, що забезпечує відповідність до принципу об’єктивності.

Реставрація, опис та вимірювання матеріалу проводилися в навчально-науковій лабораторії з біохімічних та медико-валеологічних досліджень Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та антропологічній лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України з використанням традиційних методик. Окрім того, використовувалися стандартні краніологічні бланки й схеми збереженості матеріалу. Стать похованих визначалася за морфологічними особливостями

тазових кісток, а також за ознаками статевого диморфізму на черепі людини. У разі наявності довгих кісток для визначення статі використано градієнтний вимірний метод, а також враховувалися діаметри голівки плечової кістки, проксимального епіфіза променевої кістки, довжина ключиці дистального епіфіза стегнової кістки й загальна масивність кісток [7; 8; 9; 14]. У сумнівних випадках додатково залучалися свідчення про інвентар поховання.

Для краніометричних вимірів було використано бланки, які розроблені в Інституті археології НАН України, та ін.

Дослідження за краніометричною програмою включали 75 вимірних ознак (ліва сторона), шість описових ознак на черепі та 22 індекси за методикою як Р. Мартіна, так і К. Заллера [13]. Для розмежування монголоїдних та європеоїдних расових груп найбільш придатними є ознаки горизонтального профілювання обличчя, рівень випинання носа та сплощеність перенісся. У зв'язку з цим, назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми, оскільки більшість дослідників користуються саме цією сіткою. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Моранта. За методикою М. Абіндера вимірювалися відповідні ознаки для назомалярного й зигомаксилярного кутів. Методика Г. Моранта використовувалася при вимірах симотичної висоти й симотичної хорди, дакріальної висоти і дакріальної хорди [3; 4].

На основі емпіричних індивідуальних даних вирахувано стандартні статистичні параметри, а саме: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. Індивідуальні метричні дані, статистичні параметри та середньогрупові наведено у відповідних таблицях, де лінійні розміри вказано у мм, а кути в градусах. Для оцінки значень метричних даних використовувалися таблиці Г. Дебеца, в яких подано розмірні категорії краніологічних ознак у світовому масштабі. За даними вимірюваних ознак

черепа, підраховано 64 коефіцієнти варіації, для яких фіксувався вихід за стандартні межі, вказані у згаданих [3; 4].

Описова методика набуває об'єктивного значення за рахунок введення балової оцінки. Кожній ознаці відповідає визначене число балів, тобто складається шкала варіантів. Практичне завдання зводиться до того, щоб віднести даний варіант до одного з небагатьох заздалегідь намічених балових визначень шкали чи схеми. Методика стосується ознак надперенісся, надбрівних дуг, зовнішнього потиличного виступу, соскоподібного виростка, нижнього краю грушоподібного отвору.

Беруться до уваги нові норми описування й інтерпретації як окремих черепів, так і серій після багатовимірного статистичного аналізу за антропологічною школою [Див. докладніше про їх авторів: 3; 4].

Морфологічна мінливість людських популяцій така, що для більшості з них значно збігаються характеристики або «перекриваються» діапазони їх мінливості. Коректно виявити міру подібності (та, відповідно, спорідненості) між вибірками можливо тільки з застосуванням багатовимірних статистичних методів. Відсутність подібних методів у дослідженні, властива більшості старих і деяким сучасним антропологічним публікаціям, різко знижує достовірність отриманих результатів. Тому наше статистичне опрацювання проводилося за допомогою багатовимірного аналізу на внутрішньогруповому та міжгруповому рівнях за низкою краніологічних ознак. Внутрішньогруповий багатовимірний аналіз застосовувався для визначення однорідності чи гетерогенності досліджених серій [3].

При досліджені використовувалися комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу. Програма CANON-2.50 виконує дві фунції в одному канонічному багатовимірному аналізі: 1) знаходить координати центроїдів груп у багатовимірному просторі й 2) вираховує попарні дистанції Махаланобіса. Дана програма виконує одночасно два різні канонічних аналізи. При обчисленні відстаней Махаланобіса використовувалася усереднена коваріційна матриця, яку розрахував

О. Козінцев для 14 краніометричних ознак, та яка за замовчуванням використовується в програмі CANON. Ця програма пристосована до аналізу краніометричних даних із поправкою на чисельність, у якій застосовуються стандартні «сигми» та усереднені за багатьма групами коефіцієнти внутрішньогрупової кореляції. Окремо підраховувалися кореляції за емпіричними значеннями ознак. Канонічний аналіз дає змогу замінити 14 взаємозамінних ознак такою самою кількістю незалежних лінійних комбінацій ознак – канонічними векторами (КВ). Переваги такої заміни, окрім повної взаємної незалежності цих комбінацій, у тому, що вся суттєва інформація концентрується в перших КВ. PCDENDU виконує кластерний аналіз незваженим непарногруповим методом [4].

Внутрішньогруповий багатовимірний аналіз застосовувався для визначення однорідності чи гетерогенності досліджених серій. Спочатку був зроблений аналіз головних компонент (ГК) за допомогою статистичної програми PCCOMP. Окрім повного аналізу ГК ця програма вирішує зворотне факторне завдання (знаходить значення кожної ГК для кожного індивідуума).

Щодо аналізу ГК то підкреслювалося: розташування досліджуваних груп населення, або індивідів, в осях ГК, що може бути помітно викривленим порівняно з аналогічною картиною, яку ми отримуємо за допомогою компонентного аналізу, а також було з’ясовано, що канонічний і компонентний аналізи по-різному виокремлюють закономірності таксономічної варіації. Було наголошено, що метод ГК – спосіб оптимального скорочення кількості змінних – не є методом виявлення комплексів краніометричних ознак, що мають реальний генетичний чи морфологічний сенс [4].

При виокремленні компонентів і встановленні змішаності ми використовували комплекси ознак, які мають таксономічну цінність. Тому факторному, кластерному, канонічному аналізу та методу головних компонент підлягали не всі черепи, а лише ті, в яких наявні такі 13 ознак та один покажчик: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа

(basion – bregma), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигомаксилярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа [4].

Показники статевого диморфізму розглядались як додаткова біологічна характеристика вибірки. Основна мета врахування статевого диморфізму під час роботи з краніологічними колекціями щоб виявити морфологічні відмінності статевих груп вибірки. У нашій роботі вказані показники було взято до уваги для з'ясування, наскільки різним або спільним було походження чоловіків і жінок Чернігово-Сіверщини та яким був рівень їх однорідності.

Відповідно до порівняльного методу в синхроністичному варіанті, для визначення місця населення міжгруповий багатовимірний аналіз проводився методом канонічного аналізу для порівняння серій. Саме цей метод був використаний, бо канонічний і компонентний аналізи по-різному виокремлюють закономірності таксономічної варіації і лише безпосередній аналіз відстаней забезпечує достатню точність висновків. Слід наголосити, що будь-який метод візуалізації відношень у двовимірній проєкції викривлює загальну картину, тож було розглянуто мінімальні статистичні відстані. Оскільки I та II канонічні вектори (надалі – КВ) найінформативніші, у зв'язку з великим внеском відсотків у загальну дисперсію, на відміну від III КВ, слід описувати їх детальніше, тому в роботі висновки переважно робляться саме за двома векторами, третій КВ слугував нам як допоміжний, решта 10 КВ у багатовимірному аналізі враховувалися переважно в інтегральному аналізі та за значеннями менш інформативні. Все сказане також стосується аналізу ГК. Для вираховування елементів перших трьох КВ (навантаження на краніометричні ознаки) використовувалася програма STA. Серії для порівняння підбиралися, щоб кількість черепів була більше 10 у вибірці [3; 4].

Для кількісної оцінки міри прояву монголоїдних рис використовувалися традиційні покажчики: загальний індекс сплощеності

лицьового скелета (надалі – СЛС), преаурикулярний фаціоцеребральний показник (надалі – ПФП) та умовна частка монголоїдного елемента (надалі – УЧМЕ). Опис і аналіз даних проводився відповідно до показників за Г. Дебецем, при яких значення СЛС, менші за 20 і ПФП, менші за 90,6 характерні для «чистих» європеоїдів, значення СЛС понад 80 і ПФП понад 96,8 – для «чистих» монголоїдів [4].

Застосування краніоскопічних методик до матеріалів Чернігово-Сіверщини є актуальним та перспективним, особливо враховуючи те, що дослідження дискретно-варіативних ознак дає можливість ввести в науковий обіг досить фрагментарний матеріал, який неможливо вивчати краніометричними методами. Інформація про мінливість описових ознак допоможе скорегувати та доповнити результати краніометричних аналізів. Також слід врахувати, що найближчими в дослідженнях до генетичних маркерів вважаються дискретно-варіативні ознаки на черепі. Результати дослідження хронологічної мінливості краніоскопічних ознак від неоліту до сучасності дають підстави говорити про їхню сталість і, з огляду на це, про можливість вивчати за ними формування й етнічну історію давнього та сучасного [4; 11].

Деякі з нещодавно досліджених описових особливостей черепа людини слали джерелом важливої етногенетичної інформації, що дає підстави стверджувати про виникнення нового, самостійного напряму в расознавстві – етнічної краніоскопії. Серед шовних варіацій у повному сенсі є шість дискретних, які мають значну цінність для систематики рас і стабільні в часі. Проте є і такі, котрі можна віднести до даної категорії лише умовно – фени. Тому краніоскопія і краніофенетика не співвідносяться, а розглядаються окремо.

Дедалі більшого значення в етнічній антропології набуває вивчення неметричних, або дискретно-варіативних ознак, що зумовлено сучасними завданнями антропологічних досліджень.

Неметричні або дискретно-варіативні ознаки на черепі людини вивчаються за допомогою *краніоскопічної* та *краніофенетичної* методик (або систем). Ці методики дають змогу використовувати стабільні в часі ознаки, більшість з яких спадкові. Важливо, що за допомогою краніоскопії можна визначити частоту цих ознак для різних етносів, однак потрібна достатня репрезентативність матеріалу для отримання статистично достовірних висновків [3].

Залучення неметричних ознак до вивчення антропологічних матеріалів з території України до останнього часу не було системним і базувалося на використанні обмеженої кількості дискретно-варіативних даних [4].

Позаяк в етнічній антропології, зокрема, в краніоскопії, існують деякі розбіжності в методичних підходах до вивчення неметричних ознак на черепі людини, в цій роботі ми застосовуємо дві краніоскопічні методики (або системи) Е. Г. Беррі та Р. Я. Беррі [4; 6].

Етнічна краніоскопія. Для характеристики черепів за допомогою етнічної краніоскопії використовується система дискретно-варіативних (епігенетичних) ознак. За цією методикою на черепах враховуються один індекс і шість традиційних краніоскопічних ознак. Кожна з них окремо виконує свою функцію для характеристики досліджуваної групи, тому ми особливо приділяли увагу як комплексу, так і окремо кожній ознаці під час свого дослідження.

1. *Індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ)* – для визначення індексу поперечно-піднебінного шва (Див.: Додаток Б, Рисунок 1) на правій і лівій стороні кісткового піднебіння окремо відзначали по точці на перетині ППШ з піднебінною остю, яка відмежовує дві піднебінні смуги, або з гілкою, яка продовжує напрям цієї ості. Гострим твердим олівцем з’єднували дві латеральні точки прямою гілкою. Так само, за допомогою комп’ютера, проводили пряму гілку на цифровому фото піднебіння у збільшеній формі. Фіксувалася форма кожної з гілок ППШ (лівої і правої), а не всього шва.

Залежно від взаємоного розташування латеральної й медіальної точки в місці з'єднання відповідних гілок ППШ з середнім піднебінним швом, виділяли типи три типи [Див. докладніше: 1].

2. *Клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ)* – шов, який з'являється, якщо щелепна кістка не бере участі в утворенні переднього кінця нижньої очної щілини. Ознака досліджується з боку орбіти КВШ [Див. докладніше: 1].

3. *Задньовиличний шов (надалі ЗВШ)* – неповний шов завдовжки до 10 мм і більше, який починається від скронево-виличного шва та проходить приблизно горизонтально вздовж латеральної поверхні виличної кістки (Див.: Додаток Б, Рисунок 2).

4. *Надорбітні отвори (foramina supraorbitale, надалі НО)* – частота надорбітних отворів (Див.: Додаток Б, Рисунок 3). Відзначалися кількість отворів і сторона.

5. *Потиличний індекс (надалі ПІ)* – для збільшення диференціювального ефекту були об'єднані дві морфологічно близькі ознаки Слід додати, що ПІ обчислюється за допомогою формули ПІ=А/(А+В) отже, простим вирахуванням за відсотками порівнювати групи небажано, потрібно вираховувати радіани.

6. *Частота підорбітного візерунку типу II (надалі ПОВ-II).* Тип II виникає в результаті розриву поздовжнього шва виличною кісткою.

Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІПНШ та НО дані складалися без урахування статі, для КВШ вираховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень.

Для антропологічної характеристики міських мешканців регіону ми використали також краніофенетичну методику, щоб у повному обсязі опрацювати матеріал [4].

Краніофенетика. Методика має на меті використовувати одночасно 38 ознак. Фенетична програма включає дискретно-варіативні ознаки, які застосовувались у роботах А. С. Беррі, Р. Дж. Беррі; Е. Мілош. В основу методичної програми нашого дослідження покладено 38 дискретно-

варіативних (епігенетичних) ознак. Ці ознаки належать до таких категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні вормієві, або шовні, кістки (*ossa wormiana*), тім'яні кісточки (*ossa fonticulorum*), додаткові отвори, валики й горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів. Частоти ознак підраховувались окремо для лівої і правої сторони черепа [4; 6]

Ознаки подано згідно з анатомічною локалізацією: *norma facialis, norma verticalis, norma lateralis, norma occipitalis, norma basilaris, mandibula.*

Norma facialis. 1) *Sutura frontalis (metopica)* – метопічний шов (Див.: Додаток Б, Рисунок 4), залишки шва між глабелою і назіоном фіксувались як відсутність метопізму; 2) *foramina supraorbitale* – надорбітні отвори (Див.: Додаток Б, Рисунок 3). Фіксувалися кількість отворів та сторона; 3) *foramina frontale* – лобні отвори. Непостійні отвори, латеральніші й вищі за надорбітальні отвори. Фіксувалися кількість отворів і сторона; 4) *spina trochlearis* – бокова ость. Невеликий шип завдовжки до 2–3 мм на місці бокової ямки, в медіальній частині орбіти (Див.: Додаток Б, Рисунок 5). Фіксувалися наявність та сторона; 5) *foramina infraorbitale accessorium* – додатковий підорбітний отвір. Фіксувалися кількість отворів і сторона; 6) *os zygomaticum bipartitum* – розділення виличної кістки поперечним швом [3].

Norma verticalis. 7) *Os wormii suturae coronalis* – вормієві кісточки в різних ділянках коронарного шва (Див.: Додаток Б, Рисунок 6); 8) *foramen parietale* – тім'яні отвори по боках від сагітального шва в нижній його частині (Див.: Додаток Б, Рисунок 7); 9) *spina processus frontalis ossis zygomatici* – форма латерального краю лобного виростка виличної кістки: прямий край, виступ або виросток (Див.: Додаток Б, Рисунок 8); 10) *stenocrotaphia* – звуження птеріону до повного з'єднання лобної кістки та скроневої луски [3].

Norma lateralis. 11) *Processus frontalis ossis temporalis* – лобний виросток скроневої луски; 12) *os epiptericum* – епіптерні міжскроневі кісточки, птеріон (Див.: Додаток Б, Рисунок 9); 13) *ossa wormii suturae squamosae* – вставні кістки в лускоподібному шві (Див.: Додаток Б, Рисунок

10); 14) *foramen tympanicum* – отвір у медіальній частині барабанної пластини; 15) *os postsquamosum* – вормієва кісточка в ділянці тім'яної вирізки (Див.: Додаток Б, Рисунок 11); 16) *os incae completus* – кістка інків; 17) *os triquetrum* – трикутна кістка вершини луски (Див.: Додаток Б, Рисунок 12) [3].

Norma occipitalis. 18) *Sutura mendosa* – сліди початкових швів потиличної луски по краях потиличної кістки, в місцях верхньої та нижньої вийних ліній, досягають 2–3 см завдовжки; 19) *os apicis lambdae* – вставна кістка в ділянці потиличного тім'ячка у місцях з'єднання сагітального шва з лямбдоподібним; 20) *processus interparietalis squamae occipitalis* – міжтім'яний виросток потиличної луски (Див.: Додаток Б, Рисунок 13); 21) *ossa wormii suturae lamdoideae* – вормієві кістки в різних ділянках лямбдоподібного шва (Див.: Додаток Б, Рисунок 14). Також відзначалось, у якій частині шва розміщені вставні кістки: L_1, L_2, L_3. (для одинарних кісток); 22) *os asterii* – астеріальна кістка (Див.: Додаток Б, Рисунок 15). Вставна кісточка в ділянці соскоподібного тім'ячка, на місці краніометричної точки asterion; 23) *ossa wormii suturae occipito-mastoideae* – вставні кісточки в потилично-соскоподібному шві (Див.: Додаток Б, Рисунок 16); 24) *foramen mastoideum* – соскоподібний отвір (Див.: Додаток Б, Рисунок 17) [3].

Norma basilaris. 25) *Canalis condylaris* – задньовиростковий отвір у поглибленні за потиличним виростком, з'єднаний із зовнішнім виходом виросткового каналу (Див.: Додаток Б, Рисунок 18); 26) *facies condylaris bipartitum* – двоскладові потиличні виростки (Див.: Додаток Б, Рисунок 19); 27) *canalis hipoglossalis bipartitum* – розділення під'язичного каналу перемичкою під потиличними виростками; 28) *tuberculum praecondylare* – передвиросткові горбки; 29) *foramen spinosum apertum* – незамкнутий остистий отвір; 30) *foramen spinosum bipartitum* – розділення остистого отвору перегородкою; 31) *foramen pterygospinosum* – крилоостистий отвір над овальним отвором, перпендикулярно до нього; 32) *foramen pterygo-alare* – малий крилоостистий отвір спереду від овального отвору; 33) *sutura palatina*

transversa – форма поперечного піднебінного шва; 34) *torus palatinus* – піднебінний валик (Див.: Додаток Б, Рисунок 20); 35) *sutura incisiva* – малий шов на піднебінні [3].

Mandibula. 36) *Torus mandibularis* (1–3) – горіхоподібні здуття, ступінь вираженості яких визначається в балах; 37) *foramen mentale accessorium* – додатковий отвір на підборідді, ззовні нижньої щелепи, переважно (зазвичай) під другими премолярами; 38) *canalis mylohyoideus* – змикання країв щелепно-під'язикового жолобка та перетворення його на канал; 39) *ossiculum suturae sagitalis* – вставні кісточки в різних ділянках сагітального шва (записується як S_1 – S_4); 40) *ossiculum bregmaticum* – вставна кісточка в краніометричній точці bregma; 41) *torus maxillaris* – ступінь розвитку піднебінного валика на верхній щелепі; 42) *torus acusticus* – валикоподібний наріст у зовнішньому слуховому проході [3].

Частота кожної ознаки вираховувалась як відношення кількості випадків ознак, що трапляються, до кількості черепів, на яких було можливо виявити цю ознаку [4].

Географічний метод протилежний методу порівняння за середніми величинами і стає основним, коли наявні матеріали про мінливість ознак, які рівномірно охоплюють райони великої держави, або території зі щільним та сталим населенням. Характеристика способу картографування полягає в застосуванні значкового засобу, який наразі є єдиним в краніологічному дослідженні, й він використаний на всіх мапах. Вибрані однорідні знаки з різною штриховкою, інтенсивність якої віддзеркалює збільшення варіації ознаки. Вибраний засіб штриховки знаків пропорційний пороговим значенням варіації ознак. Останні визначено, виходячи з внутрішньогрупового масштабу, позаяк самі мапи націлені на виявлення внутрішньої диференціації населення Чернігово-Сіверщині XVII–XIX ст. Міжгрупова амплітуда кожної ознаки в межах регіону поділена на три категорії з рівними інтервалами [4].

Інтегральний аналіз. Слід відзначити, що в більшості робіт, присвячених антропології Нового часу, для багатовимірного аналізу переважно використовують тільки одну систему антропологічних ознак – краніометрію. Відомо, що більшість краніометричних показників не є абсолютно незалежними, маючи суттєві фізіологічні кореляційні зв'язки навіть на міжгруповому рівні. Суттєво об'єктивнішим буде залучати до аналізу більше систем антропологічних ознак. У роботі ми використали дані за двома незалежними системами: краніометрією та краніоскопією. Програму міжсистемного аналізу, з деякими уточненнями, можна вважати аналогічною методиці, яку раніше успішно апробував В. Моісєєв для вивчення міжгрупової диференціації населення Північної Євразії [4].

Інтегральний аналіз виконувався у три етапи. На першому етапі виконувався канонічний багатовимірний аналіз за 14 краніометричними ознаками (№ 1, 8, 17, 9, 45, 48, 54, 55, 51, 52, 77, zm, SS:SC, 75/1 за Р. Мартіном та ін.). На другому етапі за шістьма краніоскопічними ознаками (ПІ, НО, ІППШ, ЗВШ, КВШ, ПОВ-ІІ), виконувався аналіз ГК. Названі ознаки використано й через власну високу ефективність під час диференціації на груповому рівні. На третьому етапі отримані дані при аналізі вихідних ознак значення канонічних векторів (КВ) та головних компонент (ГК) були опрацьовані за допомогою методу головних компонент. Бралося стільки змінних ГК та КВ, скільки охоплює сумарно понад половину (бажано не менше ніж 2/3) мінливості вихідних ознак. Для ГК бралися всі компоненти з власним числом понад одиницю. Нові інтегральні головні компоненти (ІГК) у зв'язку з ортогональністю векторів, отриманих при аналізі кожної з систем ознак, засновано виключно на міжсистемних закономірностях [4].

Застосування краніометричної, краніоскопічної й краніофенетичної антропологічних програм і географічного методу значно розширює наукову інформативність матеріалу, дає підстави для широких порівняльних досліджень людності Чернігово-Сіверщини раннього нового та нового часу.

Застосовано було й такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, індукція та дедукція. Аналіз було використано для визначення особливостей будови черепа, характерних для окремих етнічних груп, що населяли Східне Полісся у XVII–XIX ст., виявлення особливостей черепів чоловіків та жінок. Синтез – для інтеграції отриманих даних вимірювань та спостережень, встановлення зв'язків між різними краніологічними ознаками, виявлення кореляцій між розмірами, формою та іншими параметрами черепів, реконструкції антропологічних варіантів і краніологічних комплексів.

В краніометрії індукція передбачала збір емпіричних даних шляхом вимірювання великої кількості черепів різних популяцій. На основі цих спостережень робились узагальнення (середньостатистичні дані) та формувались гіпотези про зв'язок між розмірами та формою черепа і расовою, етнічною чи іншою належністю. В краніоскопії індукцію використано для систематизації спостережень за особливостями будови черепа у різних груп населення. Це дало нам змогу виявити закономірності та ознаки, характерні для певних популяцій. Дедуктивний підхід застосовувався для перевірки гіпотез, сформованих на основі емпіричних даних. Наприклад, якщо було виявлено певні закономірності в будові черепа для представників деяких груп, нові спостереження використовувались для перевірки цих закономірностей. В краніоскопії за допомогою дедуктивного методу створювались висновки про схожість досліджуваної вибірки до тієї чи іншої порівняльної групи на основі наявних знань про характерні для цієї групи ознаки будови черепних швів.

Дотримуючись думки більшості антропологів про те, що неможливо отримати об'єктивної інформації про расовий тип при дослідженні окремо взятого черепа, автор, у випадку малої кількості черепів у серії, або при поодиноких знахідках, для об'єктивності, на початку дослідження вдається до морфологічного опису окремих черепів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах*. 2010. № 25. С. 11–17.

2. Долженко Ю. В. Краніологічний матеріал XVII–XVIII ст. із села Виповзів Чернігівської обл. *Acta Carpathica*. 2024. № 1 (41). С. 87–104. https://doi.org/10.32782/2450-8640.2024.1.10

3. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина): методичні засади дослідження. *Львівський науковий форум. Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р.* Львів, 2025. С. 17–24.

4. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. із цвинтарів Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина): методологічні засади дослідження. *IX Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки».* Ніжин, 2023. С. 75–85.

5. Долженко Ю. В., Жаров Г. В. Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.). *Нотатки сучасної біології*. 2023. № 2 (6). С. 40–52. https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1.

6. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. № 101. 1967. P. 361–379.

7. Bružek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 119. P. 157–168.

8. Bružek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human Os Coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164. Issue 2. P. 440–449.

9. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series.* 1994. № 44. Arkansas. 274 p.

10. Dolzhenko, Yu. Craniometric Characteristics of Men from Chernihiv in the 17th – 19th Cent. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної Науково-практичної інтернет-конференції 01 березня 2024 року у м. Ніжин*. Ніжин, 2024. С. 21–26.

11. Kozintsev A. Ethnic Epigenetics: A New Approach. Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. *Homo*. № 43/3. 1992. P. 213–244.

12. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fisher, 1928. Bd. II. 1062 S.

13. Martin R., Saller K. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. 3, vollig umgearb. und erweiterte Auflage. Stuttgart: Fischer, 1957. 718 S.

14. Ubelaker D. H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago, IL: Aldine Publishing, 1978. 116 p.

РОЗДІЛ 3. КРАНІОМЕТРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ З ОКРЕМИХ ПОХОВАНЬ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ.

3.1. Серії чоловічих черепів XVII–XIX ст.

Як уже зазначалося, чоловіча краніологічна серія з *м. Батурин* включає 74 черепів, але не всі добре збереглися (трапляються й уламки), з яких можна взяти тільки один вимір). Середні дані по всіх ознаках розміщені в Таблиці 1 (Див.: Додаток В). Вони і є основою загальної краніологічної характеристики (з застосуванням краніометрії) досліджуваного міста.

Розвиток м’язового рельєфу черепів помірний. Надперенісся та надбрівні дуги розвинуті середньо. Соскоподібні виростки розвинуті добре (2,4 бала).

В результаті вимірювання за повною краніометричною програмою було встановлено, що чоловіча серія характеризується помірною довжиною і великою шириною черепа і складається з трьох доліхокранних, 16 мезокранних та 46 брахікранних черепів, у середньому за черепним індексом (81,7) вона брахікранна, що не характерно для слов’ян загалом. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Відносна висота мозкового відділу помірна, на межі з високими категоріями розмірів. За першим висотно-поздовжнім покажчиком (75,9) вибірка гіпсікранна, на межі з помірними категоріями. За другим висотно-поперечним індексом (93,0) чоловіча вибірка метріокранна, що свідчить про загалом помірну висоту черепа в цій групі (Див.: Додаток В, Таблиця 1). Вушна висота вкладається в показники середніх розмірів, на межі з великими абсолютними розмірами. Лобна кістка має помірну ширину у фронтальній та велику в дорсальній площині. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до середньої категорії. Ширина потилиці помірна, на межі з великими категоріями розмірів [4].

В краніології ширина обличчя є однією з суттєвих расово діагностичних ознак, які дають змогу диференціювати північних і південних європеоїдів усередині великої європеоїдної раси. Отже, в чоловічій вибірці з Батурина виличний діаметр у середньому помірний (135,7 мм), варіація його велика: від дуже малих розмірів (125,0 мм) у черепа з поховання 189 до дуже великих (145,3 мм) у черепа з поховання 293, розкопки 2015 р. на території собору. Верхня висота обличчя (66,6 мм), визначена за даними 64 черепів, відноситься до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота й ширина ортогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом (49,1), характеризує обличчя як широке (еуріен), ці дані доповнює загальнолицьовий покажчик (84,0), що також указує на широке обличчя (*cranium facialis*) в групі (еурипрозопія). В чоловічій серії з Батурина назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя, котрі, за В. П. Алєксєєвим, відповідають за сплощеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, малі (відповідно 139,0° і 128,4°), що свідчить про добре профільоване обличчя, глибина іклової ямки в середньому помірна. Відносно мала висота орбіт і середня їх ширина зумовлюють малий орбітний індекс (75,7), що вказує на низькі орбіти (хамеконхія) за максилофронтальним покажчиком. Носовий отвір чоловічої серії черепів характеризується помірною шириною та малою висотою (на межі з середніми абсолютними розмірами). В цілому, носовий індекс (49,3) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Кут випинання носа (31,4°) великий. Нижній край грушоподібного отвору (*anthropinae*) становить 65,3%. Своєю чергою, передньоносова ямка (*fossae praenasales*) зафіксована в 34,6%, що свідчить про певну степову домішку. Іклові ямки розвинуті помірно (–5,2). Загалом чоловіча група належить до великої європеоїдної раси, але брахікранний мозковий відділ потребує окремого дослідження з етногенезу.

Досліджувану чоловічу вибірку можна охарактеризувати як центральноукраїнський антропологічний тип (за типологіями В. Дяченка і Т. Рудич) у зв'язку з брахікранним мозковим відділом, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток.

Порівняння квадратичних відхилень 63 основних ознак (без максилофронтальних вимірів і покажчика) та індексів черепів із Батурина зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються підвищенням мінливості за 27 ознаками (42,8%) і зниженням – за 14 (22,2%). Стандартними є 26 ознак (41,2%) від досліджених 63 (Див.: Додаток В, Таблиця 1). Отже, можна припустити, що досліджувана вибірка за антропологічним складом неоднорідна [4].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловіча серія з м. Батурин європеоїдна. Значення СЛС дорівнює (18,5). За співвідношенням лицьового й мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП 89,2). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –8,69 [6].

Вибірка *з Чернігівської губ.*, створена на основі індивідуальних даних В. Алексєєва, складається з 12 черепів. Середні статистичні складені за індивідуальними ознаками. На основі емпіричних індивідуальних даних було вирахувано стандартні статистичні параметри, а саме: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. Вона подається вперше.

Вибірка характеризується помірною довжиною та великою шириною черепа й складається з одного доліхокранного (під шифром 411), п'яти мезокранних і шести брахікранних черепів. У середньому, за черепним індексом (80,4), вона помірно брахікранна (Див.: Додаток В, Таблиця 2).

Абсолютні розміри висотного діаметра черепа середні. Вушна висота в межах помірних розмірів, як і довжина основи черепа (Див.: Додаток В, Таблиця 2) [2].

Лобна кістка широка. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 12 чоловічих черепах, у середньому помірний (136,1 мм), на межі з великими категоріями розмірів. Верхня висота обличчя, визначена за 11 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів (на межі з помірними). При цьому відносна ширина й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (50,3) характеризує це обличчя (*cranium facialis*) як помірно широке (мезен). Загальний кут обличчя у вибірці з Чернігівської губ. становить 86,3° і вказує на ортогнатність. У чоловічій серії з Чернігівської губ. названі кути дуже малі (відповідно 137,8° і 126,6°), що свідчить про різко профільоване обличчя (Див.: Додаток В, Таблиця 2) [2].

Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють малий орбітний індекс (від максилофронтальної точки), що вказує на вузькі орбіти (хамеоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (49,3) свідчить про помірно широкий ніс (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов’язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,4°). Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним [2].

Чоловіча серія *з с. Виповзів* дуже мала та складається з трьох черепів, тож для більшої об’єктивності характеристики наведемо індивідуальні виміри та їх інтерпретацію для кожного черепа окремо.

Череп 2 з поховання 2, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♂ 65–75 років). Поздовжній діаметр мозкового черепа малих розмірів, поперечний – великих. Індекс черепа брахікранний (82,6). Вушна висота помірна (114,5). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лобна кістка малих розмірів у фронтальній площині й дуже велика в дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги помірних розмірів. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця дуже широка (121,0 мм).

Череп 4 із поховання 5*, с. Виповзів*. Розкопки 2013 р. (♂ 45–55 р.). Поздовжній діаметр мозкового черепа дуже малий (170,0 мм), поперечний – помірний (141,0 мм) За індексом (82,9) череп брахікранний (круглий). Череп помірно високий за висотним діаметром від краніометричної точки базіон, за висотно-поздовжнім індексом високий (гіпсікранія), помірно високий за висотно-поперечним. Вушна висота мала. Лоб помірної ширини. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване. Орбіти середні (мезоконхія). Ніс вузький (лепторинія). Кут випинання носових кісток до рівня профілю обличчя великий.

Поховання 15, розкоп 7*, с. Виповзів* (♂25–35 р). Поздовжній діаметр черепа дуже малий (168,0 мм), поперечний – великий (148,0 мм). За індексом (88,1) череп брахікранний (круглий). Череп, імовірно, високий. Вушна висота мала. Лоб помірної ширини. Обличчя помірно широке, сильно профільоване. Орбіти помірно високі (мезоконхія). Ніс широкий (хамеринія), перенісся дуже високе [3].

Загалом чоловіча серія характеризується дуже малою довжиною (на межі з малими категоріями), великою шириною й висотою мозкового відділу (Див.: Додаток В, Таблиця 3), за поперечно-поздовжнім індексом (84,5) брахікранна. Вушна висота та довжина основи черепа малі (на межі з помірними категоріями). Лоб помірно широкий і має сильний нахил. Чоловічі черепи мають помірний діаметр вилиць (132,4 мм) і малу верхню висоту обличчя (на межі з помірними категоріями), тому верхньолицьовий

індекс (51,5) вказує на середньо широке обличчя у цілому (мезен). Вертикальний профіль лиця мезогнатний. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому дуже сильне на верхньому та сильне на середньому рівні. Ніс вузький. Кут випинання носа великий, але слід урахувати, що кут вдалося виміряти, на сьогодні, тільки на одному черепі (Див.: Додаток В, Таблиця 3) [3].

Досліджено 5 чоловічих черепів XVIII ст. *із с. Залуцьке*, урочище Стайкин Верх), Роменського району, Сумської обл. (Див.: Додаток В, Таблиця 4).

У цілому, чоловіча серія з с. Залуцьке на сьогодні складається з п'яти черепів. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті добре (2,7 бала). Соскоподібні виростки розвинуті помірно (2,0 бала). У цілому вони мають брахікранний мозковий відділ (82,5), який характеризується помірною довжиною, великою висотою та шириною. В серії один доліхокранний (Див.: Додаток В, Рисунок 1) череп і три брахікранних черепи. Череп із поховання 17 фрагментований, тому черепний індекс встановити неможливо. Мезокранних черепів не виявлено. Вушна висота велика. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Ширина обличчя в чоловічій серії з с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у чотирьох черепів, становить 135,5 мм. Величина назомалярного кута мала, тобто обличчя різко профільоване на рівні орбіт. Зигомаксилярний кут загалом також вкладається в малі розміри. Верхня висота обличчя малих розмірів (67,4 мм), на межі з помірними покажчиками. За верхнім лицьовим індексом (50,2) обличчя помірно широке (мезен). На межі з широкими категоріями розмірів. Загальний кут лицьового профілю серії становить 86,3°, що свідчить про ортогнатне обличчя [5].

Орбіти великої ширини й помірної висоти (Див.: Додаток В, Таблиця 5). За покажчиком (77,5), відносна висота орбіт потрапляє до категорії середньої висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною

висотою та малою шириною, за індексом (45,1) вузький (лепторинія). Перенісся високе за симотичним індексом. За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (на межі з великими категоріями розмірів), але слід урахувати дуже малу кількість опрацьованого матеріалу [5].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловіча серія з урочища Стайкин Верх у с. Залуцьке європеоїдна. Значення СЛС дорівнює (6,9). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона також має європеоїдні риси (ПФП 89,2). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, встановлено, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний й дорівнює –21,9 [4].

Всього з території м. Остер було взято 4 чоловічих черепи та їх фрагменти (Див.: Додаток В, Таблиця 6), придатних для краніометрії.

Череп 2, м. Остер (♂ 30–40 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу малих розмірів, поперечний – помірний. За черепним індексом (80,5) він помірно брахікранний. Висотний діаметр мозкового відділу дуже малий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,4) вказує на помірно високий череп (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (90,0) – на низький череп (тапейнокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами дуже мала (108,3), довжина основи черепа дуже мала. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон середніх розмірів за світовими стандартами.

Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині й велика в дорсальній частині. Потилиця вузька (106,0 мм). Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (134,0 мм) і дуже малої висоти (62,4 мм), за верхньолицьовим покажчиком (46,6) – широке (еуріен). Профілювання обличчя добре як верхньому рівні (139,8°), так і на середньому (129,7°).

Череп 3, м. Остер (♂ 25–35 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу помірний, поперечний – малий (на межі з середніми категоріями),

отже, череп характеризується як мезокранний – індекс 76,8. Висотний діаметр мозкового відділу малий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,4), вказує на помірно високий череп (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (94,2) – на помірно високий череп (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами.

Лобна кістка нахилена сильно, дуже вузька у фронтальній площині й вузька у дорсальній частині. Потилиця помірно широка (107,5 мм). Довжина основи обличчя помірна, верхня її висота дуже мала (63,2). Вилиці зруйновані. Верхня ширина обличчя мала (на межі з помірними категоріями розмірів).

Череп 4, м. Остер (♂ 40–50 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу малий, поперечний – дуже великий, таким чином череп характеризується як виразно брахікранний – індекс 88,4. Висотний діаметр мозкового відділу великий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (80,2), вказує на високий череп (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (90,8) – на низький череп (тапейнокранія). Довжина основи черепа велика (на межі з дуже великим категоріями). Лоб дуже широкий, помірно нахилений. Потилиця середньо широка (на межі з великими категоріями), випнута слабо. Виличний діаметр великий (140,9 мм), верхня висота обличчя – мала, отже, за верхньолицьовим індексом (48,3) обличчя широке (еуріен). Загальнолицьовий кут обличчя (90,0°), вказує на ортогнатність. Назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання мають малі розміри (відповідно 138,0° і 127,0°), що свідчить про сильно профільоване обличчя, іклова ямка глибока. Орбіти дуже широкі та помірної висоти, за індексом (73,3) – низькі (хамеконхія). Носовий отвір помірно широкий та середньо високий, отже, за індексом (48,0) він також помірний (мезоринія) (Див.: Додаток В, Таблиця 7).

Отже, за результатами розкопок 2013–2014 рр. у м. Остер утворилася невелика чоловіча серія XVIII ст. з чотирьох черепів та їхніх фрагментів

(Див.: Додаток В, Таблиця 8). Вона характеризується малою довжиною і помірною шириною мозкового відділу Загалом, за поперечно-поздовжнім індексом (81,9) – брахікранна. Висота мозкового відділу мала (на межі з помірними категоріями розмірів). Довжина основи черепа помірна. Лоб помірно широкий, нахилений добре. Потилиця середньо широка, випнута слабо.

Виличний діаметр, виміряний тільки на двох черепах, у середньому великий (137,5 мм). Верхня висота ортогнатного обличчя, визначена за даними трьох черепів, належить до дуже малої категорії розмірів (64,6 мм), на межі з малими категоріями розмірів. При цьому обличчя за верхньолицьовим індексом (47,5) характеризується як широке (еуріен). Назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання мають малі розміри (відповідно 138,9° і 128,4°), що свідчить про сильно профільоване обличчя. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) в середньому велика. Відносно мала висота орбіт і середня їх ширина зумовлюють малий орбітний індекс (74,4), що вказує на низькі орбіти (хамеконхія) за максилофронтальним показником. Носовий отвір чоловічої серії з міста Остер характеризується малою шириною та малою висотою, тому носовий індекс (48,6) свідчить про помірно широкий ніс у групі (мезоринія). Перенісся помірно високе. Носові кості характеризуються помірним випинанням по щодо вертикального профілю обличчя (Див.: Додаток В, Таблиця 8). При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловіча серія м. Остер містить малу монголоїдну домішку (степову). Значення СЛС дорівнює 29,3, що більше від норми на 9,3 одиниці. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП = 90,9), незначне перевищення ПФП на 0,3 одиниці не є суттєвим. При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ у групі додатний і малий, дорівнює 12,0 [4].

З м. Чернігів було взято загалом 27 чоловічих черепів та їх фрагментів XVII–XVIII ст., придатних для краніометрії.

Череп 1 із шурфу 1, розкопу 1, по вул. Кирпоноса (Княжа), 7, м. Чернігів поховання 7, шифр ЧСС-2002 (♂ 20–25 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу помірних розмірів, поперечний – дуже великих. Таким чином, індекс черепа брахікранний (84,3). Висотно-поздовжній індекс характеризується хаменокранією, висотно-поперечний тапейнокранією. Ці визначення вказують на низький череп. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Вушна висота мала. Потилиця слабо переломлена і помірно випнута. Висота вигину потилиці – 26.

Лобна частина сагітальної дуги малих розмірів. До малого класу належить і лобна хорда, висота вигину чола дуже велика (30,0). Широтні розміри лобної кістки такі: найменша – велика, найбільша – дуже велика. Профіль чола від краніометричної точки назіон (*nasion*) і від глабели, дуже великий. Потилиця широка.

Обличчя широке (139,0 мм) і дуже низьке за верхньою висотою, за покажчиком – широке (еуріен). Вилиці не випнуті. Профілювання обличчя на верхньому рівні помірне (141,5°), на нижньому – сильне (133,0°).

Орбіти дуже малої ширини й висоти, індекс указує на їх помірну висоту в цілому (мезоконхія). Форма орбіт наближається до категорії кутової форми, європеоїдна, фронтальна їх постанова створює тупий кут – також, за М. Герасимовим, європеоїдна форма.

Ніс широкий (хамеринія), на нижньому краї грушоподібного отвору простежуються передньоносові ямки (fossa). Спинка носа увігнута, низька. Симотичний індекс малий (30,8), дакріальний покажчик високий, що вказує на диспропорцію в будові перенісся. Кут випинання носа дуже великий (36,0°). Носовий шип розвинутий сильно (4 бали).

Череп із *поховання 8* по вулиці Кирпоноса (Княжа), 7*,* , м. Чернігів (шифр ЧСС-2002) (♂ 35–45 років). Мозкова частина черепа брахікранна, індекс дорівнює 85,9. Висотно-поздовжній індекс указує на високий мозковий відділ (гіпсікранія). Також відзначається високий череп при

висотно-поперечному покажчику (акрокранія). Вушна висота дуже велика. Лоб помірної ширини на рівні орбіт і широкий зверху, випнутий сильно. Обличчя помірної ширини, профільоване добре. Верхньолицьовий індекс установити не вдалося.

Нижня щелепа висока й помірно широка, наближається до широких форм. Товщина її мала.

Череп без номера, м. Чернігів (шифр ЧСС-2012) (♂ 25–30 років). Найменша ширина лоба помірна, найбільша велика. Широтно-лобний індекс малий. Висота вигину чола середня.

Череп із *поховання 61* по вулиці Єлецька, 7 а, м. Чернігів (♂ 30–40 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу дуже великих розмірів, поперечний – помірних (на межі з великими категоріями розмірів). За черепним індексом він доліхокранний (73,5). Висотний діаметр мозкового відділу дуже великий (Див.: Додаток В, Таблиця 9). Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,4) вказує на помірно високий мозковий відділ (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (98,6) – на високий череп (акрокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (118,6), а довжина основи черепа – дуже велика. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже великих розмірів за світовими стандартами. Лоб слабко похилий. Лобна кістка широка у фронтальній площині, а в дорсальній частині – вузька. Потилиця помірно широка (108,0 мм). Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя дуже малий (18,0°).

Череп із *поховання 96* по вул. Єлецька, 7 а, м. Чернігів (♂ 25–30 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу малих розмірів, поперечний – великих (Див.: Додаток В, Таблиця 9). За черепним індексом він брахікранний (84,4). Висотний діаметр мозкового відділу великий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (80,5) вказує на високу мозкову частину (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (95,4) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними

розмірами мала (112,7), на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа мала. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лоб слабо похилий. Лобна кістка помірно широка (на межі з великими категоріями) у фронтальній площині, а в дорсальній частині – широка. Потилиця дуже широка (117,0 мм), на межі з великими категоріями. Обличчя прогнатне, за абсолютними розмірами широке (138,2 мм) і дуже низьке (57,5 мм), тому за верхньолицьовим покажчиком (41,6) – широке (еуріен). Профілювання обличчя помірне як на верхньому (140,2°), так і на середньому (135,0°) рівнях. Кут альвеолярної частини обличчя дуже малий (51,0°).

Орбіти помірно широкі й низькі, індекс (76,2) вказує на те, що вони помірно високі (мезоконхія). Ніс дуже малої висоти та ширини. Відносна ширина носа (55,0) вказує на те, що він широкий (платиринія). Симотичний індекс малий (25,0), а дакріальний покажчик помірний (Див.: Додаток В, Таблиця 9). Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя малий (23,0°). Носовий шип розвинений помірно (4 бали). Глибина іклової ямки дуже велика.

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловічий череп із поховання 96 із м. Чернігів метисний. Значення СЛС дорівнює 58,1. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів череп із поховання 96 має європеоїдні риси (ПФП 89,2). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ на цьому черепі дорівнює 35,8 [4].

Череп із поховання 66 по вул. Єлецька, 7 а, м. Чернігів (♂ 40–50 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу дуже малих розмірів, поперечний – великих (Див.: Додаток В, Таблиця 9). За черепним індексом він виразно брахікранний (88,1). Висотний діаметр мозкового відділу середній. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (79,2) вказує на високий мозковий відділ (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (89,9) – на низький череп (тапейнокранія). Вушна

висота за абсолютними розмірами середня (113,4). Довжина основи черепа дуже мала (на межі з малими категоріями). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лоб добре похилий. Лобна кістка широка (на межі з помірними категоріями) у фронтальній площині, а в дорсальній частині – помірно широка. Потилиця дуже широка (117,0 мм), на межі з великими категоріями.

Загалом чоловіча серія з м. Чернігів складається з 27 черепів та їх уламків. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті середньо (2,1 та 1,8 бала відповідно). Соскоподібні виростки розвинуті сильно (2,5 бала). Загалом вони мають мезокранний череп (79,4), який характеризується помірною довжиною та шириною. Вушна висота за абсолютними розмірами помірна, як і довжина основи черепа (Див.: Додаток В, Таблиця 10).

Висотний діаметр мозкового відділу середній. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (74,7) вказує на помірно високу мозкову частину черепа (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (93,8) – також на середньо високий череп (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лоб помірно похилий. Лобна кістка помірно широка як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині (на межі з великими категоріями розмірів). Потилиця помірно широка (на межі з великими категоріями розмірів) (Див.: Додаток В, Таблиця 10).

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (134,2 мм) і низьке (65,4 мм), тому за верхньолицьовим покажчиком (48,8) – широке (еуріен). Профілювання обличчя різке. Назомалярний кут дуже малий (136,1°), отже, обличчя сильно профільоване на рівні орбіт. Зигомаксилярний кут (125,7°) загалом також вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носової ості (*spina nasalis anterior*). Кут альвеолярної частини обличчя помірний (75,6°).

Орбіти вузькі й дуже низькі, орбітний індекс (75,7) вказує на те, що вони низькі (хамеконхія). Ніс малої висоти (на межі з помірними категоріями) та малої ширини. Відносна ширина носа (48,3), тобто помірно широкий (мезоринія), нижній край грушоподібного отвору має передньоносові ямки (*fossa*) в 25,0% випадків. Симотичний індекс помірний (44,7), а дакріальний – великий (Див.: Додаток В, Таблиця 10). Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя помірний (28,8°). Носовий шип розвинутий добре (4,1 бала). Глибина іклової ямки середня. Загалом чоловіча група належить до великої європеоїдної раси.

Для встановлення рівня однорідності вибірки було вирахувано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак та їхніх індексів. За межею середніх стандартних величин опинилися 52 із 65 ознак (80,0%) та їхніх індексів. Перевищують квадратичні відхилення 37 ознаки (56,9%), занижені 15 ознак (23,0%) і тільки 13 ознак у межах норми (20,0%). Враховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи (Див.: Додаток В, Таблиця 2).

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловіча серія м. Чернігів європеоїдна. Значення СЛС дорівнює (11,63). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП 89,5). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від’ємний і дорівнює –13,37 [4].

Із с. Рогинці-2 зберігся лише один череп XVIII ст. (♂ 30–40 років). Визначено, що череп № 1 належав чоловіку 30–40 років. Поздовжній діаметр мозкового відділу малих розмірів, поперечний помірний. За черепним індексом (81,8) він брахікранний (Див.: Додаток В, Таблиця 11). Висотний діаметр (*basion-bregma*) помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (78,1), вказує на високу мозкову частину черепа (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (95,5) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за

абсолютними розмірами помірна (116,8), на межі з великими категоріями. Довжина основи черепа мала. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон малих розмірів. Потилиця слабо розвинена.

Лобна кістка великих розмірів у фронтальній площині, але в дорсальній частині помірна. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця середньо широка (109,0 мм), випнута слабо. Обличчя широке (138,0 мм) та дуже малої висоти, що взагалі не притаманно представникам європеоїдної раси за покажчиком (40,9) широке (еуріен). Профілювання обличчя на верхньому рівні помірне (142,8°), на нижньому – сплощене (137,6°).

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, індекс (73,8) указує на те, що вони низькі (хамеконхія). Ніс дуже малої висоти та помірної ширини, за індексом – широкий (хамеринія), нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму. Спинка носа помірно висока. Носовий шип також розвинутий сильно (5 балів).

Із м. Глухів, зберігся лише один череп XVIII ст. (♂ 25–30 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу дуже великих розмірів, поперечний малий. За черепним індексом (70,9) він доліхокранний. Висотний діаметр (*basion-bregma*) помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (69,4), вказує на низьку мозкову частину (хаменокранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (97,8), на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами помірна (114,2). Довжина основи черепа велика (на межі з дуже великими розмірами). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже великих розмірів.

Лобна кістка великих розмірів у фронтальній площині. Обличчя вузьке, на межі з помірними категоріями (130,0 мм) та високе, за покажчиком (59,0) також вузьке (лептен). Профілювання обличчя на верхньому рівні різке (130,9°). Орбіти малої ширини та висоти, індекс (80,5) указує на те, що вони помірно високі в цілому (мезоконхія). Ніс середньої висоти (на межі з великими категоріями розмірів) та помірної ширини, за індексом – помірно

широкий (мезоринія), нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму. Спинка носа помірно висока. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя малий (23,0°), на межі з помірними категоріями. Глибина іклової ямки помірна. Носовий шип також розвинутий середньо (Див.: Додаток В, Таблиця 12).

Замок, скупчення кісток, Поховання А. Розкоп 5, квадрат 18, м. Любеч. Розкопки 2011 р. (♂ 35–45 років) Поздовжній діаметр мозкової частини черепа великий (186,0 мм), поперечний діаметр мозкового відділу помірний (144,0 мм), на межі з великими категоріями розмірів. У цілому череп визначений як мезокранний (77,4). Висота вигину чола – 26,5, отже лоб слабо похилий. Лобна хорда велика (115,0 мм). Тім'яна хорда дуже мала, а потилична – велика. Лобна дуга велика, тім'яна дуга дуже мала, а потилична – дуже велика. Висота вигину потилиці – 37,0, що свідчить про її сильне випинання. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон становить 515,0 мм, тож вона середня.

Замок, скупчення кісток, Поховання Б. Розкоп 5, м. Любеч. Розкопки 2011 р. (♂ 40–50 років). Поздовжній діаметр мозкової частини черепа дуже великий (196,0 мм), найменша ширина чола середня (98,0 мм), на межі з великими категоріями розмірів. Найбільша ширина чола, що становить 124,0 мм – велика. Висота його вигину 28,0, отже чоло майже пряме. Широтно-лобний індекс (79,0), вказує, що він малий (Див.: Додаток В, Таблиця 13).

Отже, за даними типології чоловічу серію з Батурина можна віднести до центральноукраїнського антропологічного типу у зв'язку з брахікранним мозковим черепом (*cranium cerebri*), відносно широким обличчям і великим кутом випинання носових кісток. Порівнявши квадратичні відхилення 69 основних ознак та індексів черепів із Батурина зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом. При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета, співвідношення лицьового та мозкового відділів та при вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що чоловіча серія м. Батурин європеоїдна.

Загалом чоловіча група з Чернігівської губ., яка створена за індивідуальними вимірами В. Алексєєва, неоднорідна, вона належить до великої європеоїдної раси з ознаками певної метисації, яка проявилась у брахікранному покажчику мозкового відділу черепа. При розрахуванні покажчиків СЛС виявилося, що чоловіча група з Чернігівської губ. європеоїдна, позаяк значення СЛС дорівнює 19,7. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вибірка також теж європеоїдна (ПФП 89,8). При вирахуванні умовної частки монголоїдного елемента виявилося, що вона від'ємна та дорівнює (–4,51). За даними морфології, а також канонічного й кластерного багатовимірного аналізу чоловіча збірна вибірка черепів XVIII–XIX ст. з Чернігівської губ. схожа як на дві міські серії зі Слобожанщини (Білгород, Суми) – східний напрямок зв'язків, так і на серію з київського Арсеналу (південний напрямок). Також простежується певний південно-східний та північний зв'язок, а саме з етнічною групою лакців з Дагестану й Новгородом.

Виявлено, що невелика чоловіча група з с. Виповзів XVII–XVIII ст. характеризується брахікранним мозковим відділом. Вушна висота та довжина основи черепа малі. Лоб помірно широкий. Обличчя помірно широке, мезогнатне. При розрахуванні покажчиків СЛС виявилося, що чоловіча група з Виповзіва європеоїдна, позаяк значення СЛС дорівнює –0,12. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вибірка також європеоїдна (ПФП 89,37). При вирахуванні УЧМЕ виявилося, що вона від'ємна та дорівнює –29,13 [4].

Загалом сільська чоловіча краніологічна серія з с. Залуцьке XVIII ст. характеризується брахікранним, високим мозковим відділом. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Ніс вузький та високий.

На даному етапі дослідження, враховуючи малу кількість черепів, після багатовимірного канонічного аналізу виявлено, що в чоловічій сільській, брахікранній вибірці простежується північно-західний напрямок зв'язків.

Отже, в середньому чоловіча серія XVIII ст. з м. Остер характеризується брахікранним мозковим відділом малої висоти, помірно широким чолом та слабо випнутою потилицею. Обличчя ортогнатне, широке та дуже низьке. Профільоване сильно. Орбіти низькі, ніс помірно широкий з середньо високим переніссям. Кут випинання носа помірний. За даними краніометрії, на окремих чоловічих черепах і загалом виявлено певну слабку монголоїдну домішку.

Серія чоловічих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова у середньому характеризується мезокранною, помірно високою мозковою частиною. Обличчя низьке, мезогнатне і помірно широке за лінійними розмірами (за верхньолицьовим покажчиком широке) та різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий. Перенісся середньо високе, а кут випинання носа великий. Загалом чоловіча група належить до великої європеоїдної раси.

Чоловічий череп з м. Глухів доліхокранний, європеоїдний як за краніометрією, так і за даними краніоскопії, без монголоїдної домішки.

У цілому чоловіча вибірка з м. Любеч іще не склалась, однак за фрагментами виявлено, що вона мезокранна. Широтно-лобний покажчик малий.

3.2. Серії жіночих черепів XVII–XIX ст.

Певний інтерес представляють антропологічні особливості жіночої групи *із м. Батурин* (Див.: Додаток В, Таблиця 14). Серія з 33 черепів та їх фрагментів характеризується помірною масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний виступ відсутній або розвинутий дуже слабо (середній бал 0,4). Поздовжній діаметр мозкового черепа (*cranium cerebri*), помірний, поперечний – великий. За черепним індексом вибірка брахікранна (82,1). Висотний діаметр мозкового відділу *basion – bregma* помірний, на

межі з великими категоріями. Довжина основи черепа середня. Висотно-поздовжній покажчик гіпсікранний (високі черепи), висотно-поперечний помірний (метріокранія). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон у межах середніх величин за світовими категоріями.

Лоб середньо широкий, висота його вигину помірна. Потилиця помірно широка, висота її вигину значна (25,5). Обличчя (*cranium facialis*) ортогнатне, помірної ширини (125,5 мм) і малої висоти (63,2 мм), добре профільоване на рівні орбіт і передньоносової ості. Верхньолицьовий індекс мезенний (50,2), указує на помірно широке обличчя в групі. Так само можна визначити і загальнолицьовий покажчик (86,4), встановлений на вісьмох жіночих черепах (мезопрозопія) [7].

Орбіти помірної ширини і малої висоти. Відносна висота орбіт помірна (мезоконхія). Носовий отвір характеризується середньою шириною та малою висотою, за індексом (50,4) середньо широкий (мезоринний). Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. На черепах нижній край грушоподібного отвору визначено 96,3% з антропінною формою і тільки один (поховання 66) має передньоносову ямку. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя, виміряний на 27 черепах, – великий (26,0°). Це повністю корелює з загальним європеоїдним характером жіночої серії з Батурина [7].

Порівняння квадратичних відхилень 69 основних ознак та індексів жіночих черепів із Батурина зі стандартними виявило, що черепи відрізняються підвищенням мінливості за 28 ознаками (40,5%) і зниженням – за 23 (33,3%). Стандартні становлять 17 ознак (24,6%) від досліджених 69 (Див.: Додаток В, Таблиця 14).

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що жіноча серія м. Батурин – з малою степовою домішкою. Значення загального індексу сплощеності лицьового скелета дорівнює 27, більше за 20. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має також малу монголоїдну домішку (ПФП 97,2), що більше на 6,6 одиниці. При

вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі додатний і дорівнює 42,6 [4].

Також була створена невелика жіноча краніологічна серія з с. Виповзів складається з п'яти черепів: поховання 1, 3 XVII ст., поховання 9 XVII ст. та поховання 12, 13 XVII ст. Для більшої об'єктивності характеристики наведемо індивідуальні виміри та їх інтерпретацію для кожного черепа окремо.

Поховання 12, розкоп 6, квадрат 8, с. Виповзів (♀ 25–30 років). Поздовжній діаметр мозкового черепа (*cranium cerebri*), дуже малих розмірів, поперечний – малих. За індексом (81,5) череп брахікранний. Вушна висота мала (104,2) як і висотний діаметр (*basion – bregma*) мозкового черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон малих розмірів. за світовими стандартами. Лобна кістка помірно широка у фронтальній площині й велика у дорсальній частині. Лобна частина сагітальної дуги дуже малих розмірів. Лобна хорда належить до дуже малого класу. Потилиця широка (108,0 мм).

Обличчя (cranium facialis) вузьке (117,0 мм), дуже малої висоти, але за верхньолицьовим індексом широке (еуріен). Довжина основи обличчя дуже малих розмірів. Лобно-виличний індекс великий. Загальнолицьовий кут указує на ортогнатність обличчя. Профілювання його сплощене як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти малої ширини й висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс малої висоти та помірної ширини, за покажчиком відносна ширина носа вказує, що він широкий (хамеринія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Носова ость розвинута сильно. Кут випинання носа помірний (28,0°). Глибина іклової ямки (fossa canina) мала [3].

Череп 1 із поховання 1, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♀ 20–30 років). Поздовжній діаметр мозкового черепа (cranium cerebri), малих розмірів, поперечний дуже великий і перебільшує стандартні величини за світовими

категоріями. Отже, індекс черепа гіпербрахікранний (92,9). Висотно-поздовжній індекс характеризується гіпсікранією (високий череп), висотно-поперечний, за рахунок ширини мозкового відділу черепа, тапейнокранією (низький череп). Горизонтальна окружність через точку офріон дуже великих розмірів. Вушна висота дуже велика (Див.: Додаток В, Таблиця 15). Довжина основи черепа велика. Потилиця дуже широка, слабо переломлена і слабо випнута. Висота вигину потилиці – 21,5.

Лоб широкий. Лобна частина сагітальної дуги дуже великих розмірів. До дуже великого класу належить і лобна хорда, висота вигину чола велика (27,0). Широтні розміри лобної кістки такі: найменша – велика, найбільша – дуже велика. Профіль чола від краніометричної точки назіон (nazion) і від глабели, дуже великий.

Обличчя (cranium facialis) широке (135,0 мм), ортогнатне, помірно високе, за покажчиком широке (еуріен). Профілювання обличчя на верхньому рівні помірне (140,0°), на нижньому пошкодження, тому виміряти не вдалось. Орбіти помірної ширини, високі, за індексом (90,5) високі (гіпсіконхія). Ніс вузький (лепторинія), на нижньому краю грушоподібного отвору простежуються передньоносові ямки (Fossae praenasales). Спинка носа увгінута, дуже низька. Симотичний індекс малий (25,0), дакріальний покажчик помірний. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя дуже малий (17,0°). Носовий шип розвинутий сильно (4 бали) [3].

Поховання 13, *розкоп 6, квадрат 10, Гора 2, с. Виповзів* (♀ 30–40 років). Поздовжній і поперечний діаметри мозкового черепа помірних розмірів. Індекс черепа помірно брахікранний (80,0). Вушна висота мала (105,8), але висотний діаметр мозкового відділу (від базіона) помірних розмірів. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа помірна. Лобна кістка помірно широка як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця помірно широка (104,0 мм).

Обличчя (cranium facialis) помірно широке за лінійним розміром (125,1 мм), помірної висоти, за верхньолицьовим індексом також помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя дуже малих розмірів. Лобно-виличний індекс помірний. Загальнолицьовий кут не визначений у зв'язку з тим, що на верхній щелепі не збереглися зуби. Профілювання обличчя добре як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірної ширини і малої висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс великої висоти та малої ширини, за покажчиком відносна ширина носа вказує, що він вузький (лепторинія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе а за дакріальним. Носова ость розвинута сильно. Кут випинання носа помірний (20,0°), на межі з малими категоріями. Глибина іклової ямки (fossa canina) помірна [3].

Череп 3 із поховання 3, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♀ 25–30 років). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон велика. Поздовжній діаметр мозкового черепа помірний (170 мм), на межі з малими категоріями розмірів. Поперечний – дуже великий (146 мм), що дає виразну брахікранію (круглий мозковий відділ) за покажчиком – 85,9. Вушна висота помірна, на межі з великими категоріями розмірів. Лоб опуклий, випнутий добре.

Найменша ширина чола (os frontale) малих розмірів, тому і лобно-поперечний індекс дуже малий. Обличчя помірної ширини (124,5 мм), помірно високе, за верхньолицьовим індексом – мезен. Довжина основи обличчя малих розмірів. Лобно-виличний індекс малий. Загальнолицьовий кут указує на ортогнатність обличчя. Профілювання його помірне як на верхньому, так і на середньому рівні.

Орбіти помірної ширини та висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Ніс помірної висоти й ширини, за покажчиком відносна ширина носа помірна (мезоринія). Перенісся дуже високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Носова ость

розвинута добре. Кут випинання носа малий (18,0°). Глибина іклової ямки (fossa canina) помірна [3].

Череп із *поховання 9* розкопу 5, с. Виповзів (♀ 35–45 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу помірних розмірів, поперечний великий. Отже, індекс черепа брахікранний (83,9). Висотно-поздовжній індекс характеризується гіпсікранією (високий череп), висотно-поперечний, за рахунок ширини мозкового відділу, тапейнокранією (низький череп). Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів. Вушна висота велика (Див.: Додаток В, Таблиця 15). Довжина основи черепа велика. Лобна кістка малої ширини, лоб прямої форми. Потилиця не широка, помірно переломлена. Висота вигину потилиці – 25,5.

Обличчя помірно широке (123,8 мм), ортогнатне, низьке, за покажчиком – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя на верхньому (135,7°) і на нижньому рівні сильне. Орбіти помірної ширини, низькі, за індексом (79,1) помірно високі (мезоконхія). Ніс середньо широкий (мезоринія), на нижньому краї грушоподібного отвору простежуються передньоносові ямки (fossa). Симотичний індекс малий (36,6), що вказує на низьке перенісся. Дакріальний покажчик помірний. Кут випинання носа до лінії профілю обличчя помірний (21,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бали) [3].

Серія характеризується малим поздовжнім та великим поперечним діаметром мозкової частини черепа, у цілому, за індексом (84,8) – брахікранна (Див.: Додаток В, Таблиця 16), має виразне горизонтальне профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини й висоти, за покажчиком (82,7) помірно високі – мезоконхія. Носовий отвір помірно високий і широкий, носовий індекс (47,8) потрапляє до категорії помірних. Прикметно, що на даному етапі у складі жінок всі черепи брахікранні. Висотний діаметр, вушна висота й довжина основи черепа виявились помірними. Відносна висота черепів у цілому, за висотно-поздовжнім індексом, висока (гіпсікранія). За висотно-

поперечним покажчиком – уже тапейнокранія (низькі черепи). Це обумовлено великим поперечним діаметром мозкової частини черепа. Чоло помірно широке за абсолютними розмірами, лобно-поперечний індекс виявився малим (Див.: Додаток В, Таблиця 16). Широтний лобний покажчик чола потрапляє до категорії дуже малих величин. Ширина потиличної кістки – велика (108,0 мм).

Обличчя за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 125,1 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Верхня висота обличчя мала, на межі з помірними розмірами. Верхньолицьовий індекс помірний (мезен). Довжина основи обличчя належить до категорії малих розмірів. Загальний лицьовий кут свідчить про те, що обличчя дуже слабко випнуте у вертикальній площині, тобто ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому помірне як на верхньому рівні, так і на середньому, хоча череп з поховання 12, як ми зазначали, має сплощене обличчя на рівні орбіт. Варіаційний ряд розтягнутий від 135,4° до 148,0°, тому можна припустити, що жіноча серія загалом неоднорідна. Орбіти помірної ширини й висоти, за покажчиком помірно високі (82,7) – мезоконхія. Носовий отвір характеризується помірною висотою й шириною, носовий індекс (47,8) потрапляє до категорії помірних розмірів (мезоринія) на межі з вузькими категоріями. Кут випинання носових кісток помірний. Перенісся високе за симотичним індексом і помірне за дакріальним [3].

Жіноча серія *з с. Залуцьке* (урочище Стайкин Верх) на сьогодні складається з трьох черепів. Утім, позаяк на черепі жінки 20–30 років із поховання 18 зберігся тільки один важливий краніологічний вимір – поперечний діаметр мозкового відділу, який дорівнює (140,0 мм), про повну серію не можна говорити.

Поховання 1 із розкопу 19, с. Залуцьке (♀ 40–50 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу помірних розмірів, поперечний великий. За черепним індексом (81,4) він брахікранний. Висотний діаметр мозкового відділу помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра

(75,0), вказує на високий мозковий відділ (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметра мозкової частини (92,1) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (112,5), на межі з помірними даними. Довжина основи черепа помірна. Лобна хорда відноситься до помірного класу за світовими стандартами. Потилиця дуже вузька (107,6 мм), випнута слабко [5].

Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (124,4 мм) і малої висоти (62,2 мм), за верхньолицьовим покажчиком (50,4) також помірно широке (мезен). Обличчя сильно профільоване на верхньому рівні 133,9° й добре – на середньому (130,6°). Орбіти помірно широкі й вузькі, індекс (77,4) указує на їх помірну висоту загалом (мезоконхія). Ніс помірної висоти й малої ширини. Відносна ширина носа (47,8) вказує на те, що він помірно широкий (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthropina*). Симотичний індекс великий (48,9), отже, перенісся високе. Дакріальний покажчик дуже великий, отже, за ним перенісся теж високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя дуже великий (33,0°). Носовий шип розвинутий слабо (3 бали). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала (Див.: Додаток В, Таблиця 17) [5].

Всього з м. Остер було взято 7 жіночих черепів та їх фрагментів, придатних для краніометрії.

Череп 1, м. Остер (♀ 20–25 років). За вимірами мозкова частина черепа помірної довжини та дуже великої ширини, за індексом брахікранна (85,9). За абсолютними розмірами, висотний діаметр мозкового відділу потрапляє до середніх категорій (128,0 мм). Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (75,3) вказує на високу мозкову частину (гіпсікранія). Відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (87,7), на низький череп (тапейнокранія) у зв’язку з дуже широким поперечним діаметром. Вушна висота велика. Лоб помірно нахилений, дуже широкий у фронтальній частині й широкий у дорсальній. Довжина основи черепа малих розмірів. Потилиця широка.

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами широке (129,6 мм) і малої висоти (60,6 мм), за верхньолицьовим покажчиком (46,8) широке (еуріен). Профілювання обличчя як на верхньому рівні, так і на середньому сильне. Кут альвеолярної частини обличчя помірний (69,0°).

Орбіти широкі й помірної висоти, індекс указує на їх помірну висоту загалом (мезоконхія). Ніс помірної висоти та ширини, відносна ширина носа (48,6) вказує на те, що він помірно широкий (мезоринія), нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму (*anthropina*). Симотичний індекс великий (57,5), отже, перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик також високий. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя дуже великий (30,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бали). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) велика.

Череп 10, м. Остер (♀ 20–22 років). Ширина основи мозкового відділу велика (123,8), лобна кістка дуже широка (102,3 мм). Обличчя помірно широке (125,0 мм) та помірної висоти, за індексом (51,6) воно також помірно широке (мезен). Назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання мають малі розміри (відповідно 131,8° і 121,0°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Орбіти помірно широкі та середньої висоти, тож за індексом (80,8) – помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір помірно широкий та середньо високий, отже, за індексом (47,5) він також помірний (мезоринія) (Див.: Додаток В, Таблиця 18).

Також було створено невелику жіночу вибірку з семи черепів та їх фрагментів (Див.: Додаток В, Таблиця 19). Вона характеризується помірною довжиною і великою шириною та висотою мозкового відділу. Загалом, за поперечно-поздовжнім індексом (87,3) – брахікранна. Довжина основи черепа встановлена тільки на одному черепі й вона мала. Лоб широкий, майже прямий, висота його вигину (27,3). Виличний діаметр виміряний тільки на двох жіночих черепах в середньому помірний (127,3 мм), на межі з великими категоріями. Верхня висота ортогнатного обличчя (виміри одного черепа) визначена за даними шістьох черепів, належить до середньої

категорії розмірів (64,4 мм), на межі з малими категоріями розмірів. При цьому відносна ширина обличчя за верхньолицьовим індексом (49,2) характеризується як широке (еуріен). Назомалярний і зигомаксилярний кути горизонтального профілювання виміряні тільки на одному черепі та мають малі розміри (відповідно 135,0° і 128,4°), що свідчить про сильно профільоване обличчя. Глибина іклової ямки в середньому помірна. Відносно помірна висота та ширина орбіт зумовлюють середній орбітний індекс (79,9), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія) за максилофронтальним показником. Носовий отвір жіночої серії з м. Остер характеризується малою шириною (на межі з помірними категоріями) та середньою висотою, тому носовий індекс (47,4) свідчить про помірно широкий ніс у групі (мезоринія). Перенісся високе. Носові кості характеризуються дуже сильним випинанням щодо вертикального профілю обличчя (Див.: Додаток В, Таблиця 19). При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що жіноча серія м. Остер європеоїдна. Значення СЛС від'ємні і дорівнюють (–8,5). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП 90,8), незначне перевищення ПФП на 0,2 одиниці не є суттєвим. При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –30,9 [4].

З м. Чернігів було взято загалом 12 жіночих черепів та їх фрагментів XVII–XVIII ст., придатних для краніометрії.

Череп із поховання 2, м. Чернігів (шифр ЧСС-2012) *(*♀ 35–40 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу малих розмірів, поперечний – великих. Загалом череп брахікранний, індекс – 82,8. Вушна висота помірна. Лоб середніх розмірів. Обличчя, за приблизними даними, профільоване слабо.

Череп із розкопу 1, поховання 4. Склеп, м. Чернігів (шифр ЧСС-2012) (♀ жінка 35–45 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу великих розмірів, поперечний встановити не вдалося через недостатньо задовільну збереженість. Висота черепа помірна за висотним діаметром від

краніометричної точки базіон, за висотно-поздовжнім індексом, а також за вушною висотою. Лоб середньої ширини, висота його вигину помірна. Отже, лоб слабо нахилений назад. Потилиця випнута добре. Обличчя за виличним діаметром встановити неможливо, позаяк вилиці зруйновані, але верхня ширина його помірна. Верхня висота обличчя мала, на межі з помірними розмірами, повна – помірна. Довжина основи обличчя середня. Як на рівні орбіт, так і біля носового шипа обличчя слабо профільоване (149,0° і 137,0°). Орбіти мезоконхні (помірної висоти), Ніс також середніх розмірів (мезоринія). Перенісся високе за дакріальним і симотичним індексами. Передня носова ость випнута помірно (3 бали). Кут випинання носових кісток до рівня профілю обличчя помірний (20,5°).

Череп із *розкопу 1, поховання 5, м. Чернігів* (шифр ЧСС-2012) (♀ 20–25 років). Лобна кістка помірних розмірів, на межі з великими категоріями. Висота вигину мала. Верхня висота обличчя помірна. На рівні орбіт обличчя профільоване добре (136,5º). Орбіти помірної висоти (мезоконхія). Ніс широкий (хамеринія). Перенісся низьке, плоске. Нижній край грушоподібного отвору з передньоносовою ямкою. Носова ость випнута сильно (5 балів). Кут випинання носових кісток малий (18,0º) (Див.: Додаток В, Таблиця 20).

Як видно з аналізу, розвиток м’язового рельєфу жіночих черепів слабкий. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті слабо (1,3 та 1,0 бала відповідно). Соскоподібні виростки теж розвинуті слабо (1,3 бала). У досліджуваній серії виявлено один мезокранний череп та п’ять брахікранних. Тобто брахікранні черепи, які характеризуються помірною довжиною та великою шириною мозкового відділу (індекс 82,1). Отже, в нашому випадку можна говорити про малу домішку східних племен, метисів (монголоїдів) у жіночій чернігівській вибірці [1].

Висота мозкового відділу середня. Вушна висота черепа за абсолютними розмірами помірна, як і довжина його основи (Див.: Додаток В,

Таблиця 21). Лоб помірно широкий (на межі з широкими категоріями розмірів).

Жіночі черепи з м. Чернігова мають великий діаметр вилиць (128,6 мм) і малу верхню висоту обличчя (на межі з помірними категоріями розмірів), тому малий верхньолицьовий індекс (48,9) указує на широке обличчя загалом – *eurien* (еуріен). Вертикальний профіль обличчя, виміряний на двох черепах, дуже великий і загалом ортогнатний. Горизонтальне профілювання обличчя різке як на верхньому, так і на середньому рівнях (Див.: Додаток В, Таблиця 21) [1].

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють середній орбітний індекс (81,4), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір жіночої серії характеризується малою шириною (на межі з середніми категоріями розмірів) та помірною висотою, носовий індекс (48,9) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, жіноча серія характеризується дуже великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (30,5°), але слід узяти до уваги малу кількість черепів. Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним (Див.: Додаток В, Таблиця 21) [1].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що жіноча серія м. Чернігів європеоїдна. Значення СЛС дорівнює 16,4. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона також має європеоїдні риси (ПФП 90,0). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –5,9 [4].

Замок, квадрат 28, 29, розкоп 5, поховання 23, м. Любеч. (♀ 25–30 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу дуже великий, поперечний – помірний. За черепним індексом (72,8) вона має видовжену форму – доліхокранний.

Висотний діаметр мозкового відділу від краніометричної точки базіон (*basion*, *ba*) – великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (71,7) вказує на помірно високий мозковий відділ

(ортокранія). У зв'язку з помірним поперечним діаметром, відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (98,5), вказує на високий череп (акрокранія). Вушна висота також велика (114,1). Довжина основи черепа помірних розмірів (на межі з великими категоріями) за світовими стандартами, горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – велика. Лоб слабо нахилений, випнутий добре. Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – широка. Потилиця помірно широка і добре розвинута.

Обличчя помірно широке за лінійним розміром (126,0 мм), малої висоти, за верхньолицьовим індексом (49,2) широке (еуріен). Довжина основи обличчя помірних розмірів (на межі з великими категоріями). Лобно-виличний індекс помірний. Загальний кут обличчя (83,0°) вказує на його мезогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти широкі й дуже малої висоти, за індексом (71,4) їх можна охарактеризувати як низькі (хамеконхія). Ніс низький та помірної ширини, за покажчиком (51,1) відносна ширина носа вказує, що він широкий (платиринія). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Носова ость розвинута сильно. Кут випинання носа дуже великий (32,0°) (Див.: Додаток В, Таблиця 22).

Замок, квадрат 32, 33, розкоп 5, поховання 23, м. Любеч (♀ 35–45 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу великий, поперечний – помірний. За черепним індексом (75,6) вона має помірно видовжену форму – мезокранна. Висотний діаметр мозкового відділу від краніометричної точки базіон (*basion*, *ba*) – малий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (68,3) вказує на низьку мозкову частину (хаменокранія). У зв'язку з помірним поперечним діаметром, відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (90,4), також вказує на низький череп (тапейнокранія). Довжина основи черепа помірних розмірів за світовими стандартами, горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – велика. Лоб трохи нахилений, висота його вигину мала.

Лобна кістка широка у фронтальній площині, а в дорсальній частині – дуже широка. Потилиця помірно широка і сильно розвинута. Обличчя зруйноване, тому можна описати тільки верхню його ширину, яка помірна (на межі з великими категоріями розмірів). Профілювання обличчя вдалось виміряти тільки на верхньому рівні, воно різке (Див.: Додаток В, Таблиця 22).

Замок, квадрат 18, розкоп 5, поховання 42, м. Любеч (♀ 35–45 років). Поздовжній діаметр мозкового відділу виміряти не вдалося. Поперечний середній (на межі з великими категоріями розмірів). Висотний діаметр мозкового відділу від краніометричної точки базіон (*basion*, *ba*) – дуже малий за абсолютними розмірами. У зв'язку з помірним поперечним діаметром, відношення висоти до поперечного діаметра мозкового відділу (82,0), вказує на низький череп (тапейнокранія). Вушна висота дуже мала (на межі з малими категоріями). Потилиця випнута сильно (Див.: Додаток В, Таблиця 22).

Отже, жіноча вибірка з Батурина брахікранна. Висотний діаметр (*basion – bregma)* мозкового черепа (*cranium cerebri*), помірний. Обличчя ортогнатне, помірно широке. Відносна висота орбіт помірна. Носовий отвір середньо широкий. Перенісся помірно високе. Кут випинання носа великий. Порівнявши квадратичні відхилення 69 основних ознак та індексів жіночих черепів із Батурина зі стандартними, можна припустити, що досліджувана вибірка неоднорідна за складом. При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета та преаурикулярного фаціоцеребрального показника в жіночій групі було виявлено дуже малу монголоїдну домішку.

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що жіноча серія Виповзів з помітною домішкою. Значення СЛС дорівнює 40,5, таким чином більше від норми на 20,5 одиниць. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП 88,9). При вирахуванні умовної частки монголоїдного елемента, виявлено, що відсоток УЧМЕ в групі дорівнює 14,6 [4].

Два жіночих черепа з с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) також брахікранні та з вузьким носом, отже, чоловіки і жінки даної групи XVIII ст. належать до одного краніологічного типу.

Жіноча група з м. Остер характеризується брахікранією. Лоб широкий, обличчя широке, сильно профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньо широкий, перенісся високе. Випинання носа дуже сильне. За даними краніометрії, на жіночих черепах із м. Остер не виявлено монголоїдної домішки.

Серія жіночих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова у середньому характеризується брахікранною, помірно високою мозковою частиною черепа. Обличчя низьке, ортогнатне і широке за лінійними розмірами (за верхньолицьовим покажчиком – широке) та різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий. Перенісся високе, а кут випинання носа дуже великий. Загалом жіноча група належить до великої європеоїдної раси, а певну малу частку монголоїдної домішки, яка проявилась у брахікранній черепній коробці не помітно у цілому.

Три різного рівня збереженості черепи XVII–XVIII ст. із м. Любеч мають помірно видовжену та видовжену мозкову частину, в середньому жіночі черепи доліхокранні – індекс 74,2.

Висновки до розділу 3

Краніологічні матеріали з Батурина демонструють відносну антропологічну однорідність. За даними типології, чоловічу серію з Батурина можна віднести до центральноукраїнського антропологічного типу у зв’язку з брахікранною мозковою частиною, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток. Виявлено, що жіночі черепи з Батурина одного типу з чоловічими. Відрізняються вони від чоловічої серії дуже слабо: вищими орбітами, трохи вужчим обличчям, нижній край грушоподібного отвору за антропінною формою в групі більший.

Особливістю серій з с. Виповзів є те, що помітна суттєва відмінність між статями: чоловіки повністю європеоїдні, тоді як жінки характеризуються найвищою серед усіх досліджених груп монголоїдною домішкою.

Черепи з с. Залуцьке демонструють повну краніологічну єдність між чоловічою та жіночою вибірками, представники яких належать до одного антропологічного типу без помітних статевих відмінностей у расових ознаках.

Щодо чоловічої та жіночої вибірок із м. Остер, то тут у чоловіків наявна слабка монголоїдна домішка, тоді як у жінок її немає.

Оскільки, за типологією В. Дяченка, у деснянського (валдайського типу) виличний діаметр нижчий від середнього, в нашому випадку серію чоловічих черепів XVII–XIX ст. з Чернігова не можна віднести до цього типу, натомість згідно з нею її, з первинним застереженням (менший висотний діаметр черепа та кут альвеолярної частини обличчя), можна віднести до неополіського краніологічного типу. Чернігів характеризується найбільшими статевими відмінностями серед усіх досліджених серій. Чоловіки представлені мезокранним типом з мезогнатним обличчям, тоді як жінки мають брахікранну форму мозкового черепа з ортогнатним обличчям.

Чоловіча серія черепів із Глухова виділяється тим, що має в середньому доліхокранний європеоїдний череп без монголоїдної домішки, що робить її унікальною серед усіх досліджених серій за формою мозкового відділу. Жіночі матеріали з цієї пам’ятки відсутні, що унеможливлює порівняння.

Любецька серія перебуває на стадії формування. Наявні чоловічі матеріали характеризуються мезокранією з малим широтно-лобним показником. Мала кількість жіночих черепів не дає нам змоги повноцінно порівняти жінок із чоловіками.

Жіноча група з Чернігова відрізняється від чоловічої більшим черепним індексом, ширшим обличчям за лінійними розмірами на противагу середньому в чоловіків. Простежується відмінність від мезогнатної чоловічої групи ортогнатної жіночої. Також перенісся у жінок вище, ніж у чоловіків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика українок XVII–XIX ст. з міста Чернігова. *Нотатки сучасної біології*. 2024. Т. 8. № 2. С. 65–75. https://doi.org/10.29038/NCBio.24.2-4

2. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика чоловічої серії XVIII–XIX ст. з Чернігівської губернії (за В. П. Алексєєвим). *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія Біологія. 2024. Вип. 57. С. 15–26. https://doi.org/10.32782/1998-6475.2024.57.15-26

3. Долженко Ю. В. Краніологічний матеріал XVII–XVIII ст. із села Виповзів Чернігівської обл. *Acta Carpathica.* 2024. № 1 (41). С. 87–104. https://doi.org/10.32782/2450-8640.2024.1.10

4. Долженко Ю. В. Морфологія чоловічих черепів XVII–XVIII ст. із Батурина. *Біологія та екологія*. 2021. Т. 7. № 2. С. 98–114. https://doi.org/10.33989/2021.7.2.261558

5. Долженко Ю. В., Жаров Г. В. Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.). *Нотатки сучасної біології.* 2023. № 2 (6). С. 40–52. https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1

6. Dolzhenko Yu. Mongolian Traits of the Inhabitants of Chernihiv-Siverian Region in the 17th – 19th Cent. *Молодь і поступ біології: збірник тез доповідей XX Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів (м. Львів, 18–20 квітня 2024 р.).* Львів: Сполом, 2024. С. 341–342.

7. Dolzhenko Yu. Morphology of Female Skulls of the 17th – 18th Cent. rom Baturyn. *Біологія та екологія.* 2023. Т. 9. № 1. С. 93–109. https://doi.org/10.33989/2023.9.1.290190

РОЗДІЛ 4. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ.: ОКРЕМІ ОЗНАКИ

4.1. Характеристика загальних збірних серій чоловічих і жіночих черепів Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Кількість опрацьованих чоловічих черепів зі Східного Полісся – 129. В основу краніологічної характеристики добірки Чернігово-Сіверщини покладено середні арифметичні розмірів та індексів черепів (Див.: Додаток Д, Таблиця 1).

В середньому вони характеризується помірними поздовжнім і висотним діаметром мозкового відділу черепа (*cranium cerebri*), поперечний діаметр – у межах великих абсолютних розмірів. За черепним індексом вони брахікранні (81,1 Лобна кістка за абсолютними розмірами належить до середніх категорій. Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом, тож лоб слабо похилий. Потилиця помірно широка (114,3 мм), на межі з великими розмірами. Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії помірна, бо виличний діаметр, виміряний на 103 черепах, становить 135,4 мм. Верхня висота обличчя мала (66,6 мм). За верхнім лицьовим індексом (49,1), обличчя широке (еуріен). Загальний лицьовий індекс, виміряний тільки на 48 черепах, свідчить про помірно широке обличчя в групі (мезопрозопія) 84,6. Назомалярний кут малий, отже, обличчя добре профільоване на рівні орбіт, хоч у серії є вісім черепів зі сплощеним горизонтальним профілюванням (поховання 33, 58, 129, 169, 189, 206, 268 з Батурина та 416 з губернії). Зигомаксилярний кут у цілому також вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носової ості (*spina nasalis anterior*). Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють малий орбітний індекс, що вказує на відносно низькі орбіти (хамеконхія). Носовий отвір чоловічої серії має помірну ширину й малу висоту, носовий індекс (48,9) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом чоловіча серія характеризується

сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (30,4°). Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Іклові ямки розвинуті на –5,3 [2].

Для встановлення рівня однорідності вибірки спочатку було вирахувано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак і їхніх індексів. За межею середніх стандартних величин опинилося 33 із 56 ознак (58,9%), та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, й тільки 21 в межах норми 37,5, а це вказує на те, що серія не є однорідною (Див.: Додаток Д, Таблиця 1) [2].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що загальна чоловіча серія з Чернігово-Сіверщини європеоїдна. Значення СЛС дорівнює 17,2. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має європеоїдні риси (ПФП 89,5). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –8,8 [9].

Жіноча загальна вибірка складається з 62 черепів різної збереженості й у середньому характеризується помірною довжиною, великою шириною та висотою мозкового відділу черепа. В цілому за поперечно-поздовжнім індексом (82,6) серія помірно брахікранна. Оскільки в ній виявлено лише один доліхокранний череп, натомість – 10 мезокранних та 37 брахікранних черепів, можна стверджувати, що в середньому доліхокранні варіанти відсутні. 14 індексів на черепах не було встановлено у зв'язку з їх фрагментарністю. Вушна висота помірна (на межі з великими категоріями розмірів). Довжина основи черепа помірна, як і ширина чола (Див.: Додаток Д, Таблиця 2).

Обличчя ортогнатне, за абсолютними розмірами, помірно широке (125,6 мм) та середньо високе (63,0 мм), на межі з малими категоріями розмірів. За верхньолицьовим покажчиком (49,9) – широке (еуріен). Профілювання обличчя добре як на верхньому (139,4°), так і на середньому (129,4°) рівні.

Ширина орбіт помірна, висота мала, за максилофронтальним орбітним індексом (79,6), орбіти помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір жіночої серії характеризується помірною шириною та висотою (на межі з малими значеннями), носовий індекс (50,0) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, жіноча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (25,7°). Перенісся помірно високе за симотичним, та помірно високе за дакріальним індексом (Див.: Додаток Д, Таблиця 2).

Отже, виявлено, що жіноча вибірка черепів з Чернігово-Сіверщини має брахікранний мозковий відділ черепа. Обличчя широке, профілювання його добре, орбіти помірно високі, ніс середньоширокий, перенісся високе, випинання носових кісток сильне. Вертикальний фаціо-церебральний покажчик малий (48,2). Тільки два черепа з групи з поховання 41 у м. Батурин та зі Скверу Богдана Хмельницького під шифром N у Чернігові мають відповідно вертикальний фаціо-церебральний індекс 53,8 та 53,9 (Див.: Додаток Д, Таблиця 2). Значення СЛС дорівнює 24,3. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів вона має ПФП 88,9. При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що відсоток УЧМЕ в групі від'ємний і дорівнює –3,58 [9].

Для встановлення рівня однорідності вибірки спочатку було вирахувано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак і їхніх індексів. За межею середніх стандартних величин опинилося 30 із 51 ознак (58,8%), та їхніх індексів, які перевищують (або менше) квадратичні відхилення, а це вказує на те, що серія не є однорідною (Див.: Додаток Д, Таблиця 2). Перевірити висновки можна внутрішньогруповим багатовимірним канонічним аналізом (КВ) [3].

Отже, вушна висота й довжина основи черепа у чоловічій серії в середньому помірні, лобна кістка за абсолютними розмірами належить до середніх категорій, лоб слабо похилий, майже прямий. Потилиця помірно широка. Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії помірна. За верхнім

лицьовим індексом, обличчя широке. Загальний лицьовий індекс свідчить про помірно широке обличчя в групі. Обличчя добре профільоване на рівні орбіт. Орбіти низькі. Носовий отвір чоловічої серії помірний. За світовим масштабом чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Перенісся помірно високе. Іклові ямки розвинуті помірно.

Визначено, що вертикальний фаціо-церебральний покажчик, який добре диференціює монголоїдні та європеоїдні групи, в збірній жіночій вибірці черепів з Чернігово-Сіверщини малий, тобто європеоїдний. Тільки два черепа з групи з поховання 41 у м. Батурин та зі Скверу Богдана Хмельницького під шифром N у Чернігові, за даними вертикального фаціо-церебрального індексу дещо зсунулися в бік монголоїдності. Тож загалом, маючи малий фаціо-церебральний індекс (48,2), жіноча група європеоїдна. При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета значення СЛС виявилося на 4,3 одиниці більшим за норму. За співвідношення лицьового та мозкового відділів виявилося, що загальна жіноча серія з Чернігово-Сіверщини має європеоїдні риси.

4.2. Краніометрична структура чоловічої та жіночої серій з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Виокремлення краніологічних варіантів є завданням не простим у зв’язку з невеликим розмахом краніологічних відмінностей європеоїдних рас, тим паче, расових типів нижчих порядків. Про це більш детально описано у Г. Гюнтера у праці «Rassenkunde des Deutschen Volkes» [6; 7].

Внутрішньогруповий аналіз. Для більшої об’єктивності в оцінці як чоловічого так, і жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. ми вирішили використати математичний метод. На першому етапі дослідження розглянемо структуру чоловіків. До багатовимірного канонічного аналізу залучено 74 чоловічі черепи, в яких повністю представлено 12 краніометричних ознак та один індекс, що мають велику таксономічну

цінність: три основні діаметри мозкового відділу черепа, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання та симотичний індекс [2].

Перший канонічний вектор (КВ) (21,4%) визначає положення черепів уздовж осі ординат, де на західному полюсі опинився череп з Батурина з поховання 189. Він займає крайнє положення з великим від'ємним значенням КВ (–4,989).

За першою і другою головними компонентами (ГК) виокремилося чотири скупчення точок (Див.: Додаток Д, Рисунок 1): усі вони розтягнулися по всьому першому координатному полю з лівої, «західної» до правої, «східної» сторони. Виділені варіанти характеризуються таким комплексом ознак (Див.: Додаток Д, Таблиця 3) [2].

Краніологічний варіант I складається з 13 черепів й у середньому, за формою мозкового відділу черепа, характеризуються брахікранією (індекс 84,4). Поздовжній діаметр мозкового відділу черепа малих розмірів, поперечний великий, а висотний малий за світовими стандартами. Найменший із варіантів. Обличчя помірно широке, на межі з великими категоріями розмірів. Верхня висота обличчя мала, тож верхньолицьовий індекс (48,2) указує на широке обличчя (еуріен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії помірних розмірів, загальний лицьовий кут свідчить про його ортогнатність. Його горизонтальне профілювання помірне на верхньому рівні й добре на середньому. Лобна кістка помірно широка (Див.: Додаток Д, Таблиця 3).

Орбіти помірної ширини та дуже малої висоти, за покажчиком – низькі (хамеконхія). Носовий отвір характеризується малою висотою та помірною шириною, носовий індекс входить до помірної категорії розмірів (мезоринія). Випинання носа сильне, перенісся – високе.

Особливістю Варіанта I можна вважати малу висоту мозкового відділу черепа та помірне профілювання обличчя на верхньому рівні. При

розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що Варіант I європеоїдний, однак значення СЛС виявлено більше (26,4), ніж має бути у «чистих» Європеоїдів (20,0). Співвідношення лицьового та мозкового відділів чоловічих черепів Варіанта I становить (ПФП відповідно 92,47), отже, трохи більше, ніж 90,6. При вирахуванні умовної частки монголоїдного елемента виявилося, що в Варіанті I відсоток УЧМЕ дуже малий і становить 16,95. Отже, у Варіанті I проявилася дуже мала частка метисації (або монголоїдного компонента) [2].

Краніологічний варіант II складається з дев'яти чоловічих черепів та характеризується помірним поздовжнім і великим поперечним діаметром мозкового відділу черепа (*cranium cerebri*). Загалом він брахікранний (83,0). Висотний діаметр мозкового відділу черепа помірний, на межі з великими категоріями розмірів. Довжина основи черепа середня (102,6). Лобна кістка вузька (найвужча із усіх виокремлених варіантів).

Ширина обличчя в краніологічному варіанті II середня, позаяк виличний діаметр, виміряний на дев'ятьох черепах, становить 134,9 мм. Верхня висота обличчя мала, за верхньолицьовим індексом обличчя широке (еуріен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії помірних розмірів. Величина назомалярного кута мала, тож обличчя різко профільоване на рівні орбіт. На середньому рівні профілювання також сильне. Загальний кут лицьового профілю даного варіанта становить 84,9°, що вказує на мезогнатне обличчя і таким чином, відрізняє його від Варіанта I (Див.: Додаток Д, Таблиця 3).

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, відносна їх висота мала (хамеконхія). Ніс середньої висоти (на межі з малими категоріями розмірів) та помірної ширини, отже, середньоширокий за індексом (мезоринія), випнутий сильно. Перенісся помірно високе за симотичним, і високе за дакріальним індексом.

Варіант II відрізняється від варіанта I більш профільованим обличчям та помірно високим мозковим відділом черепа. На відміну від всіх ортогнатних

варіантів, слід відзначити мезогнатне обличчя (Див.: Додаток Д, Таблиця 3) [2].

Краніологічний варіант III складається з 26 чоловічих черепів і характеризується малим поздовжнім (найменша довжина з усіх варіантів) та великим поперечним діаметром мозкового відділу черепа. Найбільша кількість черепів у ньому дає підстави назвати його основним. Загалом він брахікранний (82,2). Висотний діаметр мозкового відділу черепа (від краніометричної точки базіон) помірний. Довжина основи черепа середня. Профілювання обличчя різке.

Відрізняється від другого та першого варіантів широкою лобною кісткою, високим черепом за висотно-поздовжнім індексом (гіпсікранія), за висотно-поперечним покажчиком, який вже метріокранний, помірним фаціо-церебральним покажчиком та середньовисокими орбітами, мезоконхією. За носовим покажчиком варіант III характеризується найвужчим носом із усіх варіантів Чернігово-Сіверщини та найвищою верхньою висотою обличчя (Див.: Додаток Д, Таблиця 3) [2].

Краніологічний варіант IV складається з 25 черепів. На відміну від попередніх, цей варіант характеризується мезокранним мозковим відділом черепа, індекс – 78,5, найвищим висотним діаметром (за світовими значеннями череп високий). Виличний діаметр помірний, але, на відміну від усіх виокремлених варіантів, відзначається найвужче обличчя за лінійними розмірами. Також слід підкреслити дуже малий вертикально фаціо-церебральний покажчик. За згадуваною в підрозділі 1.3 типологією В. Дяченка цей варіант певною мірою (крім трохи вищого висотного діаметра мозкової частини, нижчого верхньолицьового покажчика та меншого кута випинання носа), варіює між Поліським та Ільменським краніологічними типами (західні, Польща) (Див.: Додаток Д, Таблиця 3) [2].

Простежимо зв’язки чотирьох варіантів чоловічої групи Чернігово-Сіверщини з 59 серіями території Східної Європи (виняток становлять вибірки Кавказу) (Див.: Додаток Д, Таблиця 4; Рисунок 2).

За даними аналізу виявлено, що у двомірній проекції чоловічий краніологічний варіант I єдиний, що отримав великі від'ємні значення (Див.: Додаток Д, Таблиця 4), як і за I КВ (–1,229) – 24,0% загальної дисперсії), так і за КВ II (–1,698) – 17,4% загальної дисперсії та помірні від'ємні значення КВ III (–0,462). Він позначений у нижній лівій частині координатного поля (Див.: Додаток Д, Рисунок 3) й певною мірою найближчою групою, подібною до нього, можна визнати білорусів з Полісся. З 14 залучених до аналізу ознак морфологічно в них ідентичні висота обличчя, висота перенісся, подібні довжина мозкового відділу черепа, висота носа, орбіт. На цьому тлі відмінні виличний діаметр та назомалярний кут, який вищий у варіанта I.

Своєю чергою, краніологічний варіант II отримав від'ємні значення першого та додатні другого КВ (–1,577; 0,258) (Див.: Додаток Д, Рисунок 3) і посів своє місце поряд з сільською групою з Волині – Ратнів. Між ними виявлено багато подібних та ідентичних морфологічних ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри мозкового відділу черепа, висота обличчя, носа, ширина орбіт і назомалярний кут обличчя.

Краніологічний варіант III отримує великі від'ємні значення за першим вектором (–1,098) та дуже слабкі додатні значення за другим і третім КВ (0,037; 0,163) (Див.: Додаток Д, Рисунок 3). Загалом найближчою групою до третього варіанта виявилася міська вибірка з Волині – черепи людей, похованих у м. Рівному в XVI–XVIII ст. поряд з костелом св. Антонія. Ідентичними у них виявилися ширина та висота мозкового відділу черепа, ширина лоба та висота орбіт. Подібними є виличний діаметр, ширина орбіт, зигомаксилярний кут обличчя. Також слід відзначити вибірку зі Східного Поділля – Вінниці, яка, правда, тільки за КВ I і КВ III (–1,169; 0,101) подібна до варіанта III (Див.: Додаток Д, Таблиця 4).

Краніологічний варіант IV (Див.: Додаток Д, Рисунок 3) єдиний, який проявив південний напрямок зв'язку з київською чоловічою вибіркою Поділ. Між ними виявлено таку морфологічну схожість: ширина мозкового відділу черепа, обличчя, ширина і висота орбіт, назомалярний кут обличчя та кут

випинання носа. У просторі II–III КВ відзначається певна схожість варіант IV до латиської вибірки Леймані (*Leimaņi*) [2].

Внутрішньогруповий аналіз жіночої серії черепів. Для більшої об'єктивності в оцінці як чоловічого, так і жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. ми вирішили використати математичний метод. На першому етапі дослідження розглянемо структуру жіночого населення. До багатовимірного канонічного аналізу залучено тільки 33 жіночих черепи, в яких повністю представлено 13 краніометричних ознак та один індекс, що мають велику таксономічну цінність: три основні діаметри мозкового відділу черепа, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

Розташування жіночих черепів даної сукупності в кореляційному полі двох перших канонічних векторів (КВ) наочно демонструє морфологічні особливості й ступінь їх близькості (Див.: Додаток Д, Таблиця 5).

За першим і другим КВ виокремилося три скупчення точок (Див.: Додаток Д, Рисунок 4): усі вони розтягнулися по всьому першому координатному полю з лівої, «західної» до правої, «східної» сторони. Виділені варіанти характеризуються таким комплексом ознак (Див.: Додаток Д, Таблиця 6) [3].

Перше скупчення, в складі якого опинилося дев'ять жіночих черепів, розташувалось у крайній лівій частині координатного поля (Рис. 1). Назвемо його варіант I: чотири з м. Батурина (черепи з поховань О, 5, 8, 36 та 66) та один із могильника у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) із поховання 8 та три з м. Виповзів, поховання 3, 9, 13.

Отже, *краніологічний варіант I* складається з дев'яти черепів й у середньому, за формою мозкового відділу черепа, характеризуються брахікранією (черепний індекс 83,3). Поздовжній абсолютний діаметр мозкового відділу черепа малих розмірів, поперечний великий, а висотний – середніх. Лобна кістка малої ширини. Обличчя помірно широке. Верхня

висота обличчя мала, тож верхньолицьовий індекс (51,8) указує на помірно широке обличчя (мезен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії малих розмірів, загальний лицьовий кут дуже великий та свідчить про його ортогнатність. Горизонтальне його профілювання сильне як на верхньому, так і на середньому рівні обличчя [3].

Орбіти помірної ширини, малої висоти, за покажчиком – помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною висотою й шириною, носовий індекс входить до середньої категорії розмірів (мезоринія). Випинання носа мале, перенісся – високе.

Особливістю брахікранного варіанта I можна вважати великий поперечний діаметр мозкового відділу черепа, вузький лоб, найвужче обличчя із усіх варіантів, малу верхню ширину обличчя, високе перенісся, малий поперечний фаціо-церебральний індекс та малий кут випинання носа (Див.: Додаток Д, Таблиця 6) [3].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета (СЛС) (для жінок) виявилося, що загальний індекс СЛС першого варіанта жіночої вибірки Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. дорівнює 39,43. Отже, перевищує на 19,4 одиниць, що вказує про певну монголоїдну домішку. Ослаблення європеоїдних рис характерно взагалі для деяких слов'янських груп України ще у середньовіччя – проявляється вплив кочових груп Придніпров'я та в подальші століття кримських кочовиків. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів черепи виявились європеоїдні (преаурикулярний фаціоцеребральний покажчик (ПФП) відповідно 89,45). Як ми знаємо, ПФП менший за 90 характерний для «чистих» європеоїдів. При вирахуванні умовного монголоїдного елемента, виявилося, що в жіночому варіанті I відсоток УЧМЕ додатний і малий – 15,99. Європеоїдний.

Краніологічний варіант II складається з 7 черепів та характеризується малим поздовжнім та помірним поперечним діаметром мозкового відділу черепа. У цілому він брахікранний (82,8). Висотний діаметр мозкового

відділу черепа середній. Довжина основи черепа помірна (96,3). Лобна кістка середня.

Ширина обличчя в краніологічному варіанті II середня, позаяк виличний діаметр, виміряний на 7 черепах, становить 125,0 мм. Верхня висота обличчя мала, за верхньолицьовим індексом обличчя помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії малих розмірів. Назомалярний кут середній, тож обличчя помірно профільоване на рівні орбіт. На середньому рівні профілювання сильне. Загальний кут лицьового профілю даного варіанта становить 87,0°, що вказує на ортогнатне обличчя.

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, відносна їх висота помірна (мезоконхія). Ніс малої висоти та помірної ширини, отже, середньоширокий за індексом (мезоринія), випнутий помірно. Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом.

Варіант II відрізняється від першого меншим черепним індексом, вищим мозковим відділом черепа, меншим черепним індексом, ширшим чолом, помірним профілюванням обличчя, більшим випинанням носа та більшим поперечним фаціо-церебральним індексом (Див.: Додаток Д, Таблиця 6) [3].

При розрахуванні показників СЛС виявилося, що загальний індекс СЛС другого варіанта жіночої вибірки з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. дорівнює 36,53. Отже, перевищує норму на 16,5 одиниці, що вказує про певну монголоїдну домішку. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів черепи виявилися європеоїдними (ПФП відповідно – 89,02). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що в жіночому варіанті II відсоток УЧМЕ малий – 10,48. Європеоїдний [9].

Основний краніологічний варіант III складається з 17 жіночих черепів та характеризується малим поздовжнім та великим поперечним діаметром мозкового відділу черепа. Загалом він брахікранний (81,4). Висотний діаметр мозкового відділу черепа помірний (на межі з великими категоріями розмірів). Довжина основи черепа помірна. Відрізняється від варіанта II

меншим черепним індексом, широкою лобною кісткою, трохи ширшим обличчям, малим верхньолицьовим індексом (еуріен), вищою носовою перегородкою (яка є помірною за світовими стандартами), малою висотою носа, дуже великим кутом випинання носових кісток, лобно-виличним індексом та малим назомалярним кутом обличчя (Див.: Додаток Д, Таблиця 6) [3]

При розрахуванні показників СЛС виявилося, що загальний індекс СЛС третього варіанта жіночої вибірки з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. дорівнює 12,10. Отже, менший за 20. Європеоїдний. За співвідношенням лицьового та мозкового відділів черепи виявились європеоїдними (ПФП відповідно – 87,81). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що в жіночому варіанті I відсоток УЧМЕ від'ємний (–23,42). Європеоїдний [9].

Простежимо зв'язки трьох варіантів жіночої групи Чернігово-Сіверщини з 38 серіями території Східної Європи (виняток становлять вибірки Кавказу) (Див.: Додаток Д, Таблиця 7).

Виявлено, що у двомірній проекції жіночий краніологічний варіант I за КВ I отримав додатні значення (0,608 – 28,1% загальної дисперсії) (Див.: Додаток Д, Рисунок 5). На розподіл жіночих серій за даним канонічним вектором (КВ) найбільше вплинули такі краніометричні ознаки: поперечний діаметр мозкового відділу черепа, виличний діаметр, верхня висота обличчя, ширина орбіт та зигомаксилярний кут обличчя (Див.: Додаток Д, Таблиця 7).

За КВ II – від'ємні (–1,457) – 19,4% загальної дисперсії. Варіант I позначений у нижній правій частині координатного поля (Див.: Додаток Д, Рисунок 5) й певною мірою, розташовується відокремлено від усіх серій за рахунок помірної монголоїдної домішки (прояви метисації). На розподіл серій за II КВ найбільш значущими виявилися п'ять ознак: висотний діаметр мозкового відділу черепа, висота носа, орбіт, симотичний індекс і кут випинання носових кісток.

За III КВ – 19,4% загальної дисперсії. При розподілі серій найбільш значущими за даним КВ виявилися поздовжній діаметр мозкового відділу черепа, ширина лоба, носа та назомалярний кут обличчя (Див.: Додаток Д, Таблиця 7).

Як можна побачити, краніологічний варіант II з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. отримав помірні та малі додатні значення першого та другого КВ (0,531; 0,088) (Див.: Додаток Д, Рисунок 5) і знайшов місце поряд із волинською групою Підборці. Між жіночою волинською групою та другим варіантом виявлено такі подібні морфологічні ознаки: довжина й висота мозкового відділу черепа, висота обличчя, висота й ширина носа, орбіт і назомалярний кут обличчя [3].

Краніологічний варіант III отримує великі додатні значення за першим вектором (0,819) та слабкі від'ємні за другим і третім КВ (–0,331; –0,399) (Див.: Додаток Д, Рисунок 5). Загалом найближчою до третього варіанта виявилася міська київська вибірка з Середньої Наддніпрянщини – Юрківська. Із 14 залучених до аналізу ознак, морфологічно в них виявилися висота мозкового відділу черепа, ширина та висота орбіт і висота носа.

У просторі I–III КВ виявлено певну подібність першого жіночого краніологічного варіанта до міської вибірки з Сум, другого – до жінок з Полісся й третього – до двох серій з Волині: Підборці та Луцьк (Див.: Додаток Д, Рисунок 6).

У просторі II–III КВ можна спостерігати розташування другого варіанта з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. між такими вибірками Середньої Наддніпрянщини: Чигирин і Вишгород (Див.: Додаток Д, Рисунок 7) (Див.: Додаток Д, Таблиця 7) [3].

Отже, за допомогою канонічного аналізу встановлено, що брахікранна, порівняно широколиця, ортогнатна з сильно профільованим обличчям чоловіча серія з Чернігово-Сіверщини має в складі чотири краніологічні варіанти, що підтверджує попередні висновки про її морфологічну неоднорідність.

Виявлено, що виокремлений нами основний краніологічний варіант IV, що складається з 24 чоловічих черепів, на відміну від решти трьох варіантів Чернігово-Сіверщини характеризується мезокранним мозковим відділом черепа. Цей факт особливий, позаяк з території України мезокранних груп виявлено одиниці.

При порівнянні досліджуваних чотирьох краніологічних варіантів та 59 чоловічих серій території Східної та частково Центральної Європи виявлено північно-західний напрям зв'язків, а саме: Волинь, Білоруське Полісся та меншою мірою Леймані (*Leimaņi*) з Латвії. Південний напрямок зв'язків фіксується у близькості з таким вибірками: Київський Поділ і Вінниця. Таким чином, морфологія мозкового відділу черепа та обличчя майже не виходить за межі Полісся у цілому. Винятком є міська серія з Вінниці та латиська – Леймані.

За допомогою канонічного аналізу встановлено, що жіноча серія з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. має в складі три краніологічні варіанти, отже, підтверджується її морфологічна неоднорідність. В перших двох виявлено малу монголоїдну домішку, а основний III жіночий краніологічний варіант найбільш європеоїдний із описаних.

При порівнянні трьох досліджуваних краніологічних варіантів та 38 жіночих серій території Європи виявлено їх північно-західний напрямок зв'язків (Волинь, білоруське Полісся, Західне Поділля та меншою мірою – балти з Пургайлі (Purgaiļi). Слабкою мірою можна простежити й південно-західний напрямок зв'язків – Київський Михайлівський Монастир та Поділ у Києві.

Жіноча група з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. відрізняється від чоловічої серії більшою вушною висотою, меншою шириною обличчя, більш високими орбітами, в її складі виявлено три краніологічні варіанти, а не чотири.

4.3. Статеві відмінності краніологічних серій Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Статевий диморфізм. Щоб виявити напрямки можливих відмінностей між чоловічими та жіночими черепами Чернігово-Сіверщини, вирахувано коефіцієнти статевого диморфізму (далі КСД) за основними ознаками мозкового відділу. Середній стандартний КСД 24 лінійних розмірів становить 1,054. У серії з Чернігово-Сіверщини він менший і дорівнює 1,046. При розгляді 25 лінійних розмірів, лише за 11 ознаками (44,0%) коефіцієнти вкладаються в стандартні норми; вихід за верхні межі відзначено в сімох випадках (28,0%), за нижні також в семи (28,0%). Отже, майже у половині випадків (44,0%) емпіричні КСД не вкладаються в межі середніх даних (Див.: Додаток Д, Таблиця 8). Тому можна припустити певні відмінності жіночих черепів від чоловічих.

Морфологічні відмінності між чоловічими й жіночими черепами, виявлені при зіставленні середніх арифметичних величин окремих ознак, підтверджуються порушенням у серії майже половини з обчислених коефіцієнтів статевого диморфізму (Див.: Додаток Д, Таблиця 8).

Аналіз КСД допомагає встановити напрямок розбіжностей між краніологічними ознаками чоловічої та жіночої серій. Хоча, порівняно з чоловіками, жінки мають тільки відносно більшу висоту орбіти. Різниця між чоловічою й жіночою групою простежується в пропорціях мозкового відділу черепа та обличчя. Жіночі черепи відрізняються більшою вушною висотою, меншою шириною обличчя, вищими орбітами. Найбільшу різницю (понад одиницю) між величинами міжгрупової мінливості окремих краніометричних ознак чоловіків та жінок Чернігово-Сіверщини виявлено в зигомаксилярному куті обличчя, верхнолицьовому індексі обличчя, дакріальній ширині та верхній висоті обличчя [5].

Перелічені відмінності між чоловічою та жіночою серіями незначні, але наведені факти можуть свідчити про неоднорідність антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини.

Під час розрахунку КСД важливо, скільки чоловіків і жінок було залучено від 45 до 106 чоловічих і жіночих черепів.

За методом визначення випадковості або невипадковості відхилення від стандартних КСД, обґрунтовані висновки про різні морфологічні варіанти чоловіків і жінок можна зробити тільки тоді, коли КСД краніологічних ознак помітно відрізняються від стандартних величин. За найінформативніші було взято такі ознаки: поздовжній і висотний діаметр мозкового відділу черепа, довжина основи черепа, довжина основи обличчя, висота орбіти, висота носа, ширина носа. В однорідних серіях цим ознакам (*особливо першим чотирьом*) притаманний дуже стабільний рівень міжстатевих розбіжностей даними. Якщо КСД двох чи більше з цих ознак виходить за межі середніх стандартних значень, можна впевнено говорити про реальні морфологічні відмінності чоловіків і жінок у вибірці та припускати їх різне походження. В нашому випадку з семи названих інформативних ознак три виходять за межі середніх значень, а саме висотний діаметр мозкового відділу черепа, довжина основи обличчя й висота носа [5].

При розрахуванні покажчиків сплощеності лицьового скелета виявилося, що чоловіча та жіноча краніологічні вибірки Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. європеоїдні, однак чоловіча група більш європеоїдна, ніж жіноча. Значення СЛС у чоловіків (18,3) нижче, ніж у жінок (26,9). За співвідношенням лицьового та мозкового відділів чоловічі черепи виявилися більш європеоїдними, ніж жіночі (ПФП відповідно 89,3 та 88,8). При вирахуванні умовного монголоїдного елемента виявилося, що в чоловічій вибірці відсоток трохи вищий, ніж у жіночій серії, однак УЧМЕ від’ємний та дуже малий: –8,2 у чоловіків та –1,1 у жінок (Див.: Додаток Д, Таблиця 9) [9].

Загалом, враховуючи похибки середніх у даних вибірках, загальні серії не виявляють різких відхилень від більшості груп. Середні квадратичні відхилення в окремих випадках указують на значні варіації низки ознак. Так, у чоловіків показники мінливості величин поздовжнього, поперечного та висотного діаметрів мозкового відділу черепа, ширини потилиці, вилиць, орбіт, висоти обличчя, симотична висота, всі кутові розміри вказують на їх великі варіації. Різниці варіацій краніологічних ознак від чоловічої серії у жінок дуже мало. Відсоток ознак, що опинилися за межею середніх величин, 34 та 30 відповідно (Див.: Додаток Д, Таблиця 10) [5].

Отже, виявлено певні незначні морфологічні відмінності та, ймовірно, й різне походження чоловіків і жінок у Чернігово-Сіверській вибірці XVII–XIX ст., що може свідчити про неоднорідність антропологічного складу Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Ці дані в перспективі слід перевірити внутрішньогруповим канонічним аналізом як для чоловічої серії, так і для жіночої.

4.4. Міжгруповий розмах мінливості краніометричних ознак чоловічої та жіночої серій

Для встановлення рівня однорідності чоловічої вибірки з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. спочатку було вирахувано середні квадратичні відхилення краніологічних ознак і їхніх індексів. За межею середніх стандартних величин опинилося 34 із 56 ознак (60,7%), та їхніх індексів. Із них перевищують квадратичні відхилення 29 ознак (51,8%), заниженими виявлено п’ять (8,9%). Це вказує на те, що серія не є однорідною (Див.: Додаток Д, Таблиця 1).

Уявлення про ступінь морфологічної диференціації населення дає аналіз міжгрупової мінливості антропологічних ознак. Мірою в оцінці цієї мінливості ознак може бути відношення абсолютної різниці максимальної та мінімальної величини ознак до стандартного квадратичного відхилення [1]. За даними Р. Денисової, такий аналіз краніологічного матеріалу може

принести найефективніший результат у межах століття у зв'язку з тим, що при оцінці мінливості ознак можна повністю виключити часовий фактор. Водночас такий аналіз за століттями на доступному нам матеріалі неможливий у зв'язку з малою кількістю краніологічних серій досліджуваного регіону. Нині, виходячи з наявності краніологічного матеріалу з Чернігово-Сіверщини, оцінку міжгрупової мінливості доцільно робити в межах одного періоду – XVII–XIX ст.

Як ми бачимо, на території Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. найбільшою мінливістю у чоловіків вирізняються верхньолицьовий покажчик, поперечний фаціоцерібральний покажчик, зигомаксилярний кут обличчя, висотний і поперечний діаметри мозкової частини черепа, верхня висота обличчя та симотичний індекс. У жінок назомалярний кут обличчя, висотний діаметр, черепний, орбітний індекси та найменша ширина чола та поперечний фаціоцерібральний покажчик. Загалом мінливість ознак на Чернігово-Сіверщині порівняно з іншими регіонами трохи слабша. Переважно це стосується ознак будови обличчя, а саме виличного діаметра та верхньої його висоти (Див.: Додаток Д, Таблиця 11). Всі ознаки, наведені в таблиці, можуть вірогідно використовуватися при виявленні антропологічних комплексів з території України загалом у XVIII–XIX ст.

В таблиці 12 Додатку Д наведені величини міжгрупової мінливості, що отримані внаслідок поділу різниці між максимальної та мінімальної величини кожної краніометричної ознаки на стандартну величину квадратичного відхилення відповідної ознаки. Таким чином, міжгрупова варіація всіх ознак оцінювалася одним масштабом – стандартним квадратичним відхиленням.

Передусім вагомі підстави для судження про характер мінливості дає розгляд варіацій у досліджуваній групі (іншими словами, амплітуди коливань) та порівняльному матеріалі. Дані для висновків про характер мінливості жіночої групи отримані при розгляді варіацій у досліджуваній групі та на порівняльному матеріалі. Вони наведені в Таблиці 13 Додатку Д у

порівнянні з розвитком мінливості за різними ознаками в східнослов'янських серіях XVII–XIX ст.

Порівняння варіацій окремих ознак виявляє чітку тенденцію до збільшення краніологічного поліморфізму в складі білоруської вибірки. Це збільшення амплітуди коливань у білоруській групі особливо добре помітне за ознаками, які віддзеркалюють виразність європеоїдних і монголоїдних особливостей. У білоруській серії дуже значно варіюють дакріальні та симотичні розміри, кут випинання носових кісток, кути горизонтального профілювання обличчя.

Наведені дані про розмах мінливості в білоруській, слобожанській та волинській групах при порівнянні з групами Чернігово-Сіверщини якоюсь мірою дає нам змогу судити про рівень їх диференціації, уявлення про глибину відмінностей за кожною наведеною ознакою (Див.: Додаток Д, Таблиця 12).

В таблиці 12 Додатку Д показані мінімальні та максимальні значення кожної з наведених ознак, а й їх різницю між вибірками для повного розуміння. Як бачимо, відмінність мешканців з Чернігово-Сіверщини від слобожанців у формі черепного покажчика, що становить 5,8 одиниці, теж саме можна сказати й про дакріальний (13,2) та симотичний (6,0) індекси. Також прослідковується різниця між білорусами та мешканцями досліджуваного регіону за кутом профілюванням обличчя на середньому рівні (6,0°), ідентична різниця й у куті випинання носових кісток. Різниця мешканців з Волині відзначається у висотному діаметрі мозкового відділу черепа й становить аж 6,0 мм.

Виявлено, що амплітуда коливань краніометричних ознак у жіночій вибірці (Див.: Додаток Д, Таблиця 13), загалом трохи менша за білорусок, окрім симотичного індексу. Також відзначена ідентичну мінливість кутів випинання носа та назомалярного й дуже подібну амплітуду коливань черепного індексу між мешканками Сіверщини та білорусками. В жіночій серії з Волині встановлено ідентична мінливість з Чернігово-Сіверщиною у

двох випадках (ширина черепа й висота носа). Щодо Середньої Наддніпрянщини, можна відзначити ідентичність у ширині лоба з досліджуваною жіночою вибіркою та дуже слабку різницю в назомалярному куті обличчя та дакріальній висоті.

У таблиці 14 Додатку Д наведені величини міжгрупової мінливості, отримані внаслідок поділу різниці між максимальною та мінімальною величинами кожної краніометричної ознаки на стандартну величину квадратичного відхилення відповідної ознаки. Отже, міжгрупова варіація всіх ознак жіночої серії оцінювалась одним масштабом – стандартним квадратичним відхиленням.

Величини міжгрупової мінливості окремих краніометричних ознак порівнювалися для українок Чернігово-Сіверщини, білорусок XVIII–XIX ст. із сільських могильників, українок Середньої Наддніпрянщини, Волині й Слобожанщини (жінки) (Див.: Додаток Д, Таблиця 14).

На території Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. найбільшою мінливістю у жінок вирізняються висотний діаметр мозкової частини черепа, назомалярний кут обличчя, черепний, поперечний фаціо-церебральний та орбітний індекси, найменша ширина лоба, та дакріальна ширина. Загалом мінливість краніометричних ознак українок із Чернігово-Сіверщини порівняно з іншими регіонами виражена трохи слабше. Винятком є збірна жіноча група зі Слобожанщини, доволі особлива у зв’язку зі слабкою мінливістю, та серія Середньої Наддніпрянщини, де проявилася сильна мінливість. (Див.: Додаток Д, Таблиця 14). Усі ознаки, наведені в таблиці, можуть використовуватися при виявленні антропологічних комплексів з території України загалом у XVIII–XIX ст.

Отже, при виявленні морфологічних варіантів серед населення Чернігово-Сіверщини слід надавати особливе значення кутам профілювання обличчя (ознаки, які віддзеркалюють сплощеність лицьового скелета) та висотному й поперечному діаметрам мозкового відділу черепа.

4.5. Географічна мінливість краніологічних ознак чоловіків Чернігово-Сіверщини

Завдання підрозділу – виявити характер відмінностей між локальними колективами Чернігово-Сіверщини. Уявлення про ці відмінності можна отримати, досліджуючи серії з окремих могильників чи груп могильників, що існували недовго. Всі досліджувані черепи були розподілені за пунктами розкопок.

Картографувалася мінливість 16 ознак мозкового та лицьового відділів черепа. Аналізувалася географічна мінливість індексу (покажчика) мозкового відділу черепа, поздовжнього та поперечного діаметра мозкового відділу черепа, висотного діаметра черепа, виличного діаметра, висоти обличчя, ширини носа, носового індексу, симотичного покажчиків, назомалярного кута та кута випинання носових кісток. Розмах варіації кожної ознаки чи то індексу від мінімальних до їх максимальних значень у досліджуваних серіях ранжовані на три категорії. Оскільки абсолютний розмах мінливості кожної ознаки в досліджуваних групах не є рівнозначним,інтервали між рангами в кожному конкретному випадку виражаються різними величинами.

Ранжовані величини ознак у чоловічих групах перенесені на мапу Чернігівщини відповідно до локалізації пам’яток за допомогою геометричних значків, які розрізняються забарвленням. Ступінь заповнення значків чорною фарбою вказує на збільшення абсолютних значень тієї чи іншої ознаки.

Індекс (покажчик) мозкового відділу черепа (За Р. Мартіном – 8:1). Розмах міжгрупової мінливості покажчика значний і досягає 7,1. Найбільш довгоголові люди виявилися на півночі Чернігово-Сіверщини, а саме в Глухові (70,9), Любечі (77,4) та Чернігові (79,8). Короткоголовість частіше фіксується на півдні регіону в серії чоловічих черепів із Виповзіва (84,5), Залуцького (82,5), Рогинців (81,8) (Див.: Додаток Д, Рисунок 8).

Таким чином, можна припустити на півдні досліджуваного регіону незначну степову домішку у зв'язку зі збільшенням індексу мозкового відділу черепа. Степовий краніологічний тип (за В. Д. Дяченком) [4].

Якщо розглянути лінійний розмір *поздовжнього діаметра* (1 за Р. Мартіном), можна також простежити розмах міжгрупової мінливості даної ознаки значний і досягає 20,4 мм середній (182,5 мм); Батурин – помірний (180,1 мм); Залуцьке – помірний (179,0 мм); Виповзів – дуже малий (171,6 мм); Остер – малий (175,2 мм); Любеч – дуже великий (191,0 мм); Чернігів – середній (180,9 мм); Глухів – дуже великий (192,0 мм); Рогинці – малий (173,6 мм). Таким чином, можна стверджувати, що поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у чоловіків з Чернігівського Полісся збільшується з півдня на північ. Отже, лінійний розмір *поздовжнього діаметра* дає виразнішу картину від варіацій інших ознак (Див.: Додаток Д, Рисунок 9).

Поперечний діаметр мозкового відділу черепа досліджуваної території. Батурин – великий (146,9 мм); Залуцьке – великий (147,2 мм); Виповзів – великий (145,0 мм); Остер – помірний (143,5 мм); Любеч – середній (144,0 мм); Глухів – малий (136,2 мм); Рогинці – помірний (142,0 мм); Чернігів – середній (143,7 мм). Отже, географічних закономірностей не виявлено (Див.: Додаток Д, Рисунок 10).

Висотний діаметр мозкового відділу черепа. Розмах варіації висоти черепа у чоловіків при вимірюванні від краніометричної точки базіон – 7,1 мм. Висота черепа збільшується з півночі на південний схід та досягає найбільшої величини – 138,4 мм – в серії черепів із с. Залуцьке (Див.: Додаток Д, Рисунок 11).

Найменша ширина лоба має тенденцію збільшуватися з Заходу регіону на Схід Чернігово-Сіверщини (Див.: Додаток Д, Рисунок 12).

Виличний діаметр. У міжгрупових варіаціях виличного діаметра в чоловічих серіях черепів Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. віддзеркалюється доволі строката картина, в якій важко вловити якусь

закономірність у широтному чи меридіональному напрямку (Див.: Додаток Д, Рисунок 13) [4].

Верхня висота обличчя. Було зафіксовано такі показники верхньої висоти обличчя у досліджуваних серіях: Остер – 64,6 мм, Батурин – 66,6 мм; Рогинці – 56,5 мм, Залуцьке – 67,4 мм; Чернігів – 65,6 мм; Виповзів – 68,1 мм. Отже, немає тенденцій до збільшення в якомусь із напрямків (Див.: Додаток Д, Рисунок 14).

Назомалярний кут обличчя. Профілювання лицьового скелета на рівні точки назіон (nasion) у чоловічих серіях варіює в межах 7,6 мм. В міжгрупових варіаціях назомалярного кута обличчя є слабкі тенденції його збільшення з заходу на південний схід Чернігово-Сіверщини (Див.: Додаток Д, Рисунок 15).

Зигомаксилярний кут обличчя повторює тенденції назомалярного кута, бо міжгрупових варіаціях має слабкі тенденції до збільшення з заходу на південний схід Чернігово-Сіверщини (Див.: Додаток Д, Рисунок 16).

Ширина носа варіює у межах 20,6–29,0 мм. Найменші величини цієї ознаки ми спостерігаємо на заході Чернігово-Сіверщини, а саме в с. Виповзів – 22,8 мм. У м. Чернігів – 24,2 мм; Батурин – 24,8 мм; Остер – 23,9 мм; Залуцьке – 23,2 мм; Найбільші вони в м. Глухів – 26,4 мм, але вкладаються у середні категорії розмірів (Див.: Додаток Д, Рисунок 17).

Носовий покажчик у досліджуваних серіях має такі величини: помірний (49,3); Остер – помірний (48,6); Батурин – помірний (49,3); Рогинці – дуже великий (57,0); Залуцьке – малий (45,1); Виповзів – малий (46,3); Глухів – помірний (49,1); Чернігів – помірний (48,7). Різниця між найбільшим і найменшим носовим індексом в чоловічих серіях варіює в межах 10,7. Закономірність розташування даного індексу в серіях Чернігово-Сіверщини не знайдено (Див.: Додаток Д, Рисунок 18) [4].

Висота носа варіює в межах 42,0–58,0 мм. Найменші величини цієї ознаки ми спостерігаємо на заході Чернігово-Сіверщини, а високі носи відзначено на сході регіону (Див.: Додаток Д, Рисунок 19).

Кут випинання носових кісток щодо лінії профілю обличчя варіює у межах 18–41°. Остер – помірний (26,5°); Батурин – великий (31,4°); Залуцьке – помірний (28,0°); Виповзів – великий (30,0°); Глухів – малий (23,0°); Чернігів – великий (30,3°). За цією ознакою також не простежуються закономірності (Див.: Додаток Д, Рисунок 20).

Симотичний покажчик у досліджуваній серії варіює сильно, в межах 25,0–83,7. Остер – помірний (40,9); Батурин – середній (46,8); Залуцьке – великий (51,4); Виповзів – дуже великий (59,7); Глухів – помірний (36,8); Чернігів – середній (45,7); Рогинці – помірний (44,4). Отже висота індексу збільшується з півночі на південь Чернігово-Сіверщини, де зафіксовано найбільшу висоту перенісся (Див.: Додаток Д, Рисунок 21).

Мінливість *висоти орбіт* досліджуваних чоловічих груп черепів з Чернігово-Сіверщини також не дає закономірностей. Єдине, що можна відзначити, це майже постійні прояви вузьких орбіт у серіях Чернігово-Сіверщини, що притаманно східним слов'янам загалом (Див.: Додаток Д, Рисунок 22).

Ширина орбіти (максилофронтальна) варіює в межах 38,0–46,4 мм. Можна відзначити зменшення ширини орбіт з півдня на північ досліджуваного регіону (Див.: Додаток Д, Рисунок 23) [4].

Отже, за результатами географічного розташування 16 краніологічних ознак мозкового та лицьового відділів черепа для візуальної оцінки територіальних відмінностей між краніологічними групами Чернігово-Сіверщини виявлено, що в міжгрупових варіаціях поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у чоловіків з Чернігівського Полісся збільшується з півдня на північ. Висота черепа збільшується з півночі на південний схід Чернігово-Сіверщини та досягає найбільшої величини в серії черепів із с. Залуцьке. Профілювання лицьового скелета на рівні точки назіон у чоловічих серіях варіює в межах 7,6 мм. Різниця між найбільшим і найменшим носовим індексом у чоловічих серіях – у межах 10,7. Закономірність розташування носового індексу та назомалярного кута в серіях Чернігово-

Сіверщини не знайдено. Мінливість кута випинання носа щодо лінії профілю серед досліджуваних чоловічих груп найбільш виразна.

Висновки до розділу 4

Краніологічне дослідження населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. засвідчило значну морфологічну неоднорідність антропологічного складу окреслених серій. Загалом усі вони належать до великої європеоїдної раси з ознаками певної метисації, що проявилась у переважанні брахікранного типу мозкового відділу черепа.

Чоловічі серії характеризуються брахікранним мозковим відділом (68,7% випадків при 7,4% доліхокранних і 23,9% мезокранних черепів), помірними розмірами вушної висоти та довжини основи черепа, слабо похилим майже прямим лобом. Обличчя помірно широке, добре профільоване на рівні орбіт, з низькими орбітами та помірним носовим отвором. Характерним є сильне випинання носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя.

Жіночі серії також демонструють брахікранний мозковий відділ, помірно широке добре профільоване обличчя, помірно високі орбіти та середньоширокий ніс із сильним випинанням носових кісток. Жіноча група відрізняється від чоловічої більшою вушною висотою, меншою шириною обличчя та вищими орбітами.

Канонічний аналіз виявив наявність чотирьох краніологічних варіантів у чоловічій серії та трьох варіантів у жіночій. Особливе значення має четвертий варіант чоловічої серії (24 черепи), що характеризується мезокранним мозковим відділом черепа – рідкісним типом для території України. Перший варіант жіночої вибірки демонструє комплекс ознак, притаманних метисним популяціям, з індексом сплощеності лицьового скелета 39,43, що на 19,4 одиниці перевищує норму та вказує на певну монголоїдну домішку.

Порівняльний аналіз з 59 чоловічими та 38 жіночими серіями Східної та Центральної Європи виявив переважно північно-західний напрямок зв'язків: Волинь, Білоруське Полісся, балтійські групи (Леймані з Латвії, Пургайлі). Південний напрямок представлений зв'язками з Київським Подолом та Вінницею. Жіноча група додатково демонструє східні зв'язки з Сумами на Слобожанщині. Морфологічні характеристики загалом не виходять за межі Полісся, що свідчить про регіональну специфіку популяції.

Аналіз географічного розташування краніометричних ознак виявив закономірності територіальної мінливості: поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у чоловіків збільшується в меридіанальному напрямку з півдня на північ, висота черепа зростає з півночі на південний схід, досягаючи максимуму в серії з с. Залуцьке. Найбільшу варіативність серед досліджуваних ознак демонструє кут випинання носа щодо лінії профілю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии). Рига: Знание, 1977. 360 с.
2. Долженко Ю. В. Антропологічна структура українців Чернігово-Сіверщини XVII–XVIII ст. (чоловіки). Наукові записки. (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). *Біологічні науки*. 2024. № 1–2. С. 71–85. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85
3. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія біологія. 2022. Вип. 53. С. 46–60. https://doi.org/10.24144/1998-6475.2022.53.46-60.
4. Долженко Ю. В. Географічна мінливість краніометричних ознак у чоловічих серіях черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки»*. Ніжин, 2023.С. 6–9.

5. Долженко Ю. В. Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними показниками в краніологічній серії XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини. *Молодь і поступ біології XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів присвячена 195-річчю від народження Юліуса Планера (Львів, 6–7 жовтня 2022 р).* Збірник тез. Львів: Сполом, 2022. С. 122–123.

6. Gunter H. F. R. Kleine Rassenkunde Europas. Munchen, 1925. 177 S.

7. Gunter H. F. R. Rassenkunde des deutschen Volkes. Munchen, 1924. 530 S.

8. Dolzhenko Yu. Intragroup Analysis of Men from Chernihiv-Siverian Land of the 17th – 19th Centuries: Craniology. *Актуальні питання біології та медицини: зб. наук. праць за матеріалами XX Всеукраїнської наукової конференції (м. Лубни, 24 травня 2024 р.).* Лубни: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. С. 34–38.

9. Dolzhenko Yu. Mongolian Traits of the Inhabitants of Chernihiv-Siverian Region in the 17th – 19th Cent. *Молодь і поступ біології: збірник тез доповідей XX Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів (м. Львів, 18–20 квітня 2024 р.).* Львів: Сполом, 2024. С. 341–342.

РОЗДІЛ 5. НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ XVII–XIX СТ. ЗА НЕМЕТРИЧНИМИ ОЗНАКАМИ ЧЕРЕПА

5.1. Краніоскопічна характеристика населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Зупинимося на кожній ознаці черепів *із Батурина XVII–XVIII ст.* детальніше: *Потиличний індекс* (ПІ), склав 20,4% і, отже, в населення м. Батурина трохи завеликий. Їхня частота коливається від 0,0 до 19,0% та у середньому мають 6,4%.

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ): у батуринській вибірці його відсоток із показником у 48,0% виявився підвищеним. Як згадувалося в підрозділі 1.3, КВШ загалом трапляється більше у європеоїдів, ніж у монголоїдів. Незважені середні частоти дорівнюють відповідно 32,9 та 19,0%.

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Батурина (при мінімальній довжині 2,0 мм) трапляється рідко і не виходить за європеоїдні норми. Різниця між європеоїдами і монголоїдами не викликає сумнівів: незважені середні дорівнюють 10,3 та 25,9%.

Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) в досліджуваній добірці на даному етапі помірна (40,6). В межах європеоїдної раси такі відсотки можна інтерпретувати як такі, що належать південним європеоїдам 29,0 – 40,0%.

Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) у раньомодерного населення Батурина – високий (70,4%). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9%, слід вважати досліджувану серію такою, яка несе у собі більше європеоїдних задатків указаної ознаки.

Можна констатувати, що відсотки *надорбітних отворів* (НО) на черепах із батуринського могильника помірні (35,0%), і не мають тенденції до відхилення в напрямку монголоїдності (Див.: Додаток Е, Таблиця 1).

Таким чином, за шістьма ознаками краніоскопічної системи серія Батурин демонструє впевнені поєднання ознак, що свідчить про її європеоїдність.

На прикладі окремих черепів продемонструємо індивідуальний хід надання характеристики за даними краніоскопії.

Поховання 12, *розкоп 6, квадрат 8, с. Виповзів (♀)*. НО на черепі відсутні з обох сторін (західна ознака). Вормієва кісточка (ossa wormii) є праворуч і відсутня ліворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*). КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. Позаяк потиличний індекс вираховується на групах, можна лише констатувати наявність вормієвої кістки в потилично-соскоподібному шві з лівого боку (східна ознака). Права сторона зруйнована. ППШ з обох боків визначений як Іа (європеоїдна ознака). ПОВ заріс праворуч, а ліворуч зафіксований як варіант І [1].

Череп 1 із поховання 1, с. *Виповзів. Розкопки 2013 р.* НО на черепі є з ліворуч і не відзначений на лівій частині, оскільки зруйнована ділянка лобної кістки. ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксований як тип ІІІ. КВШ є на всіх чотирьох спостереженнях. Загалом КВШ трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів. ППШ з обох боків визначений як Іа. ЗВШ не вдалося дослідити у зв'язку з пошкодженням поверхні виличної кістки з обох боків. Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частини лямбдоподібного шва (південний напрямок зв'язку).

Отже, на черепі спостерігається змішаний расовий тип (метис). Виразна брахікранія в поєднанні з широким обличчям, високими орбітами, малим симотичним індексом і слабким випинанням носових кісток не притаманні слов'янам, а властиві азійським популяціям (степовикам) [1].

Поховання 13, розкоп 6, квадрат 10, Гора 2, *с. Виповзів (♀)*. Надорбітні отвори (НО) на черепі відсутні з обох сторін (європеоїдна ознака). З обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) є вормієва кісточка (*ossa wormii*) (європеоїдна ознака). КВШ є на всіх чотирьох

спостереженнях (європеоїдна ознака). ППШ з обох боків визначений як Іа (європеоїдна ознака). ПОВ з обох сторін зафіксовано як варіант ІІ (європеоїдна ознака). ЗВШ немає [1].

Череп 2 з поховання 2, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♂). НО на черепі є з правої сторони і немає з лівої. Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частині лямбдоподібного шва (південний напрям зв'язку) [1].

Череп 3 із поховання 3, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♀). НО на черепі є з правої сторони і відсутній на лівій частині. Позаяк ПІ вираховується на групах, можна тільки констатувати присутність вормієвої кістки в потилично-соскоподібному шві, а також у нижній частині лямбдоподібного шва з правої сторони, з лівої тільки в нижній частині лямбдоподібного шва, а потилично-соскоподібний шов зруйнований. КВШ відсутній на всіх чотирьох спостереженнях. Такі дані на черепі вказують про змішаний антропологічний тип у індивідуума (монголоїдна домішка). ЗВШ відсутній. ППШ з обох боків визначений як Іа (європеоїдна ознака) [1].

Череп 4 із поховання 5, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♂). НО відсутні (європеоїдна ознака). ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксовано як тип І. КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. ППШ з обох боків визначений як ІІ а. ЗВШ немає з обох боків (європеоїдна ознака). Вормієва кісточка відсутня праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва, а праворуч вона є [1].

Череп із поховання 9 розкопу 5. Виповзів (♀). Розкопки 2014 р. НО на черепі відсутні з двох боків (європеоїдна ознака). ППШ з обох сторін зафіксований як варіант Іа. (європеоїдна ознака). ЗВШ немає як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох сторін. ПОВ з обох сторін заріс. У нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L_3) є вормієва кісточка (*ossa wormii*) ліворуч (європеоїдна ознака) [1].

Череп 1 із *м. Остер (♀).* Надорбітні отвори (*foramina supraorbitale*) на черепі відсутні (європеоїдна ознака). ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксовано як тип І. КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. ППШ з

обох сторін визначений як IIIар (східний напрямок зв'язків). ЗВШ з обох боків немає (європеоїдна ознака). Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частині лямбдоподібного шва (східний напрямок зв'язку). Отже, за двома етнічними методиками, на цьому жіночому черепі спостерігається змішаний расовий тип (метис) і переважають європеоїдні ознаки.

Череп 2 з м. Остер, датований кінцем XVIII ст. (♂). НО на черепі немає з обох боків (європеоїдна ознака). ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксовано як тип II, що вказує на європеоїдність. КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. ЗВШ праворуч відсутній, ліворуч не вдалося визначити (пошкодження). ППШ з обох боків визначений як IIIар (східний напрямок зв'язків). Вормієва кісточка в нижній частині лямбдоподібного шва виявлена з обох боків (європеоїдні ознаки), однак праворуч у потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) виявлено вставну кісточку праворуч, що вказує на східний напрямок зв'язків. Отже, на даному чоловічому черепі спостерігається незначна степова домішка.

Череп 3 з м. Остер (♂). Надорбітних отворів на черепі немає (європеоїдна ознака). Підорбітний візерунок зруйнований з обох боків. Піднебінний поперечний шов ліворуч визначений як I а, з правої – II а (європеоїдна ознака). Клиноподібний виличний шов зруйнований з правої сторони, з лівої відсутній. Вормієвих кісточок немає з обох боків нижньої частині лямбдоподібного шва.

Череп 4 з м. Остер (♂). НО на черепі є ліворуч та відсутній праворуч. ПОВ заріс. КВШ є на всіх чотирьох спостереженнях. ППШ з лівої сторони визначений як IIа, з правої – IIIа. ЗВШ з обох боків немає (європеоїдна ознака). Вормієва кісточка є з правої сторони нижньої частини лямбдоподібного шва та виявлена з лівого боку (європеоїдна ознака). Отже, за даними краніоскопії переважають європеоїдні ознаки за винятком ППШ та НО ліворуч, однак виразна брахікранія в поєднанні з широким обличчям указує на певну монголоїдну домішку в індивідуума.

Череп 10 із м. Остер (♀). Надорбітний отвір (*foramina supraorbitale,* НО) на жіночому черепі є з лівої сторони та відсутній праворуч. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній на всіх чотирьох спостереженнях (європеоїдна ознака). Підорбітний візерунок з лівої та правої сторони орбіти зафіксований як тип III. Піднебінний поперечний шов з лівої сторони визначений як I а, з правої – I*.

Череп із шурфу 1, розкопу 1, поховання 7, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС-2012 р.) (♂). НО на черепі є з правої сторони і відсутній на лівій частині. Позаяк потиличний індекс вираховується на групах, можна тільки констатувати наявність вормієвої кістки в потилично-соскоподібному шві а також у нижній частині лямбдоподібного шва з обох сторін. Такі дані на черепі вказують на змішаний антропологічний тип індивідуума (монголоїдна домішка). Також ІППШ можна підрахувати тільки за наявності серії (14 спостережень однієї ознаки). В нашому випадку гілка ППШ праворуч визначена як європеоїдна (Іа), а ліва сторона більш притаманна монголоїдним популяціям (IIа). ПОВ з лівої та правої сторони орбіти зафіксований як тип III. Тип II, який виникає в результаті розриву поздовжнього діаметра шва виличною кісткою, не зафіксований. На чоловічому черепі 1 зі Спаського собору КВШ немає на всіх чотирьох спостереженнях. ЗВШ відсутній як з правої, так і з лівої сторони (європеоїдна ознака).

Череп із поховання 8, Спаський собор, м. Чернігів, шифр ЧСС (♂). НО на черепі немає, що притаманно європеоїдним популяціям. Кістки потилично-соскоподібного шва відсутні з обох боків (європеоїдна ознака). Праворуч є вормієва кісточка в нижній частині лямбдоподібного шва (північна ознака), ліворуч її немає. ППШ – варіант IIIа – зафіксований з правої сторони і є європеоїдною ознакою, водночас ми спостерігаємо на черепі варіант IIIар, притаманний східним популяціям.

Череп із поховання 2, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС) (♀). НО на черепі немає (європеоїдна ознака). ППШ (варіант IIа) зафіксований з обох

боків, що притаманно східним популяціям. Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частині лямбдоподібного шва. ЗВШ немає (європеоїдна ознака).

Череп із розкопу 1, поховання 4. Склеп. Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС) (♀). НО є ліворуч, праворуч – немає. Підорбітний візерунок з лівої та правої сторони орбіти зафіксований як тип II (північна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній на всіх чотирьох спостереженнях. Піднебінний поперечний шов з обох боків визначений як Іа. Виличного шва немає з обох боків (європеоїдна ознака).

Череп із розкопу 1, поховання 5, Спаський собор*, м. Чернігів (шифр ЧСС). (♀).* НО немає з обох боків (європеоїдна ознака). ППШ з обох боків визначений як IIа (європеоїдна ознака). ЗВШ відсутній з правої сторони, з лівої – зруйнований.

Череп № 55 XVIII–XIX ст., вул. Єлецька, 7 а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). Надорбітних отворів на черепі 55 бракує з обох боків. Піднебінний поперечний шов з правого боку зафіксований як варіант IIIар, з лівої – IIIа. Задньовиличного шва немає як з правого, так і з лівого боку. Клиноподібний верхньощелепний шов наявний з чотирьох боків. Підорбітний візерунок з обох боків виявлено як II. У нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) бракує вормієвих кісточок (*ossa wormii*) з обох боків.

Поховання № 61, вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). Надорбітних отворів немає з обох боків (європеоїдна ознака). Піднебінний поперечний шов зафіксований як варіант Іа з обох боків. Задньовиличного шва немає як з правого, так і лівого боків (європеоїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов наявний тільки з фронтального боку. Підорбітний візерунок з правого бокувиявлено як варіант II, з лівого – III. В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) є вормієві кісточки (*ossa wormii*) з обох боків (європеоїдна ознака).

Череп № 96, вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). Надорбітних отворів немає з обох боків (європеоїдна ознака). ППШ з правого боку зафіксований як варіант Іа, з лівого – IIа. ЗВШ немає як з правого, так і лівого боків (європеоїдна ознака). КВШ є тільки з дорсального правого боку. ПОВ з обох боків виявлено як варіант II (північна ознака). В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) наявні вормієві кісточки (*ossa wormii*) з обох боків (європеоїдна ознака).

Череп № 76, розкоп 10, вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (шифр ЛАЕ-2021) (♀). Надорбітних отворів немає з обох боків (європеоїдна ознака). Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Іа). Задньовиличного шва немає як з правого, так і з лівого боку (європеоїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок з обох боків виявлено як варіант III (південна ознака). В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) відсутні вормієві кісточки (*ossa wormii)* з обох боків.

Череп із поховання № 214 XVIII–XIX ст., розкоп 14, вул. Єлецька, 7а. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). Надорбітних отворів на черепі немає з обох боків (європеоїдна ознака). Піднебінний поперечний шов праворуч зафіксований як варіант I*, ліворуч – як IIIар (східні ознаки). Задньовиличного шва немає як з правого, так і з лівого боків (європеоїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок з обох боків виявлено як варіант II (північна ознака). В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae – L_3*) відсутні вормієві кісточки (*ossa wormii)* з обох боків. Виявлено з обох сторін вставні кісточки в районі краніометричної точки астеріон (os asterii).

Череп XVIII ст. з поховання 1, вул. Терещенківська, 28-а, м. Глухів (розкоп Я-5, глибина 421, шифр ЧАЕ-2013) (♂). НО відсутні з обох боків (європеоїдна ознака). З чотирьох сторін обличчя є КВШ в орбіті й за виличною кісткою (європеоїдна ознака). ЗВШ немає з лівої сторони, права зруйнована. З обох боків орбіти зафіксований ПОВ-II (північна ознака). В

нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L_3) відсутня вормієва кісточка з лівої сторони, з правої вона є. В потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) кісточок немає (європеоїдна ознака). ППШ з обох сторін зафіксовано як варіант І а. Отже, всі ознаки європеоїдні.

Череп XVII ст., Рогинці-2. Сумська обл. (♂). НО відсутні з обох боків (європеоїдна ознака). КВШ є тільки ззовні орбіт за виличною кісткою. ЗВШ немає з обох сторін (європеоїдна ознака). З лівого боку орбіти зафіксований ПОВ-ІІ, з правого – форма ПОВ-І (північні ознаки). У нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L_3) відсутня вормієва кісточка з обох сторін. В потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) кісточок також немає (європеоїдна ознака). ППШ з обох сторін зафіксовано як варіант Іа. Отже, за даними краніоскопії, череп чоловіка без монголоїдної домішки.

Череп із поховання 1 із розкопу 19, у с. Залуцьке (♀). Надорбітний отвір є праворуч, але відсутній ліворуч. З чотирьох боків обличчя відзначений клиноподібний верхньощелепний шов в орбіті й за виличною кісткою (європеоїдна ознака). Цей шов з’являється, якщо щелепна кістка не бере участі в утворенні переднього кінця нижньої очної щілини. Задньовиличного шва з обох боків немає (європеоїдна ознака). Обабіч орбіти зафіксовано підорбітний візерунок типу ІІ (північна ознака). В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L_3) відсутні вормієві кісточки з обох боків. У потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) кісточок немає, але виявлено вставну кістку в районі краніологічної точки астеріон (*os asterii*) праворуч. Піднебінний поперечний шов ліворуч зафіксовано як варіант ІІа, а праворуч – ІІІа.

Загалом краніологічний матеріал, використаний у цьому розділі, отриманий у результаті археологічних розкопок другої половини XX – перших десятиліть XXI ст. У дослідженні використано антропологічні матеріали з семи археологічних пам’яток Чернігово-Сіверщини (Глухів,

Чернігів, Батурин, Виповзів, Рогинці, Остер та Любеч) – 158 черепів XVII–XIX ст., які дослідив автор. Опис матеріалу наведено в Розділі 2.1.

Потиличний індекс (ПІ) з Чернігово-Сіверщини середній (17,5%), отже, це майже європеоїдна ознака, позаяк у європеоїдів ПІ коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71%. Отже, бачимо певну слабку метисацію досліджуваного населення [3]. ЗВШ на черепах досліджуваної групи у відсотковому значенні малий (4,9), що вказує на її європеоїдність; КВШ загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно. Отже, в збірній серії з чоловічих і жіночих черепів Чернігово-Сіверщини виявився більший від середнього показник КВШ (53,6%). Частота ПОВ-ІІ на черепах із Чернігово-Сіверщини мала – 33,9% і перебуває за межею незважених середніх величин як північних (55,8%), так і південних (46,6%, не вище за 45,0%). Отже, серія вкладається у межі південних європеоїдів. ІППШ – високий (69,8%). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9%, можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеоїдні покажчики за даною ознакою; Відсотки НО на черепах із Чернігово-Сіверщини помірні (Див.: Додаток Е, Таблиця 2) [4; 5].

До *багатовимірного порівняльного аналізу* залучалася 41 краніологічна серія (Див.: Додаток Е, Таблиця 3): Ужгород; Львів, Вінниця, Чигирин, Берестечко (неопубліковані дані автора); Луцьк; Ратнів; Клевань; Підборці; Жовнино, Білгород, Лютенька, вул. Юрківська, вул. Ярославська на Подолі, Стайки, Арсенал, Батурин, Суми; Арду, Ийуга, Сланцевський р-н., Отепя, Кохтла-Ярве; латиші, литовці, шведи, фіни, поляки, італійці, росіяни (Себеж та Стара Ладога), болгари, абхазці, осетини, чеченці, інгуші, адигейці, вірмени [Авторів розкопок і антропологічних досліджень докладніше див: 2; 4]. Результати аналізу подано в Таблицях 2–4 (Додаток Е).

На першу біполярну ГК припадає фактично 30,0% загальної дисперсії. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК І припали на такі ознаки: ПІ та ІППШ. Вони і роз’єднують серії за даною компонентою.

Досліджувана серія за рахунок малих додатних значень першої компоненти (0,260) подібна до козацьких черепів з Київщини (с. Стайки) (0,274) (Див.: Додаток Е, Таблиця 4).

На другу ГК, відповідно, припадає 23,2% загальної дисперсії. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на такі ознаки: ПОВ-II та НО (Див.: Додаток Е, Таблиця 4). Досліджувана серія отримала великі додатні значення головної компоненти (1,772). Найближчою до Чернігово-Сіверщини за II ГК опиняється вибірка з Ічкерії (1,721) – чеченці та меншою мірою міська група з Волині – Рівне (1,861).

У просторі I та II ГК виявлено певну своєрідність досліджуваної вибірки до та її слабку подібність до чеченських черепів з Ічкерії (Див.: Додаток Е, Рисунок 1).

У просторі I та III ГК (Див.: Додаток Е, Рисунок 2) та одночасно II–III ГК (Див.: Додаток Е, Рисунок 3) виявлено подібність вибірки черепів з Чернігово-Сіверщини до козацької вибірки Лютенька з Полтавщини.

На третю ГК припадає 18,0% загальної дисперсії. Чернігово-Сіверщина отримує великі від'ємні значення ГК (–1,360). Певну подібність досліджуваної групи можна відзначити до козацького містечка Лютеньки (–1,397). Найбільш значні навантаження в ГК III припали на такі ознаки: КВШ та ЗВШ (Див.: Додаток Е, Таблиця 4) [4].

Розглянемо міжгрупові зв'язки дискретно-варіативних ознак на внутрішньо популяційному рівні. Найсильніший зв'язок (близько 0,4 за абсолютною величиною) об'єднують тільки дві ознаки: ПІ та КВШ. На рівні близько 0,3 до них приєднуються ІППШ, ПОВ-II та НО. Отже, в даному аналізі майже всі расові ознаки є найбільш диференціювальні, окрім ЗВШ (Див.: Додаток Е, Таблиця 5).

За даними кластерного багатовимірного аналізу тільки на 32 кроці кластеризації з 40 (дистанція 4,518), досліджувана вибірка проявляє подібність до двох груп одночасно: Меджибіж та Ратнів [4].

У цілому, за даними краніоскопії, на даному етапі дослідження серія з Чернігово-Сіверщини виявилася своєрідною. Її подібність як до вибірки Стайки, так і до чеченців (нохчі) та Лютеньки виявилася дуже слабкою. Однак слід зауважити, що на сьогодні за даною методикою опрацьовано обмаль серій Західної Європи.

5.2. Краніофенетична характеристика українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Усього за цією програмою з використанням 32 фенетичних ознак автор опрацював 167 черепів (як чоловічих, так і жіночих спільно) з досліджених поховань Чернігово-Сіверщини. Дитячі черепи та черепи з повністю облітерованими швами не реєстрували. Залишки шва над назіоном кваліфікували як відсутність метопічного шва. N – загальна кількість цілих черепів, n – кількість випадків ознаки, p – частота у (%), далі в таблицях і в тексті так само.

На прикладі окремих черепів продемонструємо індивідуальний хід надання характеристики за даними краніофенетики.

Поховання 12, *розкоп 6, квадрат 8, с. Виповзів (♀)*. Було зафіксовано 13 фенетичних ознак. Norma vertikalis: ліворуч від коронарного (вінцевого) шва зафіксовано три поодинокі вормієві кістки. Norma lateralis: на вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму – *spina processus frontalis ossis zygomatici*. Norma occipitalis: на соскоподібній кістці з обох боків відзначені отвори малої форми (*foramen mastoideum)*. У нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*suturae lamdoideae* – L_3) є одна вормієва кісточка (*ossa wormii*) праворуч. Наявна мала кістка в лямбді (*os apicis lambdae*). Зафіксовано вормієву кістку в потилично-соскоподібному шві (*ossa wormii suturae occipitomastoideae*) з лівого боку. Праворуч виявлено вставну кісточку (*os asterii)*. Norma basilaris: Праворуч є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*) і незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Форма поперечного піднебінного

шва (*sutura palatina transversa)* – ламана Отже, на даному чоловічому черепі спостерігається незначна степова домішка [1].

Череп 1 із поховання 1, с. *Виповзів. Розкопки 2013 р. (♀).* З 34 ознак на черепі було зафіксовано 10 фенів. Решта ймовірних дискретно-варіативних ознак не проявилися, тому записані як відсутні, що також є певним показником. Подаємо перелік фенів в анатомічному порядку. Norma facialis: одразу над орбітою ліворуч є отвір (*foramina supraorbitale*). Norma verticalis: праворуч і ліворуч є тім'яні отвори (*foramen parietale*) малих розмірів. Norma lateralis: на вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму латерального краю лобного виростка виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*). З лівого боку черепа є вормієва кісточка в ділянці тім'яної вирізки (*os postsquamosum*). Norma occipitalis: на соскоподібній кістці з обох боків відзначені отвори малої форми (*foramen mastoideum)*. Зафіксовано *processus interparietalis squamae occipitalis* – міжтім'яний виросток потиличної луски. Norma basilaris: з обох боків є незамкнуті малі остисті отвори (*foramen spinosum apertum*). Форма ППШ – П-подібна [1].

Поховання 13, *с. Виповзів, розкоп 6, квадрат 10, Гора 2 (♀).* Зафіксовано 12 із 34 фенетичних ознак. Norma lateralis: на вилиці з обох боків наявна пряма форма *spina processus frontalis ossis zygomatici*. Norma occipitalis: на соскоподібній кістці ліворуч відзначено отвір (*Foramen mastoideum)* малої форми, з правої – вздовж по шву. У верхній L_1 та нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*suturae lamdoideae* – L_3) зафіксовано по одній вормієвій кісточці (*ossa wormii)* з двох боків. Norma basilaris: з обох сторін є незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Форма ППШ – П-подібна. На верхній щелепі виявлений центральний піднебінний валик (*torus palantinus*) великих розмірів (2–3 бали) [1].

Череп 2 з поховання 2, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♂). Етнічна краніоскопія. НО на черепі є з правої сторони і відсутній з лівої. Зафіксовано 4 фенетичні ознаки, оскільки стан збереженості склепіння незадовільний. Norma facialis: Одразу над орбітою, праворуч є отвір (*foramina supraorbitale*).

norma occipitalis: на соскоподібній кістці з обох боків є отвори (*foramen mastoideum)* малої форми і праворуч – отвір малої форми вздовж по шву [1].

*Череп 3 з поховання 3, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♀).*З 34 ознак на жіночому черепі було зафіксовано 8 фенів. Решта ймовірних дискретно-варіативних ознак не проявилися, тому записані як такі, котрих немає, що теж є певним показником. Norma facialis: надорбітний отвір на черепі є праворуч, але його немає ліворуч. Norma lateralis: на лівій вилиці зафіксовано виступ, права представлена прямою формою латерального краю лобного виростка виличної кістки. Norma occipitalis: праворуч є *ossa wormii suturae occipito-mastoideae* – вставні кісточки в потилично-соскоподібному шві. Norma basilaris: ліворуч є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*); форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa*) – ламана [1].

Череп 4 із поховання 5, с. Виповзів. Розкопки 2013 р. (♂). Norma lateralis: на вилиці з обох сторін форма латерального краю лобного виростка виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici)* зафіксована як виступ. З обох боків є вставні кістки (*ossa wormii*) в лускоподібному шві (*suturae squamosae*). Norma occipitalis: ліворуч є вставна кісточка в ділянці соскоподібного тім'ячка, на місці краніометричної точки *asterion (os asterii).* На соскоподібній кістці з обох боків відзначений отвір малої форми. Norma basilaris: праворуч виявлено горбик потиличного отвору (*tuberculum praecondylare).* Форма ППШ увігнута. На верхній щелепі є *torus palatinus* – піднебінний валик [1].

Череп із поховання 9, розкопу 5, с. Виповзів. Розкопки 2014 р. (♀). З 34 ознак на черепі було виявлено 8 фенів. Norma verticalis: ліворуч є тім'яний отвір (*foramen parietale*) малих розмірів. Norma lateralis: на вилиці з обох боків зафіксовано виступ латерального краю лобного виростка виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*). Norma occipitalis: у верхній і нижній частині лямбдоподібного шва L_1 (*suturae lamdoideae* – L_3) є вормієва кісточка (*ossa wormii*) ліворуч. Norma basilaris: Форма ППШ ламана [1].

Череп 1, м. Остер (♀). Вормієві кісточки відсутні з обох боків нижньої частині лямбдоподібного шва (східний напрямок зв'язку). Отже, на цьому жіночому черепі спостерігається змішаний расовий тип (метис) і переважають європеоїдні ознаки.

Череп із шурфу 1, розкопу 1, поховання 7, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС-2012 р.) (♂). З 37 ознак на черепі було зафіксовано 21 фен. Решта ймовірних дискретно-варіативних ознак не проявилися, тому вони записані як відсутні. Norma facialis: зафіксований повний метопічний шов (*sutura frontalis (metopica)*. Одразу над орбітою праворуч є отвір (*foramina supraorbitale*). Norma verticalis: праворуч є тім'яний отвір (*foramen parietale*) малих розмірів. Norma lateralis: на вилиці з обох боків зафіксована пряма форма латерального краю лобного виростка виличної кістки (*spina processus frontalis ossis zygomatici*). Праворуч на черепі є вормієва кісточка в ділянці тім'яної вирізки (*os postsquamosum*). Norma occipitalis: уздовж по шву з обох боків є численні вормієві кісточки (*ossa wormii suturae lamdoideae*). Також з обох сторін відзначені вставні кісточки в ділянці соскоподібного тім'ячка (*os asterii*), на місці краніометричної точки *asterion*. Є також, як уже відзначалося, вставні кісточки в потилично-соскоподібному шві (*ossa wormii suturae occipito-mastoideae*) з обох боків. На соскоподібній кістці як з лівого, так і з правого боку є отвори малої форми (*foramen mastoideum)*. Norma basilaris: з обох сторін є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). Праворуч зафіксовано розділення під'язичного каналу (*canalis hipoglossalis bipartitum*) під потиличними виростками перемичкою. Також праворуч є незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). З обох боків черепа над овальним отвором, перпендикулярно до нього є неповний крилоостистий отвір (*foramen pterygospinosum*). Попереду від овального отвору з обох сторін є і неповний малий крилоостистий отвір (*foramen pterygo-alare*). Форма ППШ увігнута.

Череп із поховання 8, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС) (♂). Norma lateralis: на вилиці праворуч зафіксовано пряму форму латерального

краю лобного виростка виличної кістки, ліва вилиця зруйнована. Norma occipitalis: на соскоподібній кістці з правого боку відзначений отвір малої форми, також на потиличній кістці є отвір великих розмірів. Norma basilaris: з обох боків зафіксовано задньовиросткові отвори. Праворуч на черепній коробці малий остистий отвір має незамкнуту форму. З обох боків відзначено неповний малий крилоостистий отвір.

Череп із поховання 2, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС) (♀). Norma lateralis: на вилиці праворуч зафіксована пряма форма латерального краю лобного виростка виличної кістки, ліва вилиця зруйнована. Norma occipitalis: на лівій соскоподібній кістці є отвір малої форми. Norma basilaris: з обох боків є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). З обох сторін є незамкнутий малий остистий отвір. Форма ППШ увігнута.

Череп із поховання 1, Спаський собор, м. Чернігів (шифр ЧСС) (♀). Norma verticalis: є поодинокі вормієві кісточки (*os wormii*) з правої сторони коронарного шва (*suturae coronalis)*. Norma lateralis: На вилиці праворуч зафіксований виступ, ліва представлена прямою формою латерального краю лобного виростка виличної кістки. Ліворуч є отвір у медіальній частині барабанної пластини (*foramen tympanicum*). Norma occipitalis: ліворуч є вставна кісточка в ділянці соскоподібного тім'ячка, на місці краніометричної точки *asterion (os asterii).* На соскоподібній кістці з обох боків є отвір малої форми. Norma basilaris: з обох сторін є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). Ліворуч є незамкнутий малий остистий отвір. Розділення під'язичного каналу під потиличними виростками перемичкою відзначено ліворуч. Форма ППШ хвиляста.

Поховання № 61, вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). З 37 ознак на цьому черепі було зафіксовано 12 фенів. *Norma facialis*: у лівій орбіті виявлено шип (*spina trochlearis*). *Norma vertikalis*: тім'яні отвори розташовані поза швом (*foramen parietale*). *Norma lateralis*: на вилиці з лівого боку зафіксовано виступ, з правого – виросток – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. Norma occipitalis: На соскоподібному

виростку з лівого боку видно отвір, з правого – отвір уздовж по шву (*foramen mastoideum*). Вставна кісточка ліворуч розміщена в ділянці L_2. Norma basilaris: з лівого боку є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*) та помітний горбик потиличного отвору (*tuberculum praecondylare*). Форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa)* – хвиляста. *Torus palatinus* розвинутий добре (2 бали).

Череп № 96, вул. Єлецька, 7а, з Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). З 37 ознак на цьому черепі було зафіксовано вісім фенів: *norma vertikalis*: тім'яні отвори розташовані поза швом (*foramen parietale*). *Norma lateralis*: на вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму *spina processus frontalis ossis zygomatici*. З лівої сторони виявлено вставну кістку в районі тім'яної вирізки – *os postsquamosum*. Norma occipitalis: З обох боків зафіксовано вставну кісточку в ділянці L_3. Norma basilaris: Форма поперечного піднебінного шва *sutura palatina transversa* – ламана.

Череп із поховання № 214 XVIII–XIX ст. Розкоп 14, вул. Єлецька, 7а, м. Чернігів. Розкопки 2021 р. (шифр ЛАЕ-2021) (♂). Із 37 ознак на цьому черепі зафіксовано 13 фенів: *Norma facialis*: зафіксований повний метопічний шов (*sutura frontalis* (*metopica*). *Norma vertikalis*: тім'яні отвори розташовані поза швом (*foramen parietale*). *Norma lateralis*: на вилиці з обох боків зафіксовано виступ – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. Norma occipitalis: З обох боків зафіксовано вставну кісточку в ділянці L_2 лямбдоподібного шва. З обох боків виявлено вставну кісточку в ділянці соскоподібного тім'ячка, на місці краніометричної точки *asterion (os asterii).* Norma basilaris: з обох боків присутній задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). Праворуч виявлено неповний великий крилоостистий отвір (*foramen pterygospinosum*). Також ліворуч є малий крилоостистий отвір (*foramen pterygo-alare*). Форма поперечного піднебінного шва *sutura palatina transversa* – ламана. Центральний піднебінний валик (*torus palantinus)* розвинутий на 1 бал.

Поховання 1 із розкопу 19, с. Залуцьке. Череп (♀). З 34 ознак на черепі з було зафіксовано 11 фенів. Наводимо їх в анатомічному порядку. Norma facialis: під орбітою з обох боків є по одному отвору *foramina infraorbitale accessorium* – норма. Norma lateralis: на правій вилиці зафіксовано пряму форму *spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – виступ. З обох боків є поодинокі малі кісточки лускоподібного скроневого шва (*suturae sguamosae*). Norma occipitalis: з обох боків на соскоподібній кістці є малі отвори (*foramen mastoideum*), також зафіксовано отвори вздовж по шву з обох сторін. Norma basilaris: з обох боків є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). Праворуч зафіксовано незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Ліворуч є повний малий крило-остистий отвір (*foramen pterygo-alare*). Форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa)* – ламана. *Torus palatinus* відсутній.

Як видно за даними Таблиці 6 Додатку Е, метопічний шов (*Sutura frontalis, metopica*) без урахування тих черепів, збереженість яких не дає нам змоги виявити цю ознаку, становить майже 7,0%.

Серед непарних ознак можна відзначити найбільшу частоту в центральному піднебінному валику *torus palantinus* (бали 0–3), на відміну від нижньої щелепи (*torus mandibulalaris*). Специфічним для досліджуваної серії є великий відсоток такої ознаки, як *Sutura palatina transversa* (увігнута форма) – 29,5% на піднебінні (Див.: Додаток Е, Таблиця 6).

Найбільша частота серед парних ознак виявилась у *canalis condylaris* (задньовиросткові отвори) та *Ossa Wormii suturae lamdoideae* (вормієві кісточки в лямбдоподібному шві). Також слід відзначити з правої сторони пряму форму на вилиці (*Spina processus frontalis ossis zygomatici)* (Див.: Додаток Е, Таблиця 7).

Висновки до розділу 5

Загалом, враховуючи всі краніоскопічні ознаки на черепах, особливо за малим відсотком підорбітного візерунка типу II, групу з Чернігово-

Сіверщини XVIII–XIX ст. можна вважати такою, яка вкладається у південно-європеоїдні покажчики. За даними багатовимірного статистичного аналізу методом головних компонент, на даному етапі виявлено певну подібність досліджуваної збірної групи черепів (чоловіки і жінки) з Чернігово-Сіверщини до козацької серії з Середньої Наддніпрянщини (Лютенька) та меншою мірою черепів з Ічкерії (нохчі). Певний зв'язок з кавказькою групою окреслює подальші перспективи для досліджень цього питання як з біологічної, так й історичної сторони.

Аналіз непарних ознак показав найвищу поширеність центрального піднебінного валика (torus palatinus) з балами 0–3, що контрастує з показниками нижньощелепного валика (torus mandibulalaris). Характерною особливістю вивченої серії є значний відсоток sutura palatina transversa у увігнутій формі, що становить 29,5% на піднебінні. Серед парних характеристик найчастіше трапляються canalis condylaris (задньовиросткові отвори) та ossa wormii suturae lambdoideae (вормієві кісточки лямбдоподібного шва). Варто також зазначити пряму форму на вилиці з правої сторони обличчя (spina processus frontalis ossis zygomatici).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Долженко Ю. В. Краніологічний матеріал XVII–XVIII ст. із села Виповзів Чернігівської обл. *Acta Carpathica.* 2024. № 1 (41). С. 87–104. https://doi.org/10.32782/2450-8640.2024.1.10

2. Долженко Ю. В. Краніологія чоловіків Східного Полісся XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина). *Нотатки сучасної біології*. 2023. Т. 1 (5). С. 66–75. https://doi.org/10.29038/NCBio.23.1-10

3. Долженко Ю. В., Кучменко О. Б. Епігенетичні ознаки українців з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання. Збірник тез доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною*

участю студентів, аспірантів і молодих учених. 07 грудня 2023 р. Чернігів, 2023. С. 30.

4. Dolzhenko Yu. V. Cranioscopic Characteristics of Burials From the 17th – 19th Centuries in the Chernihiv-Sivershchyna Region (Долженко Ю. Краніоскопічна характеристика поховань XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини). *Вісник проблем біології і медицини*. 2024. Вип. 4 (175). С. 191–201. https://10.29254/2077-4214-2024-4-175-191-201

5. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Characteristics of Chernihiv-Siveria Residents in the 17–19th Cent. *X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки»: збірник статей*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 61–63.

РОЗДІЛ 6. УЗАГАЛЬНЕННЯ

6.1. Міжгруповий багатовимірний аналіз чоловічої серії з Чернігово-Сіверщини за даними краніометрії

На першому етапі дослідження для виявлення аналогів Чернігово-Сіверської чоловічої серії серед близьких до її сучасності груп використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри мозкового відділу черепа, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа. Залучено 91 краніологічну серію.

За КВ I (24,0% загальної дисперсії) серія з Чернігово-Сіверщини отримує малі додатні значення вектора (0,359). За цим КВ простежується її близькість до міської вибірки з Одеси (0,312), молдаван зі Старого Орхея (Orheiul Vechi, Moldova) – дистанція 0,322 та німців з Целендорфа (Zellerndorf), дистанція 0,398. На розподіл серій за даним КВ найбільше вплинули такі ознаки: довжина (–0,599) й ширина мозкового черепа (0,684), виличний діаметр, висота носа, назомалярний і зигомаксилярний кути обличчя (–0,549) кут випинання носа (0,545) та симотичний індекс (Див.: Додаток Є, Таблиця 1).

За КВ II (16,2% загальної дисперсії) досліджувана група отримує помірні від'ємні значення вектора (–0,265). Схожі значення отримує чоловіча вибірка черепів зі Слобожанщини (–0,323), Абхазії (–0,278) та певною мірою Естонії з Кабіни (*Kabina küla*) (–0,236). Основні роз'єднувальні ознаки за цим КВ тільки дві: верхня висота обличчя та орбіт, й вони додатні (Див.: Додаток Є, Таблиця 2).

У просторі I–II КВ досліджувана група з Чернігово-Сіверщини в правій центральній частині координатного поля (Див.: Додаток Є, Рисунок 1). опиняється в колі одразу чотирьох серій: Слобожанщини, Целендорфа (Zellerndorf), Тюбінгена (*Tubingen*) та Вюртемберга (*Wurtemberg*) [13].

За КВ III (15,1% загальної дисперсії) групи переважно роз'єднуються за висотним діаметром мозкового черепа (0,427), шириною лоба (–0,315) носа та орбіт (0,639). Чоловіча вибірка з Чернігово-Сіверщини отримує малі додатні значення вектора (0,298). Близькими за III КВ виявилися Стара-Ладога-2 (0,306), Аварці (0,283), болгари з Рильського монастиря (0,323), м. Софія (0,273) [Див. докладніше про авторів розрахунків: 13] та меншою мірою балтійська серія з Kohtla-Järve (0,211) (Див.: Додаток Е, Таблиця 1).

У просторі I–III КВ досліджувана чоловіча група в центрі правої частини координатного поля повторно опиняється поряд зі збірною серією Слобожанщини, Одесою та молдаванами зі Старого Орхея (Orheiul Vechi) (Див.: Додаток Є, Рисунок 2).

У просторі II–III КВ міська чоловіча вибірка з Чернігово-Сіверщини також опиняється у центрі координатного поля (Див.: Додаток Є, Рисунок 3). Її можна спостерігати в колі таких краніологічних груп: Слобожанщина, Орловська губ. [13].

За даними багатовимірного кластерного аналізу, де також було залучено 92 описаних серій та 13 ознак і один індекс, уже на сьомому кроці кластеризації з 92 чоловічих груп серія черепів із Чернігово-Сіверщини проявляє подібність до двох груп: Слобожанщини та Середньої Наддніпрянщини. Дистанція (0,163) з 7,203. Отже, за двома статистичними програмами проявився як південно-східний, так і північний напрям зв'язків. Таким чином, чоловіче населення Чернігово-Сіверщини у XVII–XIX ст. було дуже строкате. У ньому проявилися такі національності як українці, латиші та певною мірою молдавани.

У зв'язку з тим, що в публікаціях антропологів з ЄС подається тільки 10 краніологічних ознак, на другому етапі дослідження за короткою краніологічною програмою для міжгрупового канонічного аналізу використано тільки 10 краніологічних ознак: три основні діаметри мозкового відділу черепа, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти.

За КВ I (28,0% загальної дисперсії) серія з Чернігово-Сіверщини отримує малі додатні значення вектора (0,431). За цим КВ простежується її близькість до таких серій: Леймані (*Leimaņi*) (0,437), Нижня Наддніпрянщина (0,423), Вінниця (0,375), Стара Ладога-1 (0,423), Аджарці (0,438) та Караїми (0,451).

За КВ II (19,6% загальної дисперсії) досліджувана українська група отримує також малі додатні значення вектора (0,201). Схожі значення виявлено в чоловічій вибірці зі Слобожанщини (0,204), хевсури з Кавказу (0,193), поляки з Лешно (*Leszno*) дистанція (0,220) та молдавани зі Старого Орхея (Orheiul Vechi, Moldova) (0,230).

У просторі I–II КВ українська вибірка з Чернігово-Сіверщини опиняється в правій центральній частині координатного поля. Найближчими групами виявилася збірна з Волині, Себежа та Слобожанщини (Див.: Додаток Є, Рисунок 4).

За КВ III (14,5% загальної дисперсії) серія з Чернігово-Сіверщини повторно отримує малі додатні значення вектора (0,172). За цим КВ простежується певна близькість до поляків з Лешно (*Leszno*), дистанція 0,220.

У просторі I–III КВ також у правій центральній частині координатного поля чоловіки з Чернігово-Сіверщини опиняються в колі таких серій: Волинь, Меджибіж, осетини туальці та фіни (*suomalaiset)* (Див.: Додаток Є, Рисунок 5) [13].

У просторі II–III КВ міська чоловіча вибірка з Чернігово-Сіверщини перебуває у центральній частині координатного поля. З великою мірою ймовірності, тут можна відзначити тільки одну волинську збірну групу (Див.: Додаток Є, Рисунок 6).

За даними багатовимірного кластерного аналізу, де також було залучено 94 описані серії та 10 ознак, уже на сьомому кроці кластеризації з 93 чоловіча вибірка з Чернігово-Сіверщини проявляє подібність до Середньої Наддніпрянщини та Слобожанщини одночасно. Дистанція (0,254) із 12,020.

Отже, в результаті порівняння чоловічої серії за широкою і короткою краніологічною програмою за допомогою канонічного аналізу виявлено як південно-східний (Слобожанщина), так і західний (Волинь) напрямки зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини [13].

6.2. Міжгруповий багатовимірний аналіз жіночої серії з Чернігово-Сіверщини за даними краніометрії

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей населення Чернігово-Сіверщини досліджувалася раніше за даними внутрішньогрупового аналізу. Для дослідження використано 14 описаних краніологічних ознак, описаних на черепах із зазначених територій (Див.: Додаток Є, Таблиця 3).

За І канонічним вектором (50,0% загальної дисперсії) жіноча серія з Чернігово-Сіверщини отримує помірні додатні значення вектора (0,621). За цим КВ простежується її близькість до литовок (0,644) та української групи з Слобожанщини – Суми (дистанція 0,699).

За ІІ КВ (30,5% загальної дисперсії) досліджувана група отримує малі від'ємні значення вектора (–0,490). Подібні значення отримала вибірка з Волині у с. Ратнів (–0,472) та м. Білгород зі Слобожанщини (–0,454).

Загалом виявлено, що у двовимірній проекції І та ІІ КВ жіноча серія проявляє подібність до слобожанської міської вибірки з Сум. Та певною мірою до вибірки Меджибіж з Західного Поділля (Див.: Додаток Є, Рисунок 7).

За ІІІ КВ (19,4% загальної дисперсії) жіноча серія з Чернігово-Сіверщини отримує малі додатні значення вектора (0,305). Простежується статистична подібність досліджуваної групи до Клевані що на Волині (0,303).

У просторі І–ІІІ КВ можна відзначити її схожість із литовською серією з Каунаса, також повторно з Подільською вибіркою Меджибіж та Волинською – Дубно (Див.: Додаток Є, Рисунок 8).

У просторі II–III КВ виявлено повторну подібність жіночої вибірки з Чернігово-Сіверщини до вибірки з Волині у с. Ратнів (Див.: Додаток Є, Таблиця 3, Рисунок 9).

Отже, проведено порівняльний аналіз жіночої серії за широкою краніологічною програмою за допомогою канонічного аналізу. Виявлено як Південно-Східний (Слобожанщина), так і Західний (Західне Поділля, Волинь) напрямки зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини [13].

6.3. Інтегральний аналіз у контексті порівняння Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та синхронних груп українців за даними краніології

Спочатку простежимо зв'язки збірної вибірки з Чернігово-Сіверщини та українських краніологічних груп за даними краніометрії методом канонічного аналізу, до якого залучалися 16 серій: Київський Арсенал XVII–XVIII [3]; Черкаси XVII–XVIII ст. [14]; Львів XV–XIX ст., збірна група [не опубліковані дані]; Ужгород XV–XVII ст. [9]; Підборці [12]; Стайки XVII ст. [5]; Вишгород; Київський Поділ, збірна група [неопубліковані дані], Вінниця XVII–XIX ст. [2]; Рівне XVI–XVIII ст. [10]; Клевань XVII ст. [6], Ратнів XV–XVI ст. [6]; Лютенька XVII–XVIII ст. [4]; Суми XVII–XVIII ст. [1], Білгород XVII–XIX ст. колишня українська Слобожанщина [5], Жовнино XVII–XVIII [11], Луцьк, збірна група XVII–XIX ст. [8]. Використовувалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа *(b-br)*, найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота і ширина носа, назомалярний та зигомаксилярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа. Слід відзначити, що цей багатовимірний аналіз проводиться вперше, позаяк раніше для 14 краніологічних ознак дослідникам, за законами статистики, не вистачало залучити понад 15 серій з одного регіону і це стало можливим тільки після опрацювання автором перелічених груп.

За даними багатовимірного канонічного аналізу (Див.: Додаток Є, Рисунок 10) виявлено певну схожість чоловічої краніологічної вибірки з Чернігово-Сіверщини, що отримала малі від'ємні значення першого та малі додатні другого канонічного вектора (КВ) (–0,128; 0,137) до збірної київської вибірки з Подолу (–1,048; –0,204). Морфологічно між даними групами можна відзначити майже ідентичний поздовжній діаметр мозкового черепа, висотний діаметр *(b-br)* мозкового черепа, довжина основи черепа, вушна висота (*p-br*), виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина носа, носовий та симотичний індекси й кут випинання носа. Також було отримано 14 КВ, що є обов'язковим для даного аналізу, щоб порахувати охоплення мінливості вихідних ознак.

На другому етапі дані за шістьма краніоскопічними ознаками, описаними раніше (ПІ, КВШ, ЗВШ, ПОВ-ІІ, ІППШ, НО), групи черепів проаналізовано за допомогою головних компонент (ГК) (Див.: Додаток Є, Таблиця 4, Таблиця 5). Виявлено, що перша компонента розмежовує серії переважно за п'ятьма ознаками, друга майже пасивна і третя – найбільше за надорбітними отворами (НО) (Див.: Додаток Є, Таблиця 4).

У просторі ГК І та ГК ІІ досліджувана вибірка опиняється у центрі координатного поля віддалено від решти серій (Див.: Додаток Є, Рисунок 11).

На наступному етапі, отримані при аналізі вихідних ознак значення КВ та ГК було заново опрацьовано за допомогою методу ГК. Нові інтегральні головні компоненти (ІГК) завдяки ортогональності векторів, отриманих при аналізі кожної з систем ознак, засновані виключно на міжсистемних закономірностях. Отримані результати дають підстави говорити про високий рівень взаємної відповідності даних обох систем антропологічних ознак. Так кореляція першої ГК (36,4% загальної мінливості) та першого КВ (28,8% загальної дисперсії), які розмежовують вибірку з Київської обл., Стайки за рахунок виявленої у неї балтського компоненту. На протилежному боці «полюса» перебувають дві міські вибірки: закарпатська з Ужгорода та галицька – Львів (Див.: Додаток Є, Рисунок 12).

За результатами інтегрального аналізу майже у центрі координатного поля за двома ІГК простежується подібність досліджуваної вибірки до волинської серії черепів з м. Рівне. Ми не спостерігаємо ідентичних відсотків краніоскопічних ознак, але певною мірою подібні: НО та КВШ (Див.: Додаток Є, Рисунок 13).

За даними багатовимірного канонічного аналізу досліджувана чоловіча серія порівнювалася з 16 групами України за 13 краніометричними ознаками та одним індексом. Виявлено дуже слабкий антропологічний південний напрямок зв'язків Чернігово-Сіверщини. Він підтвердився вже у просторі 1 КВ та 1 ГК при диференціації задіяних груп за напрямком «Північний захід – Південний Схід».

При порівнянні 17 серій з території України, за результатами інтегрального аналізу (краніометрія і краніоскопія), який застосовується вперше, виявлено західний напрямок зв'язків вибірки черепів XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДО РОЗДІЛУ 6

1. Білинська Л. І., Долженко, Ю. В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ – Нікополь, 2013. Вип. 22. С. 208–214.

2. Виногродська Л., Потєхіна І., Долженко Ю. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*. Вип. 51. 2020. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220174

3. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах.* 2010. № 25. С. 11–17.

4. Долженко Ю. Етнічний склад населення сотенного містечка Лютенька XVII ст. за даними краніології. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал.* 2017. Вип. 3 (9). С. 101–120.

5. Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. *Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 квітня 2025 р.).* Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58.

6. Долженко Ю., Войтюк О. Краніологія похованих у крипті XVII ст. римо-католицького Благовіщенського костелу селища Клевань. *Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2023. № 3–4. С. 20–33.

7. Долженко, Ю., Златогорський, О. Краніологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.

8. Долженко Ю., Мазурик Ю. Краніологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український Історичний Збірник*. 2015. Вип. 18. С. 368–386.

9. Долженко Ю., Мойжес В. Краніологія чоловічих поховань із церкви Ужгородського замку. *Сіверянський літопис*. 2025. № 1. С. 16–32. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001562527

10. Долженко Ю., Прищепа Б. Краніологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*. 2015. № 4. С. 7–16.

11. Долженко Ю., Прядко О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи.* 2014. № 44. С. 43–50.

12. Долженко Ю., Пшеничний Ю., Бардецький А. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець поблизу Дубна (за результатами археo-антропологічних досліджень 2019 р.). *Дубенський*

науковий вісник. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Дубно, 2021. С. 43–66.

13. Dolzhenko Yu. V. «Intergroup Range of Variability of Craniometric Features of Ukrainians in the Chernihiv-Sivershchyna Region (17th – 19th Centuries, Males. *Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).* 2024. № 4. P. 42–50. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-4-42-50

14. Dolzhenko Yu., Kushtan D. Morphological Characteristics of Cherkasy Male Inhabitants (The 17th – 18th Centuries). *Епохи*. 2025. Т. 33. Брой 1. S. 157–177. https://doi.org/10.54664/ZXFX6563

ВИСНОВКИ

1. Було надано краніометричну характеристику черепів (*cranium cerebri*) із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Встановлено, що чоловіча серія складається з 12 (11,2%) доліхокранних, 24 (22,4%) мезокранних черепів і 71 (66,3%) брахікранного черепа. У цілому вона брахікранна. Тож чоловіча група відноситься до великої європеоїдної раси з ознаками певної метисації, яка проявилась у брахікранному покажчику мозкового відділу. За даними морфології й канонічного та кластерного багатовимірного аналізу чоловіча збірна вибірка XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини найбільш подібна до групи з Волині та міської групи з київського Подолу XVI–XVIII ст. Виявлено, що збірна жіноча вибірка черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., яка складається з одного (2,1%) доліхокранного, дев'яти (19,5%) мезокранних та 35 (76,0%) брахікранних черепів, загалом характеризується брахікранним мозковим відділом.

2. Було визначено антропологічний склад населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. шляхом аналізу окремих краніологічних ознак і встановлено, що в чоловічій групі за межею середніх стандартних величин опинилося 48,2% ознак та їхніх індексів, які перевищують квадратичні відхилення, а це вказує на те, що серія не є однорідною. За даними міжгрупового розмаху мінливості краніометричних ознак визначено, що при виявленні морфологічних варіантів серед населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. ключове значення мають кутові вимірювання лицьового профілю (характеристики, що віддзеркалюють міру сплощеності лицьового скелета) й вертикальні та латеральні розміри мозкової частини. Встановлено, що на території Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. найбільшою мінливістю у жінок вирізняються сім ознак із 22. Загалом мінливість краніометричних ознак у жіночій групі з території Чернігово-Сіверщини у порівнянні з іншими регіонами виражена трохи слабше. Також у досліджуваній жіночій групі не можна виокремити за рівним мінливості тільки обличчя чи тільки мозковий відділ, здебільшого характеристика стосується двох основних відділів

черепа. Монголоїдна домішка як за покажчиком сплощеності лицьового скелета, за співвідношенням лицьового та мозкового відділів, так і при вирахуванні умовного монголоїдного елемента загалом у чоловіків не проявилася. Було відзначено дуже слабку східну домішку в жінок, позаяк загальний індекс сплощеності лицьового скелета в них трохи більший при нормі до 20.

3. За допомогою внутрішньогрупового канонічного аналізу встановлено, що чоловіча серія з Чернігово-Сіверщини має у складі чотири краніологічні варіанти, отже є морфологічно неоднорідною. Виявлено, що виокремлений нами основний краніологічний варіант IV що складається з 24 чоловічих черепів, на відміну від решти трьох варіантів Чернігово-Сіверщини, характеризується мезокранним мозковим відділом. Цей факт особливий, позаяк із території України мезокранних груп виявлено одиниці. При порівнянні цих чотирьох варіантів і 59 чоловічих серій із Європи, виявлено північно-західний напрямок зв'язків, при цьому, морфологія мозкового відділу та обличчя вкладаються в ознаки, притаманні групам із Полісся, винятком є Вінницький напрямок. Встановлено, що жіноча серія з Чернігово-Сіверщини має в складі три краніологічні варіанти. При їх порівнянні з 38 жіночими серіями з Європи, виявлено їх північно-західний напрямок зв'язків, а також слабкий південно-західний. За даними статевого диморфізму виявлено певні морфологічні відмінності, тож можна зробити припущення про різне походження чоловіків і жінок у чернігово-сіверській вибірці XVII–XIX ст. Жіноча група відрізняється від чоловічої серії трохи вищим черепним індексом на 1,3 одиниці, меншою довжиною основи обличчя, більшою висотою та меншою шириною носа, трохи вищими орбітами (в межах середніх даних), верхньолицьовим мезенним індексом, вищою носовою перегородкою.

За результатами географічного розташування 16 краніометричних ознак ознак мозкового та лицьового відділів черепа виявлено, що в міжгрупових варіаціях поздовжній діаметр мозкового відділу черепа у

чоловіків регіону збільшується в меридіональному напрямку: з півдня на північ. Висота черепа зростає з півночі на південний схід Чернігово-Сіверщини. Закономірність розташування носового індексу та назомалярного кута в серіях Чернігово-Сіверщини не знайдено. Динаміка мінливості кута випинання носа щодо лінії профілю серед досліджуваних чоловічих груп черепів з Чернігово-Сіверщини дає найвиразнішу серед варіацій інших ознак.

4. Було досліджено неметричні ознаки черепа населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. За краніоскопічними ознаками, особливо за малим відсотком підорбітного візерунка типу II, групу XVIII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини, де досліджуються чоловіки і жінки спільно, можна вважати такою, яка вкладається у покажчики, притаманні південним європейцям. За даними багатовимірного статистичного аналізу методом головних компонент, виявлено південно-східний напрямок зв'язків досліджуваної збірної групи черепів (чоловіки і жінки) з Чернігово-Сіверщини. Частка степового впливу в досліджуваній групі (чоловіки і жінки спільно) виявлена через помірний потиличний індекс, який у нашому випадку перебуває на межі європеоїдних і монголоїдних популяцій. Отже, підтверджується наше припущення про слабку монголоїдну домішку, зроблене за даними краніометрії. Краніофенетичний аналіз показав, що серед поодиноких ознак найвищу частоту поширення має центральний піднебінний валик, що контрастує з поширенням *torus mandibulalaris*. Характерною особливістю досліджуваної групи (об'єднані чоловічі та жіночі матеріали) є високий відсоток увігнутої форми *sutura palatina transversa*. Серед парних характеристик найчастіше трапляються *canalis condylaris* (задньовиросткові отвори) та *ossa wormii suturae lamdoideae* (вормієві кісточки лямбдоподібного шва). Варто також відзначити пряму форму на вилиці з правої сторони обличчя (*spina processus frontalis ossis zygomatici*). Встановлено, що метопічний шов (*sutura frontalis, metopica*), який вважається ознакою, пов'язаною з цивілізаційним розвитком *Homo sapiens*, у представників обох статей з Чернігово-Сіверщини XVIII–XIX ст. становить близько 7,0%.

5. Результати дослідження було комплексно узагальнено за допомогою міжгрупового багатовимірного та інтегрального аналізу. Порівняльний аналіз 17 серій з української території за допомогою інтегрального підходу (поєднання краніометрії і краніоскопії), виявив західну спрямованість зв'язків української краніологічної вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини (комбінований аналіз чоловічих і жіночих матеріалів). Морфологічні дослідження з використанням широкої та короткої краніологічних програм і канонічного аналізу чоловічої збірної групи XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини показали як південно-східні (Слобожанщина), так і західні (Волинь) напрямки зв'язків українського населення Чернігово-Сіверщини. Для жіночих матеріалів розширена краніологічна програма з канонічним аналізом демонструє як південно-східні (Слобожанщина), так і західні (Західне Поділля, Волинь) вектори зв'язків українок Чернігово-Сіверщини. Отже, спостерігається практично тотожний напрямок з чоловічими групами. Ці результати отримали додаткове підтвердження через інтегральний аналіз.

Загалом морфологічна характеристика досліджених черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи відрізняється від решти 100 європеоїдних груп Східної Європи найнижчою висотою обличчя для території України і майже ідентична з білорусами Полісся, у котрих на 0,5 мм обличчя ще нижче. Своєю чергою, в жіночих групах Східної Європи найнижче обличчя відзначено у збірної вибірки XVII–XIX ст. Волині, але також різниця невелика з досліджуваною серією (1,6 мм). На тлі суміжних етнічних груп Східної Європи виявлено певну подібність українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. до молдаван (Варатік XVII–XIX ст.), та меншою мірою до кавказької вибірки з Ічкерії (нохчі, чеченці). Степова домішка в мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. помітна слабко, якщо тільки не застосовувати підрахунки за формулами загального індексу сплощеності лицьового скелета та преаурикулярного фаціоцеребрального покажчика.

Можливими напрями продовження досліджень за тематикою дисертації є включення до серії черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. нових даних у разі знайдення нових матеріалів, порівняння антропологічного складу мешканців регіону окресленого періоду з представниками, з одного боку, попередніх періодів, що дасть змогу простежити динаміку антропологічних процесів у регіоні, виявити міру спадкоємності населення та встановити періоди можливих міграційних змін, з іншого боку – інших регіонів Євразії. Комплексне дослідження посткраніального скелета (довгих кісток, тазу, хребта) надасть інформацію про статуру, фізичний розвиток, трудову діяльність та демографічні характеристики населення. Одонтологічний аналіз (вивчення морфології зубів) додасть нові ознаки для визначення расових компонентів і популяційних зв’язків. Також для уточнення результатів дослідження перспективним є вивчення зразків ДНК з поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

ДОДАТКИ

Додаток А

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Долженко Ю. В. Морфологія чоловічих черепів XVII–XVIII ст. із Батурина. *Біологія та екологія*. 2021. Т. 7. № 2. С. 98–114. https://doi.org/10.33989/2021.7.2.261558 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

2. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія біологія. 2022. Вип. 53. С. 46–60. https://doi.org/10.24144/1998-6475.2022.53.46-60 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

3. Долженко Ю. В. Краніологія чоловіків Східного Полісся XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина). *Нотатки сучасної біології*. 2023. Т. 1 (5). С. 66–75. https://doi.org/10.29038/NCBio.23.1-10 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

4. Dolzhenko Yu. Morphology of Female Skulls of the 17th – 18th Cent. from Baturyn. *Біологія та екологія*. 2023. Т. 9. № 1. С. 93–109. https://doi.org/10.33989/2023.9.1.290190 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

5. Долженко Ю. В., Жаров Г. В. Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.). *Нотатки сучасної біології*. 2023. № 2 (6). С. 40–52 *(Особистий внесок здобувача – написання антропологічної частини статті, внесок здобувача – написання археологічної характеристики пам'ятки в с. Залуцьке).* https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

6. Долженко Ю. В. Краніологічний матеріал XVII–XVIII ст. із села Виповзів Чернігівської обл. *Acta Carpathica.* 2024. № 1 (41). С. 87–104. https://doi.org/10.32782/2450-8640.2024.1.10 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

7. Долженко Ю. В. Антропологічна структура українців Чернігово-Сіверщини XVII–XVIII ст. (чоловіки). *Наукові записки. (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).* Біологічні науки. 2024. № 1–2. С. 71–85. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-1-2-71-85 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

8. Dolzhenko Yu. V. Cranioscopic Characteristics of Burials From the 17th – 19th Centuries in the Chernihiv-Siversh chyna Region (Долженко Ю. Краніоскопічна характеристика поховань XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини). *Вісник проблем біології і медицини.* 2024. Вип. 4 (175). С. 191–201. https://10.29254/2077-4214-2024-4-175-191-201 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

9. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика українок XVII–XIX ст. з міста Чернігова. *Нотатки сучасної біології.* 2024. Т. 8 № 2. С. 65–75. https://doi.org/10.29038/NCBio.24.2-4 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

10. Долженко Ю. В. Краніологічна характеристика чоловічої серії XVIII–XIX ст. з Чернігівської губернії (за В. П. Алексєєвим). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія.* 2024. Вип. 57. С. 15–26. https://doi.org/10.32782/1998-6475.2024.57.15-26 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б).

11. Dolzhenko Yu. V. «Intergroup Range of Variability of Craniometric Features of Ukrainians in the Chernihiv-Siversh chyna Region (17th – 19th Centuries, Males. *Наукові записки. Біологічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2024. № 4. P. 42–50. https://doi.org/10.31654/2786-8478-2024-BN-4-42-50 Фахове видання МОН України (біологічні науки) (кат. Б)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Долженко Ю. В. Географічна мінливість краніометричних ознак у чоловічих серіях черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки.* Ніжин, 2023. С. 6–9.

2. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. із цвинтарів Східного Полісся (Чернігово-Сіверщина): методологічні засади дослідження. IX *Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки».* Ніжин, 2023. С. 75–85.

3. Долженко Ю. В. Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними показниками в краніологічній серії XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини. *Молодь і поступ біології XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів присвячена 195-річчю від народження Юліуса Планера (Львів, 6–7 жовтня 2022 р)*. Збірник тез. Львів: Сполом, 2022. С. 122–123.

4. Долженко Ю. В., Кучменко О. Б. Епігенетичні ознаки українців з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. *Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання. Збірник тез доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю студентів, аспірантів і молодих учених.* 07 грудня 2023 р. Чернігів, 2023. С. 30. *(Особистий внесок здобувача – дослідження епігенетичних ознак)*.

5. Dolzhenko Yu. Craniometric Characteristics of Men from Chernihiv in the 17th – 19th Cent. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської мультидисциплінарної Науково-практичної інтернет-конференції 01 березня 2024 року* у м. Ніжин. Ніжин, 2024. С. 21–26.

6. Dolzhenko Yu. Mongolian Traits of the Inhabitants of Chernihiv-Siverian Region in the 17th – 19th Cent. *Молодь і поступ біології: збірник тез доповідей XX Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів (м. Львів, 18–20 квітня 2024 р.).* Львів: Сполом, 2024. С. 341–342.

7. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Characteristics of Chernihiv-Siveria Residents in the 17–19th Cent. *X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки»: збірник статей*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 61–63.

8. Dolzhenko Yu. Intragroup Analysis of Men from Chernihiv-Siverian Land of the 17th – 19th Centuries: Craniology. *Актуальні питання біології та медицини: зб. наук. праць за матеріалами XX Всеукраїнської наукової конференції (м. Лубни, 24 травня 2024 р.).* Лубни: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. С. 34–38.

9. Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. *Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 квітня 2025 р.).* Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58.

10. Долженко Ю. В. Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. (Чернігово-Сіверщина): методичні засади дослідження. *Львівський науковий форум. Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р.* Львів, 2025. С. 17–24.

11. Dolzhenko Yu. Cranioscopic Studies of Skull Series From Eastern Europe of the 14th – 19th Centuries Compared with the Series from Chernihiv-Sivershchyna: Literature Review. *Collection of Scientific Papers with the Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact» (September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium).* European Open Science Space, 2025. P. 21–28.

Апробація результатів дисертації

- XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Молодь і поступ біології», 6–7 жовтня 2022 р., м. Львів(онлайн).
- IX Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 12 квітня 2023 р., м. Ніжин (онлайн).
- XX Міжнародна наукова конференція студентів і аспірантів «Молодь і поступ біології», присвячена 90-річчю від дня народження професора Ореста Демківа, 18–20 квітня 2024 р., м. Львів (онлайн).
- X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 17 квітня 2024 р., м. Ніжин (онлайн).
- VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку», 29–30 квітня 2025 р., м. Київ (онлайн).
- XV міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р. Львів (онлайн).
- The 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact», September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium/online (онлайн).
- Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2023 р., м. Ніжин (онлайн).
- Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання», 07 грудня 2023 р., м. Чернігів (онлайн).
- Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2024 р., м. Ніжин (онлайн).
- XX Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання біології та медицини» 24 травня 2024 р., м. Лубни (онлайн).

Міністерство освіти і науки України

НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

вул. Графська, 2, м. Ніжин, Чернігівська обл., 16608
тел.: (04631) 7-19-67, факс: (04631) 2-53-09
e-mail: ndu@ndu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125668

03.11.2025р № 04/802 На № _____ від _____

Акт про впровадження в навчальний процес
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
результатів дисертаційного дослідження Долженка Юрія Володимировича

Результати наукового дослідження в рамках виконання дисертаційної роботи за темою «Морфологія черепів Homo sapiens XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 091 – Біологія були використані під час викладання навчальних курсів «Анатомія людини», «Експериментальна археологія», «Основи археології», «Методики та методологія археологічних досліджень» у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя в період 2023-2025 н.р.

Використання отриманих результатів дозволяє поглибити розуміння студентами можливості застосування краніометричної, краніоскопічної й краніофенетичної антропологічних програм і міжгрупового канонічного аналізу, а також методів головних компонент та географічного методу для вивчення морфології черепів Homo sapiens.

Ректор університету Олександр САМОЙЛЕНКО

УКРАЇНА • Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя • ент.код 02125668

Додаток Б

Таблиця 1. Кількісна характеристика краніологічних українських серій території Чернігово-Сіверщини.

№ п/п	Пам'ятка, район	Час, ст.	Археолог, дата публікації	Рік розкопок	Антрополог, дата публікації	Кількість черепів		Всі разом
						Чоловіки ♂	Жінки ♀	
Східне Полісся (Чернігово-Сіверщина)								
1.	м. Чернігів	XVII–XIX	Макаренко, 1929; Черненко, 2015; Черненко, Казаков, Рижий 2011; Черненко 2017; Скороход 2021.	2012–2021	Долженко, 2024	27	12	39
2.	м. Остер. Козелецького району Чернігівської області, розташовано на лівому березі Десни при впаданні в неї річки Остер.	XVII	Казаков, Гребень 1989; Казаков 1996; Казаков 2012.	2012	–	4	6	10
3.	м. Батурин, Чернігівська обл., Чернігівське Полісся	XVII–XVIII	Когут, Мезенцев & Ситий, 2021; Ситий, 2011	2005, 2015	Долженко, 2021; 2023	74	33	107
4.	с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумська обл, Роменський р-н.	XVII–XVIII	Терпиловськи, Нікітін, Жаров, Шульга 2019	2016	Долженко, Жаров, 2023	5	3	8

№ п/п	Пам'ятка, район	Час, ст.	Археолог, дата публікації	Рік розкопок	Антрополог, дата публікації	Кількість черепів		Всі разом
						♂	♀	
5.	м. Любеч (Замок) Чернігівська обл., Полісся Чернігівське	XVII–XVIII	Веремейчик, Козубовський 2016	2011	–	2	3	5
6.	с. Виповзів Чернігівська обл., Полісся Чернігівське	XVII–XVIII	Скороход, Моця, Ситий, Терещенко, Капустін, Мироненко 2012/160; Скороход, Гейда, Терещенко 2014; Скороход, Моця, Ситий, Жигола 2015; Скороход, Капустін, Сита, Терещенко 2016.	2012; 2015	Долженко, 2023	3	5	8
7.	Чернігівська губернія	XVII–XIX	Одеський медичний шпиталь (мацерації)	мацерація	Bushkowitsch, 1927; Bushkowitsch, 1928; Алексеев, 1971, 2008; Долженко, 2023	12	–	12
8.	м. Глухів	XVIII	Глухів – 1 череп XVIII ст. Черненко, Кедун 2012	2012	–	1	–	1
9.	с. Рогинці Сумської обл.	XVIII	Жаров, Жарова 2002; Жаров, Жарова 2010.		–	1	–	1
Всього: 191 череп								

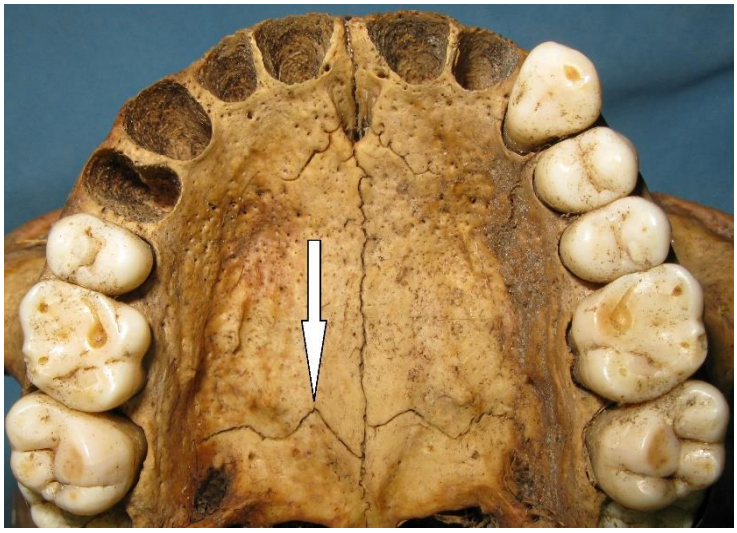

Рисунок 1. Norma basilaris. Поперечно-піднебінний шов. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 9, розкопки 2023 р., м. Черкаси. Форма ППШ – ламана (фото Ю. Долженка).

Рисунок 2. Norma lateralis. Задньовиличний шов (2 мм). На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 175, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

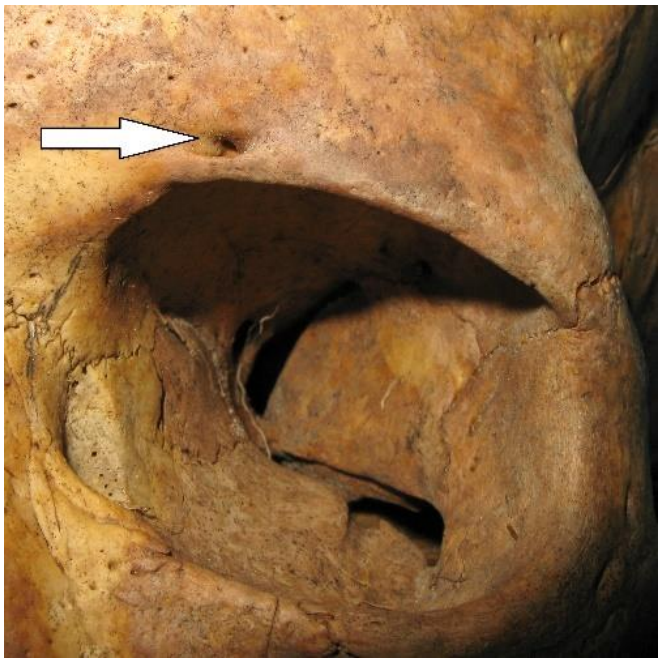

Рисунок 3. Norma facialis. Foramina supraorbitale – надорбітні отвори. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 9, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

Рисунок 4. Norma facialis. Sutura frontalis (metopica). На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 25, Розкоп 9, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Рисунок 5. Norma verticalis. Os wormii suturae coronalis – вормієві кісточки в різних ділянках коронарного шва (поодинока у шві). На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 3, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

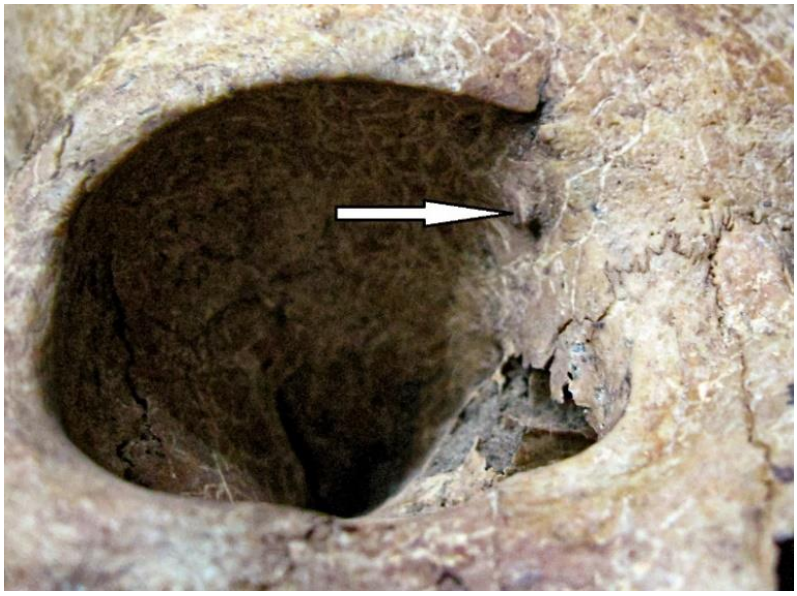

Рисунок 6. Norma facialis. Spina trochlearis – бокова ость. На фото – череп XIII–XIV ст. із поховання 28, курган 2, група 1, розкопки 2009 р., с. Волошине Полтавської обл. (фото Ю. Долженка).

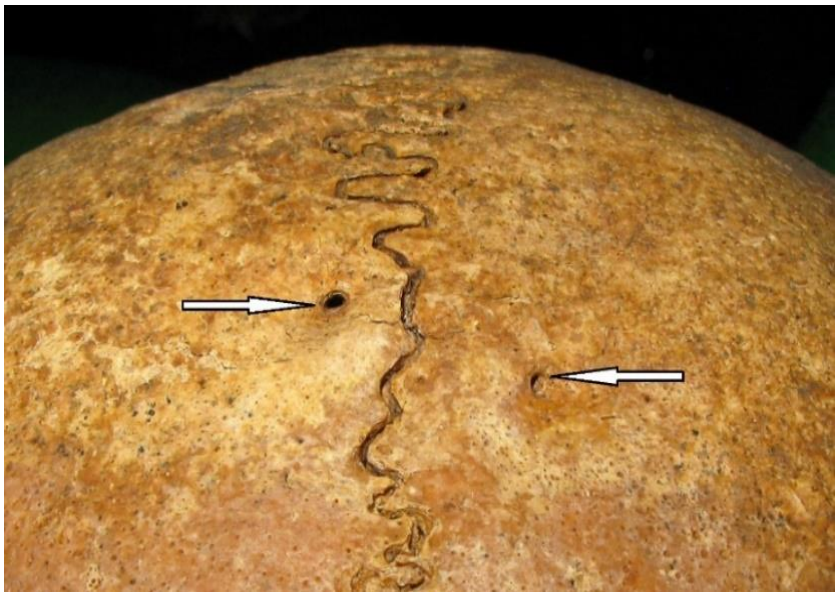

Рисунок 7. Norma verticalis. Foramen parietale – тім'яні отвори по боках від сагітального шва в нижній його частині (поза швом). На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 183, Розкоп 13, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Рисунок 8. Norma lateralis. Spina processus frontalis ossis zygomatici – форма латерального краю лобного виростка виличної кістки (виступ). На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 24, розкопки 2023 р., м. Черкаси.

Рисунок 9. Norma lateralis. Os epiptericum – епіптерні міжскроневі кісточки, птеріон. А) Повна. Б) Неповна. На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 25, Розкоп 9, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Рисунок 10. Norma occipitalis. Ossa wormii suturae squamosae – вставні кістки в лускоподібному шві (поодинокі). На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 183, Розкоп 13, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Рисунок 11. Norma occipitalis. Os postsquamosum – вставна кісточка в ділянці тім'яної вирізки. На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 108, Розкоп 9, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Рисунок 12. Norma occipitalis. Os triquetrum – трикутна кістка вершини луски. На фото – череп XIII–XIV ст. із поховання 2, курган 2, група 1, розкопки 2004 р., с. Волошине Полтавської обл. (фото Ю. Долженка).

Рисунок 13. Norma occipitalis. Processus interparietalis squamae occipitalis – виросток потиличної луски. На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 183, Розкоп 13, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

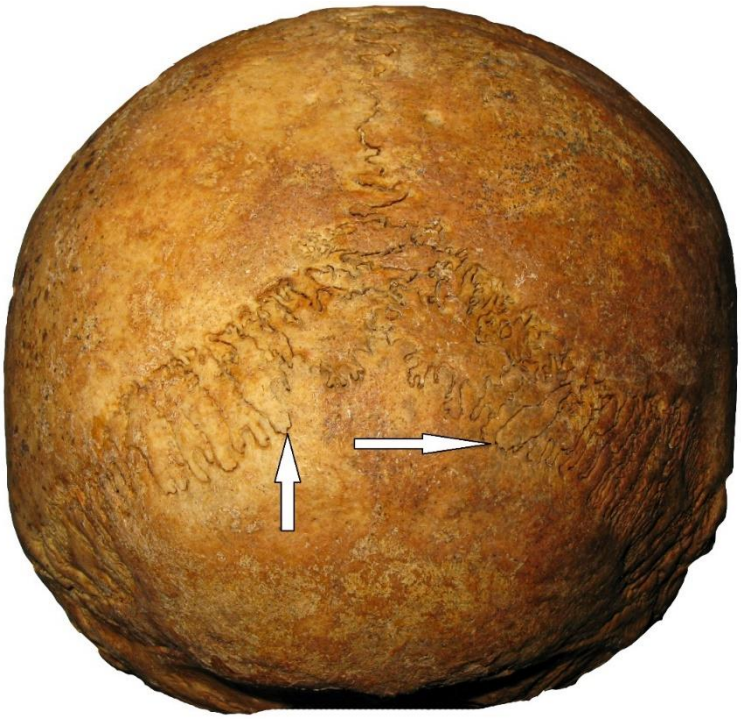

Рисунок 14. Norma occipitalis. Ossa wormii suturae lamdoideae – вормієві кістки в різних ділянках лямбдоподібного шва (вздовж по шву). На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 175, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

Рисунок 15. Norma occipitalis. Os asterii – астеріальна кістка. Вставна кісточка в ділянці соскоподібного тім'ячка, на місці краніометричної точки asterion. На фото – череп попередньо XIII ст. із поховання 31, розкоп 1, розкопки 2022 р., вул. Мстиславська, 15, м. Чернгів. (фото Ю. Долженка).

Рисунок 16. Norma occipitalis. Ossa wormii suturae occipito-mastoideae – вставні кісточки в потилично-соскоподібному шві. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 175, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

Рисунок 17. Norma occipitalis. Foramen mastoideum – соскоподібний отвір. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 175, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

Рисунок 18. Norma basilaris. Canalis condylaris – задньовиростковий отвір у поглибленні за потиличним виростком, з’єднаний із зовнішнім виходом виросткового каналу. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 9, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

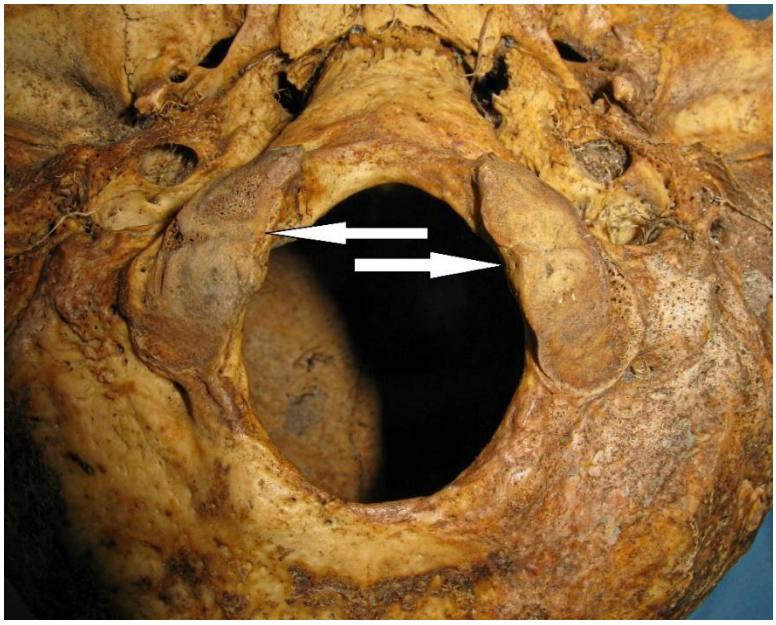

Рисунок 19. Norma basilaris. Facies condylaris bipartitum – двоскладові потиличні виростки. На фото – череп XVII–XVIII ст. із поховання 9, розкопки 2023 р., м. Черкаси (фото Ю. Долженка).

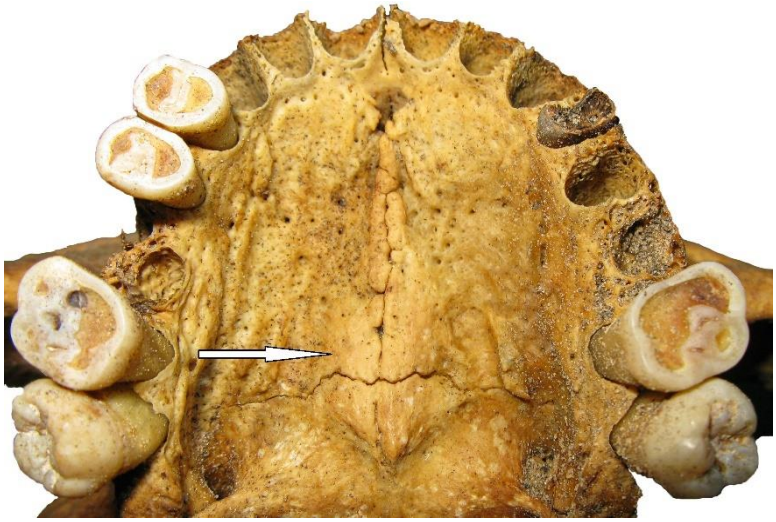

Рисунок 20. Norma basilaris. Torus palatinus – піднебінний валик. На фото – череп XVIII–XIX ст. із поховання 181, Розкоп 13, розкопки 2021 р., вул. Єлецька 7 а, м. Чернігів (фото Ю. Долженка).

Додаток В

Таблиця 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVII–XVIII ст. з Батурина (Замкова Воскресенська церква, Собор, Фортеця, церква Живоначальної Трійці, перевідкладення). Загальна серія (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,1	69	6,2	0,75	0,53	166,0	192,0
8	Поперечний діаметр	146,9	64	4,8	0,60	0,42	135,0	158,0
17	Висотний діаметр	136,8	63	5,4*	0,68	0,48	121,0	148,0
5	Довжина основи черепа	102,3	62	4,3*	0,54	0,38	91,0	111,0
9	Найменша ширина лоба	97,7	68	3,9**	0,48	0,34	88,0	106,6
10	Найбільша ширина лоба	123,7	65	4,9	0,60	0,43	111,0	133,0
11	Ширина основи черепа	127,8	59	4,6	0,60	0,43	118,0	138,7
12	Ширина потилиці	111,7	60	4,6	0,59	0,42	101,0	126,0
29	Лобна хорда	111,5	67	4,5	0,55	0,39	99,0	121,0
45	Виличний діаметр	135,7	63	4,8	0,60	0,42	125,0	145,1
40	Довжина основи обличчя	98,3	58	4,8	0,63	0,44	90,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	66,6	62	3,5**	0,44	0,31	60,0	75,2
47	Повна висота обличчя	114,1	31	6,8	1,21	0,86	97,0	130,0
43	Верхня ширина обличчя	105,6	68	4,0	0,48	0,34	92,0	114,0
46	Середня ширина обличчя	96,8	60	5,2*	0,67	0,47	87,0	111,5
55	Висота носа	50,6	61	2,8	0,35	0,25	47,0	61,0
54	Ширина носа	24,9	60	1,9	0,25	0,18	20,7	29,0
51	Ширина орбіти	42,3	62	1,8*	0,23	0,16	39,0	46,0
52	Висота орбіти	32,0	62	2,0	0,26	0,18	27,0	38,0
20	Вушна висота	116,6	59	3,4**	0,45	0,32	109,2	125,7
SC (57)	Симотична ширина	9,6	65	1,8	0,22	0,16	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,5	64	1,2*	0,15	0,11	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,3	59	2,2	0,29	0,20	16,3	27,0
MS	Максилофронтальна висота	8,2	58	1,9	0,26	0,18	5,0	13,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,0	59	2,1	0,27	0,19	20,0	28,0
DS	Дакріальна висота	12,4	58	1,8*	0,24	0,17	8,0	16,6
FC	Глибина іклової ямки	–5,2	57	1,7*	0,22	0,16	–1,2	–8,0
31	Потилична хорда	94,8	59	5,6*	0,73	0,51	85,0	107,0
32	Кут профілю лоба від nas.	87,2°	46	4,2*	0,61	0,43	80,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	79,2°	46	4,5*	0,67	0,47	71,0°	88,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,6°	47	3,7*	0,55	0,39	76,0°	92,0°

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
73.	Кут середньої частини обличчя	86,5°	45	4,4*	0,65	0,46	74,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,8°	44	5,9	0,89	0,63	68,0°	89,0°
75(1).	Кут випинання носа	31,4°	51	4,9	0,69	0,49	20,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	139,0°	60	5,0*	0,64	0,45	128,0°	151,0°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	128,4°	59	4,6**	0,59	0,42	119,0°	144,0°
	Надперенісся	2,5	74	0,9	0,11	0,08	1,0	5,0
	Надбрівні дуги	1,8	70	0,4	0,05	0,03	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	66	1,0	0,12	0,09	0,0	4,0
	Соскоподібний виросток	2,4	61	0,7	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,8	59	1,0	0,13	0,09	1,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	519,3	56	10,0**	1,34	0,95	495,0	541,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,2	54	3,3*	0,44	0,31	46,0	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	62,7	54	3,7*	0,50	0,36	52,0	71,0
7	Довжина потиличного отвору	35,5	58	2,8*	0,37	0,26	30,0	58,0
16	Ширина потиличного отвору	30,8	56	1,8**	0,24	0,17	27,6	33,0
Sub NB	Висота вигину лоба	24,7	65	2,4*	0,29	0,21	20,0	31,0
OS	Висота вигину потилиці	26,0	58	2,9	0,38	0,27	20,0	31,0
Індекси:								
8:1	Черепний	81,7	65	3,9*	0,48	0,34	73,0	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,9	62	3,5*	0,45	0,32	67,4	85,8
17:8	Висотно-поперечний	93,0	62	4,9*	0,62	0,44	79,6	105,8
9:8	Лобно-поперечний	66,9	65	5,4*	0,67	0,48	57,9	98,8
20:1	Висотно-поздовжній	64,9	58	2,7	0,36	0,25	59,3	72,2
20:8	Висотно-поперечний	79,2	58	3,2	0,42	0,30	67,1	86,2
10:8	Коронарно-поперечний	84,4	64	3,2*	0,40	0,28	77,6	92,3
9:10	Широтний лобний	78,9	64	3,8	0,48	0,34	68,8	90,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,5	61	3,8	0,49	0,34	82,2	102,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,6	58	3,4	0,44	0,31	36,4	57,0
9:45	Лобно-виличний	71,7	61	3,5	0,44	0,31	61,4	78,7
10:45	Коронарно-виличний	91,0	60	4,3*	0,56	0,39	78,9	102,4
40:5	Випинання обличчя	96,1	57	4,3*	0,57	0,40	88,0	106,5

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
47:45	Загальний лицьовий	84,0	27	4,4**	0,84	0,59	77,5	91,7
48:45	Верхній лицьовий	49,1	59	2,6**	0,36	0,25	43,5	53,9
47:45	Загальнолицьовий	84,0	27	4,4**	0,84	0,59	77,5	91,7
54:55	Носовий	49,3	62	3,8**	0,48	0,34	38,7	57,1
DS:DC	Дакріальний	51,6	58	7,9**	1,04	0,74	29,6	71,1
SS:SC	Симотичний	46,8	64	10,8	1,35	0,95	26,1	77,8
MS:MC	Максилофронтальний	39,8	58	9,2	1,21	0,85	22,2	68,4
52:51	Орбітний	75,7	63	4,5**	0,57	0,40	67,5	86,4
63:62	Піднебінний	78,6	57	7,7*	1,02	0,72	64,2	97,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,0	54	8,5*	1,15	0,81	98,3	134,2

M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Таблиця 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVIII–XIX ст. з Чернігівської губ. (підрахунки Ю. Долженка за індивідуальними розмірами В. Алексєєва).

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	182,5	12	7,8*	2,26	1,60	164,0	196,0
8	Поперечний діаметр	146,5	12	6,4*	1,84	1,30	139,0	160,0
17	Висотний діаметр	133,3	12	5,8*	1,68	1,19	119,0	140,0
5	Довжина основи черепа	101,6	12	4,7*	1,36	0,96	92,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	100,3	12	6,2*	1,80	1,27	91,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,4	12	4,0**	1,16	0,82	116,0	128,5
11	Ширина основи черепа	129,0	12	3,7**	1,08	0,76	123,0	135,0
12	Ширина потилиці	112,2	12	3,7**	1,06	0,75	107,0	119,0
45	Виличний діаметр	136,1	12	4,4**	1,30	0,92	129,0	143,0
40	Довжина основи обличчя	96,6	11	5,8*	1,75	1,24	86,0	106,0
48	Верхня висота обличчя	68,3	11	3,5**	1,05	0,74	63,0	73,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
43	Верхня ширина обличчя	106,9	12	4,4*	1,27	0,90	101,0	115,0
46	Середня ширина обличчя	93,8	12	6,1*	1,75	1,24	82,0	102,0
55	Висота носа	50,8	12	2,6**	0,74	0,52	47,0	56,0
54	Ширина носа	25,0	12	1,7	0,49	0,35	23,0	29,0
51	Ширина орбіти	42,3	12	2,4*	0,70	0,49	39,0	46,0
52	Висота орбіти	31,9	12	2,6*	0,76	0,54	26,0	35,0
20	Вушна висота	113,3	12	3,5**	1,00	0,71	105,0	117,0
SC (57)	Симотична ширина	8,9	12	1,4**	0,39	0,28	6,6	11,2
SS	Симотична висота	4,4	12	1,0	0,28	0,20	2,6	6,4
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,8	12	2,1	0,59	0,42	19,6	26,7
DS	Дакріальна висота	12,9	12	1,5	0,44	0,31	9,4	15,2
FC	Глибина іклової ямки	–5,7	11	2,0*	0,59	0,49	–3,5	–9,5
32	Кут профілю лоба від nas.	84,6°	11	4,3*	1,30	0,92	78,0°	90,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,0°	11	4,6*	1,40	0,99	72,0°	86,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,3°	8	2,1**	0,73	0,51	84,0°	90,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,8°	12	2,2**	0,64	0,45	85,0°	91,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,4°	7	7,1*	2,70	1,91	20,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	137,8°	12	4,3	1,24	0,88	132,0°	147,0°
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	128,8°	11	4,1**	1,24	0,88	123,0°	135,0°
	Надперенісся	3,3	12	0,6	0,18	0,13	2,0	4,0
	Соскоподібний виросток	2,4	12	0,8	0,23	0,16	1,0	3,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,4	12	4,1*	1,18	0,83	74,7	87,4
17:1	Висотно-поздовжній	73,1	12	3,1	0,90	0,64	68,4	79,9
17:8	Висотно-поперечний	90,9	12	5,8*	1,68	1,19	81,0	98,6
9:8	Лобно-поперечний	68,6	12	5,2*	1,51	1,06	59,4	76,2
9:10	Широтний лобний	82,2	12	3,2**	0,94	0,66	76,0	87,2
40:5	Випинання обличчя	95,7	11	4,3*	1,30	0,92	87,8	103,9
48:45	Верхній лицьовий	50,3	11	2,9**	0,88	0,62	46,3	54,3

№ за Мартіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
54:55	Носовий	49,3	12	3,7**	1,07	0,76	44,6	58,0
DS:DC	Дакріальний	59,7	12	9,0*	2,59	1,83	42,7	71,4
SS:SC	Симотичний	50,8	12	13,9*	4,02	2,84	32,5	83,7
52:51	Орбітний	75,3	12	5,0	1,44	1,02	65,0	81,7

Таблиця 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVII–XVIII ст. з с. Виповзів (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Ознаки	♂ (чоловіки)				
		M	n	σ	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,6	3	4,6	168,0	177,0
8	Поперечний діаметр	145,0	3	3,6	141,0	148,0
17	Висотний діаметр	137,0	2	4,2	134,0	140,0
9	Найменша ширина лоба	94,1	3	2,9	91,0	96,7
10	Найбільша ширина лоба	123,5	3	2,3	122,0	126,0
11	Ширина основи черепа	128,3	3	8,6	120,0	137,0
12	Ширина потилиці	113,4	3	7,8	105,0	121,0
45	Виличний діаметр	132,4	2	6,2	128,0	137,0
48	Верхня висота обличчя	68,1	2	1,5	67,0	69,1
43	Верхня ширина обличчя	102,1	2	0,3	101,9	102,3
55	Висота носа	49,3	2	1,7	48,1	50,5
54	Ширина носа	22,8	2	3,0	20,6	24,9
51	Ширина орбіти	41,2	2	2,3	39,5	42,8
52	Висота орбіти	32,5	2	0,8	31,9	33,1
20	Вушна висота	112,4	3	1,8	111,0	114,5
SC (57)	Симотична ширина	8,5	2	0,7	8,0	9,0
SS	Симотична висота	5,0	2	1,4	4,0	6,0
FC	Глибина іклової ямки	–5,5	2	0,7	–5,0	–6,0
75(1).	Кут випинання носа	30,0°	1	–	–	–
77.	Назомалярний кут	135,1°	2	5,2	131,0°	139,0°
∠ Zm’.	Зигомаксилярний кут	125,0°	2	2,1	124,0°	127,0°
23a	Горизонтальна окружність через офріон	503,0	3	11,5	492,0	515,0
	Надперенісся	2,5	3	0,5	2,0	3,0
Індекси						
8:1	Черепний	84,5	3	3,1	82,6	88,1
17:1	Висотно-поздовжній	81,1	2	3,2	78,8	83,3

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)				
		M	n	σ	min.	max.
17:8	Висотно-поперечний	94,8	2	0,3	94,6	95,0
9:8	Лобно-поперечний	64,9	3	2,4	62,3	67,0
9:10	Широтний лобний	76,2	3	3,5	72,2	78,6
48:45	Верхній лицьовий	51,5	2	3,5	49,0	54,0
54:55	Носовий	46,3	2	7,8	40,8	51,8
DS:DC	Дакріальний	62,0	2	15,8	50,8	73,2
SS:SC	Симотичний	59,7	2	21,6	44,4	75,0
52:51	Орбітний	79,1	2	2,5	77,3	80,8
σ – середнє квадратичне відхилення						

Таблиця 4. Середні розміри та індекси чоловічих черепів серії урочища Стайкин Верх (с. Залуцьке) (кінець XVIII – початок XIX ст.) (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ За Мар-тіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	179,0	4	8,4	4,20	2,97	170,0	190,0
8	Поперечний діаметр	147,2	4	7,1	3,54	2,50	137,0	152,0
17	Висотний діаметр	138,4	4	5,3	2,63	1,86	132,0	144,0
5	Довжина основи черепа	102,7	4	2,3	1,17	0,82	99,5	104,9
9	Найменша ширина лоба	96,2	5	3,9	1,76	1,24	92,2	102,6
10	Найбільша ширина лоба	125,1	4	3,7	1,83	1,29	120,2	129,0
12	Ширина потилиці	112,0	4	1,2	0,61	0,43	111,0	113,2
45	Виличний діаметр	135,5	4	4,0	2,01	1,42	130,6	139,3
40	Довжина основи обличчя	98,0	4	1,8	0,88	0,62	96,5	100,0
48	Верхня висота обличчя	67,4	5	3,1	1,40	0,99	64,5	71,5
47	Повна висота обличчя	120,3	3	5,1	2,94	2,08	114,4	123,6

№ За Мар-тіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
43	Верхня ширина обличчя	103,8	5	2,6	1,18	0,83	100,5	107,6
46	Середня ширина обличчя	95,6	5	6,3	2,83	2,00	89,0	105,5
55	Висота носа	51,4	5	1,7	0,78	0,55	49,7	54,3
54	Ширина носа	23,2	5	1,3	0,59	0,42	21,7	25,0
51	Ширина орбіти	43,2	5	1,1	0,49	0,35	42,0	44,3
52	Висота орбіти	33,5	5	1,0	0,46	0,33	32,0	34,8
20	Вушна висота	118,4	4	3,5	1,76	1,24	113,2	121,1
SC (57)	Симотична ширина	9,9	5	2,1	0,96	0,68	7,0	12,7
SS	Симотична висота	5,0	5	1,5	0,68	0,48	3,6	6,0
MC (50)	Максилофрон-тальна ширина	17,1	5	2,2	0,99	0,70	14,0	19,2
MS	Максилофрон-тальна висота	7,3	5	0,7	0,31	0,22	6,5	8,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	5	2,3	1,05	0,74	20,0	25,2
DS	Дакріальна висота	14,9	5	1,5	0,68	0,48	13,2	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,2	5	1,5	0,66	0,47	2,0	6,0
32	Кут профілю лоба від nas.	91,3°	3	2,9	1,67	1,18	88,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	80,0°	3	2,0	1,15	0,82	78,0°	82,0°
72	Кут загально лицьовий	86,3°	3	3,1	1,76	1,25	83,0°	89,0°
73	Кут середньої частини обличчя	88,7°	3	4,5	2,60	1,84	84,0°	93,0°
74	Кут альвеолярної частини облич	71,3°	3	7,2	4,18	2,95	63,0°	76,0°
75(1)	Кут випинання носа	28,0°	4	2,9	1,47	1,04	25,0°	31,0°
77	Назомалярний кут	136,1°	5	1,7	0,76	0,54	135,0°	139,0°

№ За Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	125,8°	5	5,3	2,36	1,67	119,0°	133,2°
	Надперенісся	2,7	5	0,7	0,35	0,25	1,6	3,0
	Надбрівні дуги	1,9	5	0,2	0,10	0,07	1,6	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,8	5	1,0	0,48	0,34	1,0	3,0
	Соскоподібний виросток	2,0	5	0,8	0,41	0,29	1,0	3,0
	Передня носова ость	3,8	5	1,3	0,63	0,44	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	524,5	4	8,7	4,35	3,08	513,0	533,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,5	4	7,6	3,78	2,67	72,1	89,4
17:1	Висотно-поздовжній	77,4	4	3,3	1,64	1,16	74,2	81,8
17:8	Висотно-поперечний	94,2	4	6,7	3,34	2,36	86,8	102,9
9:8	Лобно-поперечний	65,9	4	4,8	2,41	1,71	60,7	70,4
20:1	Висотно-повздовжній	66,2	4	2,4	1,20	0,85	63,0	68,8
20:8	Висотно-поперечний	80,6	4	5,3	2,65	1,87	74,5	87,4
10:8	Коронарно-поперечний	85,2	4	2,8	1,39	0,98	82,6	87,7
9:10	Широтний лобний	78,6	5	4,1	1,85	1,31	73,2	80,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,2	4	3,4	1,68	1,19	88,0	95,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,2	4	2,4	1,22	0,86	45,8	51,2
9:45	Лобно-виличний	71,4	4	3,3	1,76	1,18	66,7	73,9
10:45	Коронарно-виличний	92,4	4	1,1	0,55	0,39	91,2	93,8

№ За Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
40:5	Випинання обличчя	95,4	4	2,1	1,06	0,75	93,0	97,4
48:45	Верхній лицьовий	50,2	4	3,3	1,67	1,18	46,7	54,7
54:55	Носовий	45,1	5	1,5	0,67	0,48	42,8	46,7
DS:DC	Дакріальний	66,1	5	9,3	4,16	2,94	52,4	76,6
SS:SC	Симотичний	51,4	5	13,2	5,90	4,17	31,5	68,2
MS:MC	Максилофронтальний	42,5	5	3,1	1,56	1,10	40,6	47,1
52:51	Орбітний	77,5	5	1,7	0,74	0,52	76,2	79,8
63:62	Піднебінний	77,1	5	5,4	2,42	1,71	70,2	82,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,3	4	4,8	2,40	1,69	109,9	121,3

M – середня арифметична величина, n – кількість випадків, σ – середнє квадратичне відхилення, m (M) – похибка середньої арифметичної величини, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Таблиця 5. Перелік та збереженість краніологічного матеріалу із с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) за 2016 рік. (кінець XVIII – початок XIX ст.) (підрахунки та вимірювання Ю. В. Долженка).

п/п	Серія, та місце знаходження	N поховання	Дату-вання, ст.	Стать	Збе-реженість кісток (1–4 бали)	Репрезен-тативність	Морфо-логічний вік
2016 рік. Залуцьке							
1.	Стайкин Верх. Глинів	1	XVIII–XIX	♀	++++	cran	40–50
2.	Стайкин Верх. Глинів	6	XVIII-XIX	♂	++++	cran	45–55
3.	Стайкин Верх. Глинів	8	XVIII–XIX	♀	++++	cran	30–40
4.	Стайкин Верх. Глинів	10	XVIII–XIX	♂	++	cran	25–35
5.	Стайкин Верх. Глинів	11	XVIII–XIX	♂	++++	cran	45–55
6.	Стайкин Верх. Глинів	12	XVIII–XIX	Inf-1	++	cran	4–6
7.	Стайкин Верх. Глинів	13	XVIII–XIX	♂	++++	cran	55–65

п/п	Серія, та місце знаходження	N поховання	Дату-вання, ст.	Стать	Збе-реженість кісток (1–4 бали)	Репрезен-тативність	Морфо-логічний вік
8.	Стайкин Верх. Глинів	18	XVIII–XIX	♀	+	cran	20–30
9.	Стайкин Верх. Глинів	27	XVIII–XIX	Inf-2	+++	calv	6–13
10.	Стайкин Верх. Глинів	17	XVIII–XIX	♂	++	Cran. fr.	25–35
Умовні позначення: ♂ –чоловік; ♀ – жінка; Inf-1 — дитина до 6 років; Inf-2 – дитина 6–13 років; Juv – підліток; Neonatus – новонароджений; Fetus – плід; Cran. – цілий череп; calv – черепне склепіння; pks — посткраніальний скелет; fr. – фрагмент; Mand – нижня щелепа; Max – верхня щелепа; l.pks – нижній пояс кінцівок; u.pks – верхній пояс кінцівок.							

Таблиця 6. Перелік і збереженість краніологічного матеріалу з міста Остер за 2013 р.

№ п/п	Серія та місце знаходження	№ похо-ван-ня	Датування, ст.	Стать	Збереженість Кісток (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
2013 рік. Городок, Дитинець							
1.	Городок, Дитинець, розкоп 3	1	XVIII	♀	++++	cran	20–25
2.	Городок, Дитинець, розкоп 3	2	XVIII	♂	++++	cran	30–40
3.	Городок, Дитинець, розкоп 3	3	XVIII	♂	++++	Cran	25–35
4.	Городок, Дитинець, розкоп 2	4	XVIII	♂	++++	Cran	40–50
5.	Городок, Дитинець	5	XVIII	♀	+++	Cran	35–45
6.	Городок, Дитинець. Біля Божниці, розкоп 3	6	XVIII	♀	+	Cran, fr.	35–45
7.	Городок, Дитинець	7	XVIII	♀	+	Cran, fr.	30–40
8.	Городок, Дитинець	8	XVIII	♀	+	Cran, fr.	50–60
9.	Городок, Дитинець	9	XVIII	♂	+	–	–
10.	Городок, Дитинець	10	XVIII	♀	+	Cran, fr.	18–22
11.	Городок, Дитинець, розкоп 2	11	XVIII	♀	+	Cran, fr.	55–56
Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; Inf-1 – дитина до 6 років; Inf-2 – дитина 6–13 років; Juv – підліток; Neonatus – новонароджений; Fetus – плід; Cran. – цілий череп; calv – черепне склепіння; pks – посткраніальний скелет; fr. – фрагмент; Mand – нижня щелепа; Max – верхня щелепа; l.pks – нижній пояс кінцівок; u.pks – верхній пояс кінцівок.							

Таблиця 7. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих черепів XVII–XVIII ст. з м. Остер 2013 р. (вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 2	Остер 2013 р. пох. 3	Остер 2013 р. пох. 4
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	30–40	25–35	40–50
1.	Поздовжній діаметр	174,0	179,6	172,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	172,0	176,6	168,0
8.	Поперечний діаметр	140,0	138,0	152,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	126,0	130,0	138,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	108,3	—	118,9
9.	Найменша ширина чола	97,0	89,5	103,0
10.	Найбільша ширина чола	122,0	114,3	136,0
5.	Довжина основи черепа	95,2	99,0	107,0
11.	Ширина основи черепа	124,0	123,4	130,0
12.	Ширина потилиці	106,0	107,5	111,0
29.	Лобна хорда	102,0	108,6	110,5
30.	Тім’яна хорда	112,5	107,2	106,0
31.	Потилична хорда	91,0	—	96,0
25.	Сагітальна дуга	349,0	—	353,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	505,0	505,0	520,0
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	311,0	313,0	341,0
26.	Лобна дуга	117,0	120,0	126,0
27.	Тім’яна дуга	126,0	120,0	118,0
28.	Потилична дуга	106,0	—	109,0
FS	Висота вигину лоба	23,0	22,0	24,0
7.	Довжина потиличного отвору	37,8	—	37,0
16.	Ширина потиличного отвору	—	—	32,3
	Надперенісся за Мартіном 1–6)	2,0	2,0	3,0
	Надбрівні дуги (1–3)	2,0	2,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	1,0	1,0	2,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,0	2,0	3,0
	Нижній край грушоподібного отвору	antrh	fossa	antrh

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 2	Остер 2013 р. пох. 3	Остер 2013 р. пох. 4
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	30–40	25–35	40–50
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	—	—	4
45.	Діаметр вилиць	134,0	—	140,9
40.	Довжина основи обличчя	93,3	98,4	96,9
48.	Верхня висота обличчя	62,4	63,2	68,1
47.	Повна висота обличчя	—	—	—
43.	Верхня ширина обличчя	103,2	102,0	112,5
46.	Середня ширина обличчя	90,0	—	101,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	50,1	54,8	51,9
61.	Ширина альвеолярної дуги	59,5	59,9	64,9
62.	Довжина піднебіння	42,6	44,3	42,7
63.	Ширина піднебіння	37,5	32,8	37,3
55.	Висота носа	48,4	47,8	51,5
54.	Ширина носа	25,0	22,0	24,7
51	Ширина орбіти від *mf*	38,9	40,8	46,4
52.	Висота орбіти	27,8	32,0	34,0
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	94,0	—	106,0
	Висота назіона над *fmo-fmo*	17,2	—	20,0
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	90,0	—	101,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	21,0	—	25,0
SC	Симотична ширина	11,0	8,0	12,0
SS	Симотична висота	4,8	3,0	5,0
MC	Максилофронтальна ширина	19,7	—	19,0
MS	Максилофронтальна висота	6,5	—	7,2
DC	Дакріальна ширина	23,0	—	28,0
DS	Дакріальна висота	11,1	—	13,0
	Глибина іклової ямки	–7,0	—	–7,0
77.	Назомалярний кут	139,8°	—	138,0°
∠ Zm′	Зигомаксилярний кут	129,7°	—	127,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,733	—	2,650
Tg Zm′	Зигомаксилярний кут	0,955	—	1,042
32	Кут профілю чола від n	92,0°	—	83,0°
	Кут від gl	83,0°	—	75,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,0°	—	90,0°

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 2	Остер 2013 р. пох. 3	Остер 2013 р. пох. 4
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	30–40	25–35	40–50
73	Кут середньої частини обличчя	86,0°	—	91,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	88,0°	—	87,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	57,0°	—	65,0°
75 (1)	Кут випинання носа	28,0°	—	25,0°
8:1	Черепний індекс	80,5	76,8	88,4
17:1	Висотно-поздовжній покажчик I	72,4	72,4	80,2
17:8	Висотно-поперечний покажчик I	90,0	94,2	90,8
20:1	Висотно-поздовжній покажчик II	62,2	64,9	69,1
20:8	Висотно-поперечний покажчик II	77,3	—	78,2
9:10	Лобний покажчик	79,5	—	75,7
10:8	Коронарно-поперечний	87,1	82,8	89,5
9:8	Лобно-поперечний покажчик	69,3	64,9	67,8
48:45	Верхньолицьовий покажчик	46,6	—	48,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	49,5	48,6	49,3
40:5	Покажчик випинання обличчя	98,0	99,4	90,6
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	95,7	—	92,7
9:45	Лобно-виличний індекс	72,4	—	73,1
52:51	Орбітний індекс	71,5	78,4	73,3
54:55	Носовий індекс	51,7	46,0	48,0
DS:DC	Дакріальний індекс	48,3	—	46,4
SS:SC	Симотичний індекс	43,6	37,5	41,7
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	33,0	—	37,9
63:62	Піднебінний індекс	88,0	74,0	87,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	118,8	109,3	125,0
10:45	Лобно-виличний індекс	91,0	—	96,5

Таблиця 8. Середні розміри та індекси чоловічих черепів у серії з м. Остер (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ За Мартіном	♂ (чоловіки)	Остер Чернігівський повіт XVIII
	Ознаки / n	2–3
1.	Поздовжній діаметр	175,2 (3)
8.	Поперечний діаметр	143,5 (4)
8:1.	Черепний індекс	81,9 (3)
17.	Висотний діаметр (b-br)	131,3 (3)
5.	Довжина основи черепа	100,4 (3)
9.	Найменша ширина лоба	96,5 (3)
20.	Вушна висота *(p-br)*	113,6 (2)
45.	Виличний діаметр	137,5 (2)
48.	Верхня висота обличчя	64,6 (3)
48:45.	Верхній лицьовий індекс	47,5 (2)
54.	Ширина носа	23,9 (3)
55.	Висота носа	49,2 (3)
54:55.	Носовий індекс	48,6 (3)
51.	Ширина орбіти від *mf*	42,0 (3)
52.	Висота орбіти	31,3 (3)
52:51.	Орбітний індекс від *mf*	74,4 (3)
75(1).	Кут випинання носа	26,5° (2)
77.	Назомалярний кут	138,9° (2)
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	128,4° (2)
SS.	Симотична висота	4,3 (3)
SC.	Симотична ширина	10,3 (3)
SS:SC.	Симотичний індекс	40,9 (3)
DC.	Дакріальна хорда	25,5 (2)
DS	Дакріальна висота	12,1 (2)
DS:DC.	Дакріальний індекс	47,4 (2)

Таблиця 9. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих черепів XVIII–XIX ст. із м. Чернігова, розкопки 2021 р. (вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 55, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 61, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 66, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	50–60	30–40	40–50
1.	Поздовжній діаметр	172,0	196,0	168,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	170,0	194,0	166,0
8.	Поперечний діаметр	140,0	144,0	148,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	132,0	142,0	133,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	111,0	118,6	113,4
9.	Найменша ширина чола	94,0	99,0	99,0
10.	Найбільша ширина чола	114,0	113,2	119,0
5.	Довжина основи черепа	100,0	111,0	95,0
11.	Ширина основи черепа	126,0	131,5	130,0
12.	Ширина потилиці	103,0	108,0	117,0
29.	Лобна хорда	102,5	117,0	110,3
30.	Тім’яна хорда	103,5	122,7	111,0
31.	Потилична хорда	97,0	93,5	92,0
25.	Сагітальна дуга	351,0	385,0	357,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	498,0	544,0	510,0
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	311,0	332,0	323,0
26.	Лобна дуга	120,0	125,0	125,0
27.	Тім’яна дуга	120,0	140,0	126,0
28.	Потилична дуга	111,0	120,0	106,0
FS	Висота вигину лоба	23,0	26,0	24,0
OS	Висота вигину потилиці	29,0	31,0	23,2
7.	Довжина потиличного отвору	32,0	34,0	38,0
16.	Ширина потиличного отвору	28,8	28,0	32,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	2,0	3,0	2,0
	Надбрівні дуги (1–3)	2,0	2,0	2,0

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 55, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 61, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 66, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	50–60	30–40	40–50
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	1,0	1,0	1,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	3,0	3,0	2,0
	Нижній край грушоподібного отвору	fossae praenasales	fossae praenasales	*anthro-pina*
	Передньоносова ость (за Брока 1–5)	4	5	3
45.	Діаметр вилиць	132,0	137,0	140,0
40.	Довжина основи обличчя	94,6	104,0	91,0
48.	Верхня висота обличчя	63,3	64,0	62,4
47.	Повна висота обличчя	118,0	114,0	113,0
43.	Верхня ширина обличчя	100,0	105,1	109,8
46.	Середня ширина обличчя	89,0	99,8	102,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	54,0	52,0	49,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	56,0	65,0	65,0
62.	Довжина піднебіння	45,0	46,2	42,0
63.	Ширина піднебіння	30,5	38,0	41,0
55.	Висота носа	48,0	52,0	48,8
54.	Ширина носа	25,0	24,0	26,0
51	Ширина орбіти від *mf*	40,6	39,0	40,2
52.	Висота орбіти	30,3	31,0	30,1
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	94,0	97,5	98,8
	Висота назіона над *fmo-fmo*	20,0	21,0	18,0
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	89,0	99,8	102,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	26,0	26,0	25,5
SC	Симотична ширина	8,0	9,0	9,0
SS	Симотична висота	4,0	4,0	6,0
MC	Максилофронтальна ширина	18,0	22,0	18,0
MS	Максилофронтальна висота	8,0	10,0	8,6
DC	Дакріальна ширина	24,0	28,0	26,6
DS	Дакріальна висота	15,0	15,0	13,0
	Глибина іклової ямки	–4,0	–8,5	–8,0

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 55, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, похован-ня 61, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, похован-ня 66, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	50–60	30–40	40–50
77.	Назомалярний кут	133,5°	133,0°	140,0°
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	119,0°	125,0°	127,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,350	2,321	2,744
Tg Zm′	Зигомаксилярний кут	1,625	1,444	1,417
32	Кут профілю чола від n	81,0°	92,0°	85,0°
	Кут від gl	73,0°	76,0°	73,0°
72	Кут загальнолицьовий	83,0°	88,0°	84,0°
73	Кут сер. частини обличчя	82,0°	90,0°	83,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	82,0°	79,0°	79,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	45,0°	70,0°	51,0°
75(1)	Кут випинання носа	38,0°	18,0°	33,0°
Індекси:				
8:1	Черепний	81,4	73,5	88,1
17:1	Висотно-поздовжній I	76,7	72,4	79,2
17:8	Висотно-поперечний I	94,3	98,6	89,9
20:1	Висотно-поздовжній II	64,6	60,5	67,5
20:8	Висотно-поперечний II	79,4	82,3	76,6
9:10	Лобний	82,5	87,5	83,2
10:8	Коронарно-поперечний	81,4	78,6	80,4
9:8	Лобно-поперечний	67,1	68,8	66,9
48:45	Верхньолицьовий	48,0	46,7	44,6
47:45	Загальний лицьовий	89,4	83,2	80,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,0	45,1	46,9
40:5	Випинання обличчя	94,6	93,7	95,8
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	94,3	95,1	94,6
9:45	Лобно-виличний	71,2	72,3	70,7
52:51	Орбітний	74,6	79,5	74,9
54:55	Носовий	52,1	46,2	53,3
DS: DC	Дакріальний	62,5	53,6	48,9

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, поховання 55, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, похован-ня 61, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, похован-ня 66, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	50–60	30–40	40–50
SS:SC	Симотичний	50,0	44,4	66,7
MS: MC	Максило-фронтальний	44,4	45,5	47,8
63:62	Піднебінний	67,8	82,3	97,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	103,7	125,0	132,7
10:45	Лобно-виличний	86,4	82,6	85,0

Таблиця 9. Продовження

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 96, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 3, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 189, р. 14, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	25–30	25–30
1.	Поздовжній діаметр	174,0	180,0	174,0
1 в.	Поздовжній діаметр від офріона	172,0	176,0	170,0
8.	Поперечний діаметр	146,8	148,0	144,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	140,0	137,4	134,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	112,7	113,8	118,7
9.	Найменша ширина чола	98,0	97,0	101,1
10.	Найбільша ширина чола	121,0	125,0	124,5
5.	Довжина основи черепа	98,0	103,0	96,0
11.	Ширина основи черепа	129,0	129,0	125,0
12.	Ширина потилиці	117,0	106,5	120,0
29.	Лобна хорда	110,0	112,1	109,0
30.	Тім’яна хорда	107,0	106,1	115,1
31.	Потилична хорда	94,0	94,5	94,0

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 96, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 3, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 189, р. 14, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	25–30	25–30
25.	Сагітальна дуга	363,0	362,0	365,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	512,0	520,0	510,0
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	326,0	326,0	330,0
26.	Лобна дуга	129,0	128,0	124,0
27.	Тім'яна дуга	122,0	124,0	131,0
28.	Потилична дуга	112,0	110,0	110,0
FS	Висота вигину лоба	26,0	29,0	23,0
OS	Висота вигину потилиці	27,0	27,0	29,9
7.	Довжина потиличного отвору	33,0	35,0	34,5
16.	Ширина потиличного отвору	31,5	31,5	28,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	2,0	3,0	1,5
	Надбрівні дуги (1–3)	1,5	2,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	1,0	0,0	0,5
	Соскоподібний виросток (1–3)	3,0	3,0	3,0
	Нижній край грушоподібного отвору	*anthropi-na*	*anthropina*	*anthropi-na*
	Передньоносова ость (за Брока 1–5)	4,0	3,0	4,0
45.	Діаметр вилиць	138,2	136,5	130,0
40.	Довжина основи обличчя	104,0	91,0	92,0
48.	Верхня висота обличчя	57,5	67,0	67,6
47.	Повна висота обличчя	108,0	118,0	-
43.	Верхня ширина обличчя	105,2	103,5	106,0
46.	Середня ширина обличчя	98,0	94,0	94,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	57,0	50,0	52,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	64,0	66,5	61,9
62.	Довжина піднебіння	51,0	42,0	45,0
63.	Ширина піднебіння	35,0	39,8	34,0
55.	Висота носа	42,0	50,0	51,3
54.	Ширина носа	23,1	24,0	23,1
51	Ширина орбіти від *mf*	42,0	43,0	39,0

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 96, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 3, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 189, р. 14, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	25–30	25–30
52.	Висота орбіти	32,0	30,2	33,0
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	98,0	98,0	97,1
	Висота назіона над *fmo-fmo*	17,5	22,0	21,0
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	98,0	94,0	94,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	20,0	25,8	25,0
SC	Симотична ширина	8,0	11,9	9,4
SS	Симотична висота	2,0	5,3	4,0
MC	Максилофронтальна ширина	18,5	18,0	20,0
MS	Максилофронтальна висота	5,0	8,3	9,5
DC	Дакріальна ширина	26,0	22,0	26,0
DS	Дакріальна висота	12,0	15,0	15,4
	Глибина іклової ямки	–9,0	–5,0	–5,0
77.	Назомалярний кут	140,2°	131,2°	133,0
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	135,0°	122,0°	123,5
Tg 77	Назомалярний кут	2,800	2,227	2,312
Tg Zm ′	Зигомаксилярний кут	1,250	1,084	1,389
32	Кут профілю чола від n	90,0°	–	90,0°
	Кут від gl	82,0°	–	83,0°
72	Кут загальнолицьовий	73,0°	–	86,0°
73	Кут середньої частини обличчя	79,0°	–	92,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	51,0°	–	81,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	50,0°	–	52,0°
75(1)	Кут випинання носа	23,0°	–	34,0°
Індекси:				
8:1	Черепний	84,4	82,2	82,8
17:1	Висотно-поздовжній I	80,5	76,3	77,0
17:8	Висотно-поперечний I	95,4	92,8	93,1
20:1	Висотно-поздовжній II	64,8	63,2	68,2
20:8	Висотно-поперечний II	76,8	76,2	82,4
9:10	Лобний	81,0	77,6	81,2

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 96, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 3, 2021 р.	Чернігів, вул. Єлецька, 7-А, пох. 189, р. 14, 2021 р.
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	25–30	25–30
10:8	Коронарно-поперечний	82,4	84,5	86,5
9:8	Лобно-поперечний	66,8	65,5	70,2
48:45	Верхньолицьовий	41,6	49,1	52,0
47:45	Загальний лицьовий	78,1	86,4	–
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	41,1	48,8	50,4
40:5	Випинання обличчя	106,1	88,3	95,8
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	94,1	92,2	90,3
9:45	Лобно-виличний	70,9	71,1	77,8
52:51	Орбітний	76,2	70,2	84,6
54:55	Носовий	55,0	48,0	45,0
DS:DC	Дакріальний	46,2	68,2	59,2
SS:SC	Симотичний	25,0	44,5	44,4
MS:MC	Максило-фронтальний	27,0	46,1	47,5
63:62	Піднебінний	68,6	94,8	75,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	112,3	133,0	119,0
10:45	Лобно-виличний	87,6	91,6	95,8

Таблиця 10. Середні розміри та індекси чоловічої серії черепів XVII–XIX ст. з м. Чернігів (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,0	22	7,6*	1,62	1,14	168,0	196,0
8	Поперечний діаметр	142,4	23	6,7*	1,39	0,98	130,0	154,0
17	Висотний діаметр	133,6	21	6,4*	1,39	0,98	120,0	144,0
5	Довжина основи черепа	100,2	18	4,8	1,14	0,80	94,0	111,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
9	Найменша ширина лоба	96,1	21	3,8**	0,83	0,58	88,0	102,0
10	Найбільша ширина лоба	119,2	20	6,3*	1,40	0,99	108,2	132,0
11	Ширина основи черепа	126,1	16	5,0	1,25	0,88	115,0	131,5
12	Ширина потилиці	111,4	15	4,9*	1,27	0,90	103,0	120,0
24.	Поперечна дуга p-br-p	325,7	15	9,5**	2,46	1,74	302,0	342,0
25.	Сагітальна дуга	363,6	16	10,9**	2,27	1,93	342,0	385,0
26.	Лобна дуга	126,2	17	7,9*	2,29	1,62	115,0	145,0
27.	Тім'яна дуга	124,3	16	7,7*	1,94	1,37	110,0	140,0
28.	Потилична дуга	112,0	16	6,9**	1,74	1,23	95,0	122,0
29.	Лобна хорда	110,3	18	6,8*	1,60	1,13	100,5	126,0
30.	Тім'яна хорда	108,8	17	6,7*	1,63	1,15	96,0	122,7
31.	Потилична хорда	93,8	16	4,7**	1,17	0,83	82,0	102,0
45	Виличний діаметр	134,2	18	4,4**	1,04	0,74	127,5	140,5
40	Довжина основи обличчя	96,8	15	6,1*	1,57	1,11	90,0	106,5
48	Верхня висота обличчя	65,4	16	4,5*	1,12	0,79	57,5	72,8
47	Повна висота обличчя	114,8	13	8,2	2,28	1,61	98,0	129,4
43	Верхня ширина обличчя	103,4	16	3,7**	0,94	0,66	95,0	109,8
46	Середня ширина обличчя	94,2	14	4,9**	1,32	0,93	85,1	102,0
55	Висота носа	49,6	16	3,4*	0,85	0,60	42,0	54,5
54	Ширина носа	23,9	16	1,5**	0,38	0,27	21,0	26,0
51	Ширина орбіти	40,7	16	1,7	0,42	0,29	38,0	43,5
52	Висота орбіти	30,8	16	1,5**	0,38	0,27	29,0	34,1
20	Вушна висота	114,9	17	5,2*	1,26	0,89	107,6	125,9
SC (57)	Симотична ширина	9,6	17	1,9	0,46	0,32	7,2	13,0
SS	Симотична висота	4,3	16	1,2*	0,30	0,21	2,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,2	17	1,9	0,46	0,33	16,5	23,5
MS	Максилофронтальна висота	7,7	16	1,4	0,34	0,24	5,0	10,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,5	17	2,3	0,55	0,39	20,0	28,9
DS	Дакріальна висота	13,7	16	1,4	0,34	0,24	11,5	15,4
FC	Глибина іклової ямки	–5,5	16	1,7*	0,43	0,30	–3,5	–9,0
7.	Довжина потиличного отвору	35,0	15	2,7**	0,69	0,48	31,0	40,6
16.	Ширина потиличного отвору	30,5	15	2,1	0,63	0,45	27,5	34,0
Sub. NB	Висота вигину чола	25,8	16	3,0*	0,75	0,53	22,2	31,5
OS	Висота вигину потилиці	27,2	15	2,7	0,70	0,50	22,0	31,3
32	Кут профілю лоба від nas.	87,9°	13	4,9	1,36	0,96	76,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	79,2°	13	6,3*	1,75	1,24	67,0°	89,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,2°	13	4,5*	1,23	0,87	73,0°	90,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	85,8°	13	3,7*	1,03	0,73	79,0°	92,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	75,6°	13	9,7*	2,68	1,90	51,0°	85,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,8°	13	6,3*	1,74	1,23	18,0°	38,0°
77.	Назомалярний кут	136,1°	18	3,6**	0,85	0,60	131,2°	141,5°
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	125,7°	17	4,8*	1,16	0,82	119,0°	135,0°
	Надперенісся	2,1	25	0,5	0,12	0,09	1,3	4,0
	Надбрівні дуги	1,8	27	0,4	0,10	0,07	1,0	2,4
	Зовнішній потиличний горб	1,3	27	0,8	0,20	0,14	0,0	3,0
	Соскоподібний виросток	2,5	27	0,7	0,16	0,12	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	4,1	26	0,9	0,29	0,20	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	517,9	15	13,2	3,40	2,41	498,0	544,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
Індекси:								
8:1	Черепний, поперечно-поздовжній	79,4	22	5,5*	1,18	0,83	70,7	88,1
17:1	Висотно-поздовжній	74,7	14	4,2*	0,95	0,67	68,5	84,7
17:8	Висотно-поперечний	93,8	21	5,7*	1,24	0,88	81,3	104,6
9:8	Лобно-поперечний	67,1	20	3,0	0,68	0,48	61,0	72,1
20:1	Висотно-поздовжній	64,4	18	3,5*	0,82	0,58	58,5	74,1
20:8	Висотно-поперечний	80,0	18	4,4*	1,04	0,73	71,6	88,2
10:8	Коронарно-поперечний	83,5	22	2,7**	0,57	0,40	78,6	88,0
9:10	Широтний лобний	80,4	21	3,6	0,79	0,56	72,0	87,5
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,4	18	4,2	0,99	0,70	83,8	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,1	16	3,5*	0,87	0,61	41,1	53,8
9:45	Лобно-виличний	71,4	17	3,2**	0,77	0,54	66,5	77,8
10:45	Коронарно-виличний	89,4	18	4,9*	1,15	0,82	80,8	96,9
40:5	Випинання обличчя	96,5	15	5,1*	1,32	0,93	88,3	106,1
47:45	Загальний лицьовий	85,5	13	6,1*	1,69	1,19	74,6	97,3
48:45	Верхній лицьовий	48,8	16	3,7*	0,93	0,66	41,6	54,7
54:55	Носовий	48,3	16	4,0	1,00	0,70	41,2	55,0
DS:DC	Дакріальний	55,8	16	6,6**	1,65	1,17	46,2	68,2
SS:SC	Симотичний	44,7	16	9,8	2,45	1,73	25,0	66,7
MS:MC	Максилофронтальний	40,0	16	6,4	1,61	1,14	27,0	47,8
52:51	Орбітний	75,7	16	4,3**	1,07	0,76	70,2	84,6
63:62	Піднебінний	80,0	16	8,8*	2,21	1,56	67,8	97,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	115,3	15	9,7*	2,51	1,77	103,7	133,0

M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення

Таблиця 11. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічого черепа з поховання 1, с. Рогинці у Сумській обл. за 2013 р. (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	Рогинці-2, розкоп 1 Поховання 1 2013 р.
	Стать	♂ чоловік
	Вік	30–40
1.	Поздовжній діаметр	173,6
1в	Поздовжній діаметр від офріона	172,0
8.	Поперечний діаметр	142,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	135,6
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	116,8
9.	Найменша ширина чола	101,0
10.	Найбільша ширина чола	117,5
5.	Довжина основи черепа	96,0
11.	Ширина основи черепа	125,0
12.	Ширина потилиці	109,0
29.	Лобна хорда	105,0
30.	Тім’яна хорда	115,0
31.	Потилична хорда	90,0
25.	Сагітальна дуга	360,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	508,0
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	330,0
26.	Лобна дуга	120,0
27.	Тім’яна дуга	133,0
28.	Потилична дуга	107,0
FS	Висота вигину лоба	23,0
OS	Висота вигину потилиці	22,7
7.	Довжина потиличного отвору	39,0
16.	Ширина потиличного отвору	31,5
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	2,0
	Надбрівні дуги (1–3)	1,5
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	2,0
	Нижній край грушоподібного отвору	Anthr
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	5,0
45.	Діаметр вилиць	138,0
40.	Довжина основи обличчя	91,0
48.	Верхня висота обличчя	56,5
47.	Повна висота обличчя	99,0

№ за Марті-ном	Ознаки / Рік та № поховання	Рогинці-2, розкоп 1 Поховання 1 2013 р.
	Стать	♂ чоловік
	Вік	30–40
43.	Верхня ширина обличчя	109,0
46.	Середня ширина обличчя	99,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	49,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	63,0
62.	Довжина піднебіння	42,0
63.	Ширина піднебіння	37,0
55.	Висота носа	44,0
54.	Ширина носа	25,1
51	Ширина орбіти від *mf*	42,0
52.	Висота орбіти	31,0
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	101,0
	Висота назіона над *fmo-fmo*	17,0
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	99,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	19,0
SC	Симотична ширина	9,0
SS	Симотична висота	4,0
MC	Максилофронтальна ширина	20,0
MS	Максилофронтальна висота	6,0
DC	Дакріальна ширина	25,1
DS	Дакріальна висота	10,8
	Глибина іклової ямки	–4,0
77.	Назомалярний кут	142,8°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	137,6°
Tg 77	Назомалярний кут	2,971
Tg Zm.	Зигомаксилярний кут	2,605
8:1	Черепний індекс	81,8
17:1	Висотно-поздовжній покажчик I	78,1
17:8	Висотно-поперечний покажчик I	95,5
20:1	Висотно-поздовжній покажчик II	67,3
20:8	Висотно-поперечний покажчик II	82,3
9:10	Лобний покажчик	86,0
10:8	Коронарно-поперечний	82,7
9:8	Лобно-поперечний покажчик	71,1
48:45	Верхньолицьовий покажчик	40,9
48:17	Вертикальний фаціоцеребральний індекс	41,7
40:5	Покажчик випинання обличчя	94,8

№ за Марті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	Рогинці-2, розкоп 1 Поховання 1 2013 р.
	Стать	♂ чоловік
	Вік	30–40
45:8	Горизонтальний фаціоцеребральний індекс	97,2
9:45	Лобно-виличний індекс	73,5
52:51	Орбітний індекс	73,8
54:55	Носовий індекс	57,0
DS:DC	Дакріальний індекс	43,0
SS:SC	Симотичний індекс	44,4
MS:MC	Максилофронтальний індекс	30,0
63:62	Піднебінний індекс	88,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	128,6
10:45	Лобно-виличний індекс	85,1

Таблиця 12. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічого черепа XVIII ст. із поховання 1, м. Глухів, Сумська обл. за 2013 р. (вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	ЧАЕ, Глухів, розкоп Я-5 Поховання 1, вул. Терещенківська, 28а., 2013 р.
	Стать	♂ чоловік
	Вік	25–30
1.	Поздовжній діаметр	192,0
8.	Поперечний діаметр	136,2
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	133,2
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	114,2
9.	Найменша ширина чола	101,0
5.	Довжина основи черепа	107,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	533,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,1
	Надбрівні дуги (1–3)	1,7
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	2,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	Anthr
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	3,0
45.	Діаметр вилиць	130,0

№ за Мар-тіном	Рік та № поховання / Ознаки	ЧАЕ, Глухів, розкоп Я-5 Поховання 1, вул. Терещенківська, 28а., 2013 р.
	Стать	♂ чоловік
	Вік	25–30
40.	Довжина основи обличчя	102,5
48.	Верхня висота обличчя	76,7
43.	Верхня ширина обличчя	106,5
55.	Висота носа	53,8
54.	Ширина носа	26,4
51	Ширина орбіти від *mf*	40,0
52.	Висота орбіти	32,2
SC	Симотична ширина	12,5
SS	Симотична висота	4,6
MC	Максилофронтальна ширина	25,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0
DC	Дакріальна ширина	28,0
DS	Дакріальна висота	9,0
	Глибина іклової ямки	–5,0
77.	Назомалярний кут	130,9°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	–
32	Кут профілю чола від n	88,0°
	Кут від gl	81,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,0°
73	Кут середньої частини обличчя	87,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	73,0°
75(1)	Кут випинання носа	23,0°
8:1	Черепний індекс	70,9
17:1	Висотно-поздовжній покажчик I	69,4
17:8	Висотно-поперечний покажчик I	97,8
20:1	Висотно-повздовжній покажчик II	59,5
20:8	Висотно-поперечний покажчик II	83,9
9:10	Лобний покажчик	82,4
9:8	Лобно-поперечний покажчик	74,2
48:45	Верхньолицьовий покажчик	59,0
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	95,4
9:45	Лобно-виличний індекс	77,7
52:51	Орбітний індекс	80,5
54:55	Носовий індекс	49,1
DS:DC	Дакріальний індекс	32,1
SS:SC	Симотичний індекс	36,8

Таблиця 13. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих черепів XVII ст. з м. Любеч (вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Любеч, 2011, р. 5, кв. 18. Замок поховання А	Любеч, 2011, Замок, скупчення кісток поховання Б
	Стать	♂	♂
	Вік	35–45	40–50
1.	Поздовжній діаметр	186,0	196,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	184,0	195,0
8.	Поперечний діаметр	144,0	–
9.	Найменша ширина чола	–	98,0
10.	Найбільша ширина чола	–	124,0
29.	Лобна хорда	115,0	116,0
30.	Тім'яна хорда	101,2	118,0
31.	Потилична хорда	101,0	–
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	515,0	–
26.	Лобна дуга	136,0	–
27.	Тім'яна дуга	110,0	–
28.	Потилична дуга	137,0	–
FS	Висота вигину чола	26,5	28,0
OS	Висота вигину потилиці	37,0	
	Надперенісся	2,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний виступ	1,0	
	Соскоподібний виросток	2,0	3,0
	Нижній край грушоподібного отвору	*anthropina*	–
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	5,0	–
Індекси:			
8:1	Черепний індекс	77,4	–
9:10	Лобний покажчик	–	79,0

Таблиця 14. Середні розміри та індекси жіночих черепів XVII–XVIII ст. з Батурина (Замкова Воскресенська церква, Собор, Фортеця, церква Живоначальної Трійці, перевідкладення). Загальна серія (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мар-тіном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,3	31	6,3	1,13	0,80	156,0	181,0
8	Поперечний діаметр	140,2	28	4,5	0,85	0,60	132,0	149,0
17	Висотний діаметр	130,9	29	4,6	0,85	0,60	122,0	141,5
5	Довжина основи черепа	96,9	29	4,9*	0,91	0,65	87,0	106,0
9	Найменша ширина лоба	94,4	32	5,1*	0,90	0,64	85,0	108,0
10	Найбільша ширина лоба	119,8	29	6,6*	1,23	0,87	108,0	140,0
11	Ширина основи черепа	120,5	28	5,1*	0,97	0,69	109,0	130,0
12	Ширина потилиці	107,1	29	3,7**	0,68	0,48	100,0	116,0
29	Лобна хорда	107,9	32	5,1*	0,90	0,64	98,0	118,0
45	Виличний діаметр	125,5	30	5,0	0,92	0,65	117,3	134,0
40	Довжина основи обличчя	92,6	28	4,8	0,91	0,64	84,0	103,0
48	Верхня висота обличчя	63,2	30	3,2**	0,58	0,41	57,0	70,0
47	Повна висота обличчя	108,5	11	4,8**	1,46	1,03	102,0	118,0
43	Верхня ширина обличчя	100,9	30	4,3*	0,78	0,55	91,0	109,5
46	Середня ширина обличчя	91,6	27	5,3*	1,02	0,72	79,0	100,5
55	Висота носа	47,9	31	2,8	0,51	0,36	43,0	55,0
54	Ширина носа	24,1	31	1,7	0,30	0,21	20,5	27,3
51	Ширина орбіти	40,3	30	1,9*	0,35	0,25	36,0	43,0
52	Висота орбіти	31,9	30	2,0	0,37	0,26	28,0	36,2
20	Вушна висота	112,2	29	3,5**	0,65	0,46	105,9	121,7
SC (57)	Симотична ширина	9,4	29	1,9	0,36	0,26	13,5	1,9
SS	Симотична висота	3,5	29	0,8	0,15	0,10	2,0	5,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,1	29	1,8	0,34	0,24	15,5	21,1
MS	Максилофронтальна висота	6,8	29	0,8	0,15	0,11	5,0	8,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,6	29	2,5*	0,46	0,32	19,0	24,0
DS	Дакріальна висота	10,6	29	1,7*	0,31	0,22	7,0	12,0
FC	Глибина іклової ямки	–5,2	27	1,3*	0,26	0,18	–2,0	–7,0
31	Потилична хорда	92,2	29	5,2	0,96	0,68	83,0	105,0
32	Кут профілю лоба від nas.	88,6°	22	4,1*	0,88	0,62	81,0°	97,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	82,6°	22	4,1	0,88	0,63	74,0°	90,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,6°	22	2,1**	0,45	0,32	82,0°	90,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,7°	22	1,9**	0,41	0,29	84,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,8°	22	6,0	1,29	0,91	66,0°	90,0°
75(1).	Кут випинання носа	26,0°	27	5,5*	1,07	0,75	14,0°	40,0°
77.	Назомалярний кут	139,8°	30	3,8**	0,69	0,49	127,0°	149,0°
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	129,5°	28	4,2**	0,80	0,57	120,0°	137,0°
	Надперенісся	1,3	33	0,4	0,07	0,05	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,2	32	0,4	0,07	0,05	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	0,4	30	0,5	0,09	0,06	0,0	1,0
	Соскоподібний виросток	1,1	30	0,4	0,08	0,06	0,0	2,4
	Передньоносова ость	3,6	30	1,0	0,18	0,12	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	497,6	27	17,8*	3,42	2,42	460,0	533,0
60	Довжина альвеолярної дуги	50,1	26	4,0*	0,79	0,56	41,1	58,0
61	Ширина альвеолярної дуги	59,1	26	4,0*	0,78	0,55	52,0	67,0
7	Довжина потиличного отвору	34,1	30	2,4	0,45	0,32	30,0	38,5
16	Ширина потиличного отвору	29,0	30	1,8**	0,32	0,23	24,6	33,0
Sub. NB	Висота вигину лоба	25,5	32	2,7*	0,48	0,34	22,0	32,0
OS	Висота вигину потилиці	25,5	29	2,2*	0,41	0,29	21,0	30,0

№ за Мар-тіном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
Індекси:								
8:1	Черепний	82,1	28	3,4	0,64	0,45	77,0	88,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,5	29	2,9	0,54	0,38	71,6	82,3
17:8	Висотно-поперечний	93,3	28	3,8**	0,71	0,50	87,2	101,1
9:8	Лобно-поперечний	67,3	28	3,8*	0,72	0,51	60,1	77,1
20:1	Висотно-поздовжній	65,6	29	2,4	0,44	0,31	60,7	71,5
20:8	Висотно-поперечний	79,9	28	3,0**	0,56	0,40	74,0	86,2
10:8	Коронарно-поперечний	85,0	27	4,0*	0,77	0,54	77,7	94,0
9:10	Широтний лобний	79,1	28	3,9*	0,73	0,52	71,3	0,52
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	89,6	28	3,8	0,72	0,51	81,9	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	28	2,6**	0,49	0,35	43,1	53,8
9:45	Лобно-виличний	75,2	29	4,1*	0,76	0,54	66,9	85,4
10:45	Коронарно-виличний	94,7	27	4,9*	0,94	0,66	85,3	104,8
40:5	Випинання обличчя	95,6	28	4,4*	0,84	0,59	83,0	107,9
47:45	Загальний лицьовий	86,4	8	3,0**	1,06	0,75	83,5	92,8
48:45	Верхній лицьовий	50,2	28	2,9**	0,55	0,39	46,2	56,6
54:55	Носовий	50,8	31	4,2	0,76	0,54	41,8	59,7
DS:DC	Дакріальний	46,8	29	6,1**	1,13	0,80	35,0	57,5
SS:SC	Симотичний	37,4	29	7,8**	1,44	1,02	22,0	52,6
MS:MC	Максилофронтальний	37,1	29	9,1	1,69	1,20	25,0	75,9
52:51	Орбітний	79,2	30	4,2**	0,76	0,54	68,3	86,2
63:62	Піднебінний	79,3	29	6,4**	1,19	0,84	68,1	94,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	117,8	25	10,2**	2,03	1,44	91,4	139,6

Таблиця 15. Індивідуальна морфометрична характеристика жіночих черепів XVII–XVIII ст. з с. Виповзів Чернігівської обл. (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2013 р. Поховання 1	2013 р. Поховання 3	2014 р. Поховання 9	2015 р. Розкоп 6, поховання 12	2015 р. Розкоп 6, поховання 13
	Стать	♀	♀	♀	♀	♀
	Вік	20–30	25–30	35–45	25–30	30–40
1.	Поздовжній діаметр	168,0	170,0	174,0	162,0	170,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	168,0	170,0	173,0	162,0	168,0
8.	Поперечний діаметр	156,0	146,0	146,0	132,0	136,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	138,0	128,0	134,0	123,0	130,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	119,4	111,9	112,1	104,2	105,8
9.	Найменша ширина чола	97,0	89,5	89,4	92,0	91,0
10.	Найбільша ширина чола	128,0	120,0	124,0	118,0	112,5
5.	Довжина основи черепа	101,1	96,0	102,0	93,5	96,2
11.	Ширина основи черепа	135,0	124,0	121,0	114,0	116,0
12.	Ширина потилиці	115,5	111,5	101,0	108,0	104,0
29.	Лобна хорда	114,0	111,0	111,0	95,5	110,0
30.	Тім’яна хорда	107,0	99,0	96,0	104,0	103,0
31.	Потилична хорда	104,0	—	96,0	85,0	92,0
25.	Сагітальна дуга	367,0	—	354,0	331,0	348,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	520,0	503,0	507,0	475,0	483,0
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	341,0	321,0	325,0	301,0	305,0
26.	Лобна дуга	132,0	127,0	127,0	111,0	123,0
27.	Тім’яна дуга	119,0	110,0	116,0	119,0	115,0
28.	Потилична дуга	116,0	—	111,0	101,0	110,0
FS	Висота вигину лоба	27,0	—	25,5	24,0	24,0
7.	Довжина потиличного отвору	35,3	—	31,4	23,0	24,0

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2013 р. Поховання 1	2013 р. Поховання 3	2014 р. Поховання 9	2015 р. Розкоп 6, поховання 12	2015 р. Розкоп 6, поховання 13
	Стать	♀	♀	♀	♀	♀
	Вік	20–30	25–30	35–45	25–30	30–40
16.	Ширина потиличного отвору	35,7	29,5	27,5	34,2	36,8
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,0	1,0	1,5	32,4	27,6
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0	1,0	1,0	1,0	1,5
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	1,0	—	0,0	1,0	2,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	2,0	1,0	1,0	0,0	0,0
	Нижній край грушоподібного отвору	Fossa	—	Fossa	1,0	1,0
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	4,0	4,0	3,0	*anthropina*	*anthropina*
45.	Діаметр вилиць	135,0 ?	124,5	123,8	5,0	5,0
40.	Довжина основи обличчя	88,0	91,0	94,0	117,0?	125,1
48.	Верхня висота обличчя	66,0	65,5	62,7	82,0	85,2
47.	Повна висота обличчя	115,6	—	—	57,8	66,0
43.	Верхня ширина обличчя	103,0	96,8	97,2	97,7	107,4
46.	Середня ширина обличчя	98,0	90,0	90,0	94,0	98,3
60.	Довжина альвеолярної дуги	43,8	51,9	—	87,0	91,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	62,4	64,4	—	43,2	—
62.	Довжина піднебіння	37,6	48,0	—	53,4	52,9
63.	Ширина піднебіння	34,7	39,1	34,1	37,7	41,6
55.	Висота носа	53,0	49,7	47,3	31,5	34,7
54.	Ширина носа	24,8	23,4	23,4	45,4	52,3
51	Ширина орбіти від *mf*	40,0	41,2	39,7	24,0	22,4

№ за Мар-ті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	2013 р. Похо-ван-ня 1	2013 р. Похо-вання 3	2014 р. Похов ан-ня 9	2015 р. Розкоп 6, похова-ння 12	2015 р. Розкоп 6, похован-ня 13
	Стать	♀	♀	♀	♀	♀
	Вік	20–30	25–30	35–45	25–30	30–40
52.	Висота орбіти	36,2	33,5	31,4	38,6	40,8
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	95,5	91,0	92,0	31,8	32,8
	Висота назіона над *fmo-fmo*	17,2	15,5	18,6	87,0	92,0
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	98,0	90,0	90,0	14,0	17,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	—	21,0	22,0	87,0	91,0
SC	Симотична ширина	8,0	5,0	8,2	19,0	23,0
SS	Симотична висота	2,0	3,5	3,0	8,0	10,0
MC	Максилофронтальна ширина	20,0	17,3	18,0	4,0	5,0
MS	Максилофронтальна висота	5,0	5,5	6,0	16,5	17,0
DC	Дакріальна ширина	24,0	22,0	22,9	7,0	7,0
DS	Дакріальна висота	8,0	9,5	9,0	21,0	21,0
	Глибина іклової ямки	–5,0	–5,0	–5,5	11,0	12,0
77.	Назомалярний кут	140,0°	142,0°	135,4°	–3,0	–5,0
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	—	129,8°	127,5°	147,6°	139,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,776	2,935	2,473	132,8°	126,0°
Tg Zm′.	Зигомаксилярний кут	—	2,100	1,341	3,107	2,706
32	Кут профілю чола від n	91,0°	85,0°	91,0°	1,188	1,150
	Кут від gl	86,0°	77,0°	82,0°	98,0°	—
72	Кут загальнолицьовий	—	88,0°	90,0°	92,0°	—
73	Кут середньої частини обличчя	—	90,0°	90,0°	93,0°	—
74	Кут альвеолярної частини обличчя	—	71,0°	84,0°	94,0°	—
75	Кут нахилу лицьових кісток	74,0°	70,0°	69,0°	86,0°	—

№ за Мар-ті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	2013 р. Похо-ван-ня 1	2013 р. Похо-вання 3	2014 р. Похов ан-ня 9	2015 р. Розкоп 6, похова-ння 12	2015 р. Розкоп 6, похован-ня 13
	Стать	♀	♀	♀	♀	♀
	Вік	20–30	25–30	35–45	25–30	30–40
75(1)	Кут випинання носа	17,0°	18,0°	21,0°	65,0°	—
Індекси:						
8:1	Черепний	92,9	85,9	83,9	81,5	80,0
17:1	Висотно-поздовжній I	82,1	75,3	77,0	75,9	76,5
17:8	Висотно-поперечний I	88,5	87,7	91,8	93,2	95,6
20:1	Висотно-поздовжній II	71,1	65,8	64,4	64,3	62,2
20:8	Вис.-поперечний II	76,6	76,6	76,8	78,9	77,8
9:10	Лобний	75,8	74,6	72,1	78,0	80,9
10:8	Коронарно-поперечний	82,1	82,2	84,9	89,4	82,7
9:8	Лобно-поперечний	62,2	61,3	61,2	69,7	66,9
29:26	Вигину лобної кістки	86,3	87,4	87,4	49,4	52,8
30:27	Вигину тім’яної кістки	89,9	90,0	82,7	47,0	50,8
48:45	Верхньолицьовий	48,9 ?	52,6	50,6	87,7	88,6
48:17	Верт. фаціо-церебр.	47,8 ?	51,2	46,8	88,6	92,0
40:5	Випинання обличчя	87,9	94,8	92,2	78,6	72,7
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	86,5 ?	85,3	84,8	82,4	80,4
9:45	Лобно-виличний	71,9 ?	71,9	72,2	52,9	42,8
52:51	Орбітний	90,5	81,3	79,1	52,4	57,1
54:55	Носовий	46,8	47,1	49,5	50,0	50,0
DS: DC	Дакріальний	33,3	40,9	39,3	42,4	41,2
SS: SC	Симотичний	25,0	70,0	36,6	84,5	83,4
MS: MC	Максило-фронтальний	25,0	31,8	33,3	123,6	—
63:62	Піднебінний	92,3	81,5	—	100,9	89,9
61:60	Щелепно-альвеолярний	142,5	124,1	—	81,5	80,0
10:45	Лобно-виличний	94,8 ?	96,4	100,2	75,9	76,5

Таблиця 16. Середні величини краніологічних ознак у жіночій серії Виповзів XVII–XVIII ст. (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ За Р. Марті-ном	♀ (жінки)	С. Виповзів, Чернігів-ської губ. XVII–XVIII	σ – середнє квадратич-не відхилення	min.	max.
	Ознаки / n	4–5			
1.	Поздовжній діаметр	168,8 (5)	4,4	162,0	174,0
8.	Поперечний діаметр	143,2 (5)	9,4	132,0	156,0
8:1.	Черепний індекс	84,8 (5)	5,0	123,0	138,0
17.	Висотний діаметр (b-br)	130,6 (5)	5,7	123,0	138,0
5.	Довжина основи черепа	97,6 (5)	3,4	93,5	102,0
9.	Найм. ширина лоба	91,8 (5)	91,8	89,4	97,0
20.	Вушна висота (p-br)	110,7 (5)	110,7	104,2	119,0
45.	Виличний діаметр	125,1 (5)	6,4	117,0	135,0
48.	Верхня висота обличчя	63,6 (5)	3,5	57,8	66,0
48:45.	Верхній лицьовий індекс	50,9 (5)	1,8	48,9	52,8
54.	Ширина носа	23,6 (5)	0,9	22,4	24,8
55.	Висота носа	49,5 (5)	3,2	45,4	53,0
54:55.	Носовий індекс	47,8 (5)	3,7	42,8	52,9
51.	Ширина орбіти	40,1 (5)	1,0	38,6	41,2
52.	Висота орбіти	33,1 (5)	1,9	31,4	36,2
52:51.	Орбітний індекс від mf	82,7 (5)	4,5	79,1	90,5
72.	∠ загальнолицьовий	90,3° (4)	2,1	88,0°	93,0°
75 (1).	∠ випинання носа	20,8° (5)	4,3	17,0°	28,0°
77.	Назомалярний ∠	140,8° (5)	4,5	135,4°	148,0°
∠Zm′.	Зигомаксилярний ∠	129,0° (4)	3,0	126,0°	133,0°
SS.	Симотична висота	3,5 (5)	1,1	2,0	5,0
SC.	Симотична ширина	7,8 (5)	1,8	5,0	10,0
SS:SC.	Симотичний індекс	46,3 (5)	16,9	25,0	70,0
DC.	Дакріальна хорда	22,2 (5)	1,3	21,0	24,0
DS	Дакріальна висота	9,8 (5)	1,6	8,0	12,0
DS:DC.	Дакріальний індекс	44,6 (5)	9,8	33,3	57,1

Таблиця 17. Індивідуальна краніометрична характеристика жіночих черепів XIX ст. з с. Залуцьке (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Залуцьке, 2016, р. 19, поховання 1	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 8	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 18
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	40–50	30–40	20–30
1.	Поздовжній діаметр	172,0	166,0	–
1в	Поздовжній діаметр від офріона	172,0	166,0	–
8.	Поперечний діаметр	140,0	145,8	140,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	129,0	136,0	–
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	112,5	117,8	–
9.	Найменша ширина чола	93,1	92,7	–
10.	Найбільша ширина чола	122,5	124,0	–
5.	Довжина основи черепа	98,0	93,8	–
11.	Ширина основи черепа	121,4	118,0	–
12.	Ширина потилиці	107,6	104,0	–
29.	Лобна хорда	106,0	107,2	–
30.	Тім'яна хорда	108,0	109,0	103,3
31.	Потилична хорда	87,0	91,0	97,3
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	505,0	500,0	–
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	321,0	341,0	–
25.	Сагітальна дуга	348,0	358,0	–
26.	Лобна дуга	123,0	126,0	–
27.	Тім'яна дуга	118,0	125,0	110,0
28.	Потилична дуга	107,0	107,0	119,0
7.	Довжина потиличного отвору	36,1	34,3	–
16.	Ширина потиличного отвору	29,6	28,6	–
FS	Висота вигину чола	28,0	27,2	–
OS	Висота вигину потилиці	25,0	25,5	31,5
	Надперенісся	1,0	1,0	–
	Надбрівні дуги	1,0	1,0	–
	Зовнішній потиличний горб	1,0	0,2	1,0
	Соскоподібний виросток	1,0	1,0	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	*anthropina*	–	–
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	3,0	–	–

№ за Мартіном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Залуцьке, 2016, р. 19, поховання 1	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 8	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 18
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	40–50	30–40	20–30
45.	Діаметр вилиць	124,4	120,0	–
40.	Довжина основи обличчя	88,9	87,6	–
48.	Верхня висота обличчя	62,7	62,2	–
47.	Повна висота обличчя	–	104,5	–
43.	Верхня ширина обличчя	98,6	97,4	–
46.	Середня ширина обличчя	92,0	86,0	–
60.	Довжина альвеолярної дуги	–	51,6	–
61.	Ширина альвеолярної дуги	–	59,9	–
62.	Довжина піднебіння	42,0	42,2	–
63.	Ширина піднебіння	34,3	35,1	–
55.	Висота носа	49,0	44,9	–
54.	Ширина носа	23,4	23,0?	–
51	Ширина орбіти від *mf*	41,1	42,4	–
52.	Висота орбіти	31,8	33,4	–
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	91,5	92,0	–
	Висота назіона над *fmo-fmo*	19,5	16,5	–
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	92,0	86,0	–
	Висота субспінале над *zm-zm*	21,0	19,0	–
SC	Симотична ширина	9,0	8,1	–
SS	Симотична висота	4,4	2,4	–
MC	Максилофронтальна ширина	14,6	13,9	–
MS	Максилофронтальна висота	7,5	5,1	–
DC	Дакріальна ширина	20,5	20,0	–
DS	Дакріальна висота	15,0	12,2	–
	Глибина іклової ямки	–3,2	–2,0	–
32	Кут профілю чола від n	–	95,0°	–
	Кут профілю чола від gl	–	90,0°	–
72	Кут загальнолицьовий	–	90,0°	–
73	Кут середньої частини обличчя	–	94,0°	–
74	Кут альвеолярної частини обличчя	–	70,0°	–
75	Кут нахилу лицьових кісток	54,0°	74,0°	–
75(1)	Кут випинання носа	33,0°	16,0°	–
77	Назомалярний кут	133,9°	141,0°	–
Tg 77.	Назомалярний кут	2,346	2,788	–

№ за Мартіном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Залуцьке, 2016, р. 19, поховання 1	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 8	Залуцьке, 2016, р. 21, поховання 18
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	40–50	30–40	20–30
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	130,6°	132,0°	–
Tg ∠Zm′	Зигомаксилярний кут	1,167	1,173	–
Індекси:				
8:1	Черепний індекс	81,4	87,5	–
17:1	Висотно-поздовжній I	75,0	81,6	–
17:8	Висотно-поперечний I	92,1	93,3	–
20:1	Висотно-поздовжній II	65,4	70,7	–
20:8	Висотно-поперечний II	80,3	80,8	–
9:10	Лобний	76,0	74,8	–
10:8	Коронарно-поперечний	87,5	85,0	–
9:8	Лобно-поперечний	66,5	63,6	–
47:45	Лицьовий	–	86,4	–
48:45	Верхньолицьовий	50,4	51,4	–
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,6	45,7	–
40:5	Випинання обличчя	90,7	93,4	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	88,9	82,9	–
9:45	Лобно-виличний	74,8	76,7	–
52:51	Орбітний	77,4	78,8	–
54:55	Носовий	47,8	51,2	–
DS:DC	Дакріальний	73,2	61,0	–
SS:SC	Симотичний	48,9	29,6	–
MS:MC	Максило-фронтальний	51,4	36,7	–
63:62	Піднебінний	81,7	83,2	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	–	116,1	–
10:45	Лобно-виличний	98,5	102,6	–
	* Martin R. 1928			

Таблиця 18. Індивідуальна краніометрична характеристика жіночих черепів XVII–XVIII ст. з м. Остер 2013 р. (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 1	Остер 2013 р. пох. 5
	Стать	♀	♀
	Вік	20–30	35–45
1.	Поздовжній діаметр	170,0	170,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	168,0	170,0
8.	Поперечний діаметр	146,0	151,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	128,0	137,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	113,8	—
9.	Найменша ширина чола	103,2	97,9
10.	Найбільша ширина чола	124,0	128,0
5.	Довжина основи черепа	92,0	—
11.	Ширина основи черепа	130,0	—
12.	Ширина потилиці	111,0	—
29.	Лобна хорда	110,0	111,5
30.	Тім'яна хорда	106,0	103,0
31.	Потилична хорда	90,5	93,0
25.	Сагітальна дуга	343,0	—
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	503,0	—
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	325,0	—
26.	Лобна дуга	122,0	—
27.	Тім'яна дуга	115,0	—
28.	Потилична дуга	106,0	—
FS	Висота вигину лоба	24,0	30,0
7.	Довжина потиличного отвору	38,0	31,3
16.	Ширина потиличного отвору	27,6	30,1
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,5	1,0
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0,0	2,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,4	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	antrh	antrh
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	3	3
45.	Діаметр вилиць	129,6	—
40.	Довжина основи обличчя	95,4	—
48.	Верхня висота обличчя	60,6	70,3
47.	Повна висота обличчя	—	—
43.	Верхня ширина обличчя	106,1	—
46.	Середня ширина обличчя	96,0	—

№ за Марті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 1	Остер 2013 р. пох. 5
	Стать	♀	♀
	Вік	20–30	35–45
60.	Довжина альвеолярної дуги	52,5	53,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	63,2	60,0
62.	Довжина піднебіння	43,0	41,7
63.	Ширина піднебіння	37,0	38,0
55.	Висота носа	48,4	51,7
54.	Ширина носа	23,5	25,4
51	Ширина орбіти від *mf*	41,3	40,9
52.	Висота орбіти	34,3	33,0
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	98,4	—
	Висота назіона над *fmo-fmo*	20,0	—
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	96,0	96,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	23,0	25,0
SC	Симотична ширина	8,7	10,0
SS	Симотична висота	5,0	4,0
MC	Максилофронтальна ширина	21,0	18,0
MS	Максилофронтальна висота	10,0	6,0
DC	Дакріальна ширина	24,4	22,0
DS	Дакріальна висота	14,5	10,0
	Глибина іклової ямки	–6,0	–3,0
77.	Назомалярний кут	135,0°	—
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	128,4°	124,8°
Tg 77	Назомалярний кут	2,460	—
Tg Zm′	Зигомаксилярний кут	1,322	1,250
32	∠ профіль чола від назіону	86,0°	—
	∠ від глабели	77,0°	—
72	∠ загальнолицьовий	86,0°	—
73	∠ середньої частини обличчя	89,0°	—
74	∠ альвеолярної частини обличчя	69,0°	—
75	∠ нахилу лицьових кісток	56,0°	—
75(1)	∠ випинання носа	30,0°	39,0°
	Індекси		
8:1	Черепний	85,9	88,8
17:1	Висотно-поздовжній I	75,3	80,6
17:8	Висотно-поперечний I	87,7	90,7
20:1	Висотно-поздовжній II	66,9	—
20:8	Висотно-поперечний II	77,9	—
9:10	Лобний	83,2	76,5

№ за Марті-ном	Рік та № поховання / Ознаки	Остер 2013 р. пох. 1	Остер 2013 р. пох. 5
	Стать	♀	♀
	Вік	20–30	35–45
10:8	Коронарно-поперечний	84,9	84,8
9:8	Лобно-поперечний	70,7	64,8
48:45	Верхньолицьовий	46,8	—
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,3	51,3
40:5	Випинання обличчя	103,7	—
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	88,8	—
9:45	Лобно-виличний	79,6	—
52:51	Орбітний	83,1	80,7
54:55	Носовий	48,6	49,1
DS:DC	Дакріальний	59,4	45,5
SS:SC	Симотичний	57,5	40,0
MS:MC	Максило-фронтальний	47,6	33,3
63:62	Піднебінний	86,0	91,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	120,4	113,2
10:45	Лобно-виличний	95,7	—

Таблиця 19. Середні розміри та індекси жіночих черепів XVIII ст. у серії з м. Остер (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ За Мартіном	♀ (жінки)	Остер Чернігівський повіт
	Ознаки / n	1–6
1.	Поздовжній діаметр	170,7 (3)
8.	Поперечний діаметр	145,3 (4)
8:1.	Черепний індекс	87,3 (3)
17.	Висотний діаметр (b-br)	132,5 (2)
5.	Довжина основи черепа	92,0 (1)
9.	Найменша ширина лоба	97,1 (6)
20.	Вушна висота *(p-br)*	113,8 (1)
45.	Виличний діаметр	127,3 (2)
48.	Верхня висота обличчя	64,4 (6)
48:45.	Верхній лицьовий індекс	49,2 (2)
54.	Ширина носа	23,4 (6)
55.	Висота носа	49,5 (6)
54:55.	Носовий індекс	47,4 (6)

№ За Мартіном	♀ (жінки)	Остер Чернігівський повіт
	Ознаки / n	1–6
51.	Ширина орбіти від *mf*	41,2 (4)
52.	Висота орбіти	33,0 (5)
52:51.	Орбітний індекс від *mf*	79,9 (4)
75(1).	Кут випинання носа	34,5° (2)
77.	Назомалярний кут	135,0° (1)
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	128,4° (1)
SS.	Симотична висота	4,4 (5)
SC.	Симотична ширина	9,7 (5)
SS:SC.	Симотичний індекс	46,5 (5)
DC.	Дакріальна хорда	23,8 (4)
DS	Дакріальна висота	11,9 (4)
DS:DC.	Дакріальний індекс	50,2 (4)

Таблиця 20. Індивідуальна краніометрична характеристика жіночих черепів XVII–XVIII ст. зі Спаського Собору м. Чернігова (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2012 р. Пох. 2	2012 р. Пох. 4	2012 р. Пох. 5
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	20–25
1.	Поздовжній діаметр	169,0	178,0	95,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	168,0	176,0	104,5
8.	Поперечний діаметр	140,0	–	23,5
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	–	126,0	1,0
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	–	109,7	1,0
9.	Найменша ширина чола	93,0	95,0	fossa
10.	Найбільша ширина чола	115,0	124,0	5
5.	Довжина основи черепа	–	97,0	64,0
11.	Ширина основи черепа	120,0	120,0	102,3
12.	Ширина потилиці	110,0	–	45,0
29.	Лобна хорда	107,0	108,0	25,5
30.	Тім’яна хорда	100,0	108,0	40,0

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2012 р. Пох. 2	2012 р. Пох. 4	2012 р. Пох. 5
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	20–25
31.	Потилична хорда	89,0	93,5	32,0
25.	Сагітальна дуга	–	359,0	94,0
23а.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	–	–	18,5
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	–	–	11,0
26.	Лобна дуга	–	121,0	3,0
27.	Тім'яна дуга	–	125,0	136,5°
28.	Потилична дуга	–	113,0	18,0°
FS	Висота вигину лоба	22,0	–	20–25
7.	Довжина потиличного отвору	–	35,0	95,0
16.	Ширина потиличного отвору	–	28,3	104,5
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1	–	23,5
	Надбрівні дуги (1–3)	1	–	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0	–	1,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	2	–	fossa
	Нижній край грушоподібного отвору	–	–	5
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	–	–	64,0
45.	Діаметр вилиць	–	–	102,3
40.	Довжина основи обличчя	–	–	45,0
48.	Верхня висота обличчя	–	–	25,5
43.	Верхня ширина обличчя	–	–	40,0
46.	Середня ширина обличчя	–	–	32,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	–	–	94,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	–	–	18,5
62.	Довжина піднебіння	–	–	11,0
63.	Ширина піднебіння	–	–	3,0
55.	Висота носа	–	–	136,5°
54.	Ширина носа	–	–	18,0°
51	Ширина орбіти від *mf*	–	–	20–25
52.	Висота орбіти	–	–	95,0
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	94,0 ?	–	104,5
	Висота назіона над *fmo-fmo*	15,0 ?	–	23,5
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	–	–	1,0
	Висота субспінале над *zm-zm*	–	–	1,0

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2012 р. Пох. 2	2012 р. Пох. 4	2012 р. Пох. 5
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	20–25
SC	Симотична ширина	–	–	fossa
SS	Симотична висота	–	–	5
MC	Максилофронтальна ширина	–	–	64,0
MS	Максилофронтальна висота	–	–	102,3
DC	Дакріальна ширина	–	–	45,0
DS	Дакріальна висота	–	–	25,5
	Глибина іклової ямки	–	–	40,0
77.	Назомалярний кут	-	149,0°	32,0
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	–	137,0°	94,0
Tg 77	Назомалярний кут	–	3,635	18,5
Tg Zm′.	Зигомаксилярний кут	–	1,214	11,0
32	Кут профілю чола від n	–	–	3,0
	Кут від gl	–	–	136,5°
72	Кут загальнолицьовий	–	–	18,0°
73	Кут середньої частини обличчя	–	–	20–25
74	Кут альвеолярної частини обличчя	–	–	95,0
75	Кут нахилу лицьових кісток	–	–	104,5
75(1)	Кут випинання носа	–	20,5°	23,5
Індекс:				
8:1	Черепний	82,8	–	–
17:1	Висотно-поздовжній I	–	70,8	–
17:8	Висотно-поперечний I	–	–	–
20:1	Висотно-поздовжній II	64,4	61,6	–
20:8	Висотно-поперечний II	77,8	–	–
9:10	Лобний	80,9	76,6	–
10:8	Коронарно-поперечний	82,1	–	–
9:8	Лобно-поперечний	66,4	–	–
29:26	Вигину лобної кістки	–	–	–
30:27	Вигину тім’яної кістки	–	–	–
48:45	Верхньолицьовий	–	–	–
48:17	Вертикальний фаціоцеребральний	–	50,0	–
40:5	Випинання обличчя	–	100,0	–
45:8	Горизонтальний фаціоцеребральний	–	–	–
9:45	Лобно-виличний	–	–	–

№ за Мартіном	Рік та № поховання / Ознаки	2012 р. Пох. 2	2012 р. Пох. 4	2012 р. Пох. 5
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	20–25
52:51	Орбітний	–	–	80,0
54:55	Носовий	–	48,4	56,7
DS:DC	Дакріальний	–	50,0	–
SS:SC	Симотичний	–	57,1	27,3
MS:MC	Максилофронтальний	–	50,0	–
63:62	Піднебінний	–	77,8	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	–	111,5	–
10:45	Лобно-виличний	–	–	–

Таблиця 21. Середні розміри та індекси жіночої серії черепів XVII–XIX ст. з м. Чернігів (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,4	10	5,5	1,73	1,23	162,0	178,0
8	Поперечний діаметр	140,6	8	2,3	0,82	0,58	138,0	144,0
17	Висотний діаметр	126,1	8	4,4	1,54	1,09	120,0	133,0
5	Довжина основи черепа	95,3	7	4,1	1,54	1,09	88,5	100,0
9	Найменша ширина лоба	94,2	10	3,1	0,97	0,68	90,0	100,0
45	Виличний діаметр	126,7	7	4,4	1,65	1,17	122,2	134,0
40	Довжина основи обличчя	91,4	7	4,2	1,58	1,12	86,0	97,0
48	Верхня висота обличчя	61,0	8	4,9	1,74	1,23	53,0	66,0
47	Повна висота обличчя	102,2	6	9,3	3,79	2,68	88,0	110,1
43	Верхня ширина обличчя	105,0	9	2,6	0,88	0,62	95,9	103,0
46	Середня ширина обличчя	91,6	6	4,1	1,68	1,19	87,0	97,0
55	Висота носа	46,8	8	3,1	1,10	0,78	42,0	51,0
54	Ширина носа	23,6	8	1,5	0,54	0,38	21,2	25,5
51	Ширина орбіти	40,9	8	0,8	0,30	0,21	40,0	42,2
52	Висота орбіти	33,1	9	2,1	0,71	0,50	30,5	36,1
20	Вушна висота	110,4	6	1,4	0,57	0,40	108,9	112,2

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
SC (57)	Симотична ширина	9,4	8	1,7	0,60	0,42	7,0	11,0
SS	Симотична висота	3,9	8	11	0,38	0,27	2,2	5,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,8	7	2,0	0,76	0,54	15,0	21,2
MS	Максилофронтальна висота	7,5	7	1,9	0,73	0,51	5,0	10,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,3	7	1,4	0,25	0,37	20,0	24,5
DS	Дакріальна висота	12,3	7	1,8	0,68	0,48	10,0	14,0
FC	Глибина іклової ямки	–6,9	7	1,7	0,63	0,45	–4,0	–9,0
32	Кут профілю лоба від nas	87,8°	4	10,0	5,01	3,54	73,0°	94,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	86,3°	4	3,3	1,65	1,17	83,0°	90,0°
72	Кут загальнолицьо-вий	85,0°	4	3,6	1,78	1,26	82,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,5°	4	4,1	2,06	1,46	83,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	74,5°	4	6,8	3,40	2,41	66,0°	80,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,0°	4	4,5	2,27	1,61	22,0	33,0
77.	Назомалярний кут	139,1°	9	5,7	1,89	1,34	129,0°	149,0°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	129,0°	7	7,5	2,84	2,01	122,0°	139,9°
	Надперенісся	1,3	12	0,5	0,18	0,13	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,0	9	–	–	–	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний горб	0,6	10	0,5	0,21	0,15	0,0	1,0
	Соскоподібний виросток	1,4	12	0,5	0,21	0,15	1,0	2,0
	Передня носова ость	4,0	10	0,8	0,41	0,29	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	502,3	3	10,7	6,17	4,37	490,0	509,0
8:1	Черепний, поперечно-поздовжній	82,9	8	2,5	0,88	0,62	79,3	86,4
17:1	Висотно-поздовжній	73,9	8	2,8	0,98	0,69	69,0	77,1
17:8	Висотно-поперечний	89,6	7	2,9	1,10	0,78	85,7	94,3
9:8	Лобно-поперечний	66,9	8	2,5	0,88	0,62	63,9	70,9
20:1	Висотно-поздовжній	64,8	8	2,2	0,78	0,55	61,6	68,3

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
20:8	Висотно-поперечний	78,6	7	1,4	0,55	0,39	75,7	79,8
10:8	Коронарно-поперечний	82,7	8	2,9	1,04	0,73	76,7	86,9
9:10	Широтний лобний	80,4	9	2,4	0,82	0,58	76,6	84,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,1	7	2,7	1,02	0,72	87,1	94,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,3	7	4,9	1,84	1,30	41,4	53,9
9:45	Лобно-виличний	74,3	7	2,3	0,89	0,63	71,8	79,1
10:45	Коронарно-виличний	92,0	7	4,0	1,51	1,07	86,3	96,8
40:5	Випинання обличчя	96,0	7	3,9	1,49	1,05	91,9	100,6
47:45	Загальний лицьовий	79,2	5	5,7	2,56	1,81	69,6	84,6
48:45	Верхній лицьовий	47,6	6	3,5	1,42	1,00	43,4	52,1
54:55	Носовий	50,5	8	5,8	2,07	1,46	42,8	58,1
DS:DC	Дакріальний	55,1	7	6,9	2,62	1,85	46,5	63,6
SS:SC	Симотичний	41,8	8	10,2	3,60	2,55	27,3	57,1
MS:MC	Максилофронталь-ний	42,6	7	10,9	4,13	2,92	28,3	58,3
52:51	Орбітний	80,3	8	4,6	1,63	1,15	74,4	87,8
63:62	Піднебінний	81,8	5	4,1	1,82	1,29	77,8	87,8
61:60	Щелепно-альвеолярний	109,2	5	6,6	2,97	2,10	104,2	119,8

Таблиця 22. Індивідуальна краніометрична характеристика жіночих черепів XVII ст. з м. Любеч (вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Любеч, 2011, р. 5, кв. 28, 29 Замок похо-вання 23	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 32, 33 похо-вання 27	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 18 похо-вання 42
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	35–45
1.	Поздовжній діаметр	184,0	180,0	–
1в	Поздовжній діаметр від офріона	183,0	177,0	–
8.	Поперечний діаметр	134,0	136,0	139,0
17.	Висотний діаметр *basion-bregma*	132,0	123,0	114,0

№ за Марті-ном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Любеч, 2011, р. 5, кв. 28, 29 Замок похо-вання 23	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 32, 33 похо-вання 27	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 18 похо-вання 42
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	35–45
20.	Вушна висота *porion-porion-bregma*	114,1	–	103,2
9.	Найменша ширина чола	93,2	98,0	–
10.	Найбільша ширина чола	118,0	128,5	111,5
5.	Довжина основи черепа	98,5	96,0	–
11.	Ширина основи черепа	112,0	113,0	114,0
12.	Ширина потилиці	104,0	106,0	109,0
29.	Лобна хорда	111,0	105,0	–
30.	Тім'яна хорда	115,0	108,5	99,0
31.	Потилична хорда	101,0	98,0	92,0
23a.	Горизонтальна окружність через *ofrion*	503,0	504,0	–
24.	Поперечна дуга *po-br-po*	312,0	306,0	301,0
25.	Сагітальна дуга	374,0	357,0	–
26.	Лобна дуга	124,0	118,0	–
27.	Тім'яна дуга	130,0	120,0	111,0
28.	Потилична дуга	120,0	119,0	118,0
7.	Довжина потиличного отвору	33,2	32,0	31,0
16.	Ширина потиличного отвору	28,2	27,0	29,0
FS	Висота вигину чола	26,0	23,5	–
OS	Висота вигину потилиці	30,0	29,0	31,0
	Надперенісся	1,2	2,0	–
	Надбрівні дуги	1,0	1,5	–
	Зовнішній потиличний виступ	0,0	1,0	–
	Соскоподібний виросток	1,4	1,0	–
	Нижній край грушоподібного отвору	*anthropina*	–	–
	Передньоносова ость (за Брока 1–5)	5,0	–	–
45.	Діаметр вилиць	126,0	–	–
40.	Довжина основи обличчя	97,0	–	–
48.	Верхня висота обличчя	62,0	–	–
47.	Повна висота обличчя	107,0	–	–
43.	Верхня ширина обличчя	100,0	102,0	–
46.	Середня ширина обличчя	90,0	–	–

№ за Мартіном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Любеч, 2011, р. 5, кв. 28, 29 Замок похо-вання 23	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 32, 33 похо-вання 27	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 18 похо-вання 42
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	35–45
60.	Довжина альвеолярної дуги	54,0	–	–
61.	Ширина альвеолярної дуги	58,5	–	–
62.	Довжина піднебіння	46,0	–	–
63.	Ширина піднебіння	36,5	–	–
55.	Висота носа	47,0	–	–
54.	Ширина носа	24,0	–	–
51	Ширина орбіти від *mf*	42,0	–	–
52.	Висота орбіти	30,0	–	–
	Бімалярна ширина *fmo-fmo*	95,0	–	–
	Висота назіона над *fmo-fmo*	18,0	–	–
	Зигомаксилярна ширина *zm-zm*	90,0	–	–
	Висота субспінале над *zm-zm*	21,0	–	–
SC	Симотична ширина	9,0	–	–
SS	Симотична висота	4,4	–	–
MC	Максилофронтальна ширина	19,0	–	–
MS	Максилофронтальна висота	9,0	–	–
DC	Дакріальна ширина	21,0	–	–
DS	Дакріальна висота	12,0	–	–
32	Кут профілю чола від n	88,0°	–	–
	Кут профілю чола від gl	80,0°	–	–
72	Кут загальнолицьовий	72,0°	–	–
73	Кут середньої частини обличчя	85,0°	–	–
74	Кут альвеолярної частини обличчя	80,0°	–	–
75	Кут нахилу лицьових кісток	51,0°	–	–
75(1)	Кут випинання носа	32,0°	–	–
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	138,0°	133,0°	–
Tg 77.	Назомалярний кут	2,639	2,317	–
Tg Zm′	Зигомаксилярний кут	129,8°	–	–
Індекси				
8:1	Черепний	72,8	75,6	–
17:1	Висотно-поздовжній I	71,7	68,3	–
17:8	Висотно-поперечний I	98,5	90,4	82,0
20:1	Висотно-поздовжній II	62,0	–	–

№ за Марті-ном*	Рік розкопок та № черепа / ОЗНАКИ	Любеч, 2011, р. 5, кв. 28, 29 Замок похо-вання 23	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 32, 33 похо-вання 27	Любеч, 2011, р. 5, Замок, кв. 18 похо-вання 42
	Стать	♀	♀	♀
	Вік	25–30	35–45	35–45
20:8	Висотно-поперечний II	85,2	–	74,2
9:10	Лобний покажчик	79,0	76,3	–
10:8	Коронарно-поперечний	88,1	94,5	80,2
9:8	Лобно-поперечний	69,6	72,1	–
47:45	Лицьовий	84,9	–	–
48:45	Верхньолицьовий	49,2	–	–
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,0	–	–
40:5	Випинання обличчя	98,5	–	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	94,0	–	–
9:45	Лобно-виличний	74,0	–	–
52:51	Орбітний	71,4	–	–
54:55	Носовий	51,1	–	–
DS:DC	Дакріальний	57,1	–	–
SS:SC	Симотичний	44,4	–	–
MS:MC	Максило-фронтальний	47,4	–	–
63:62	Піднебінний	79,3	–	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,3	–	–
10:45	Лобно-виличний	93,7	–	–
Нижня щелепа				
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	–	–	96,0
65.	Виросткова ширина	–	–	120,0
67.	Передня ширина нижньої щелепи	–	–	42,0
	* Martin R. 1928.			

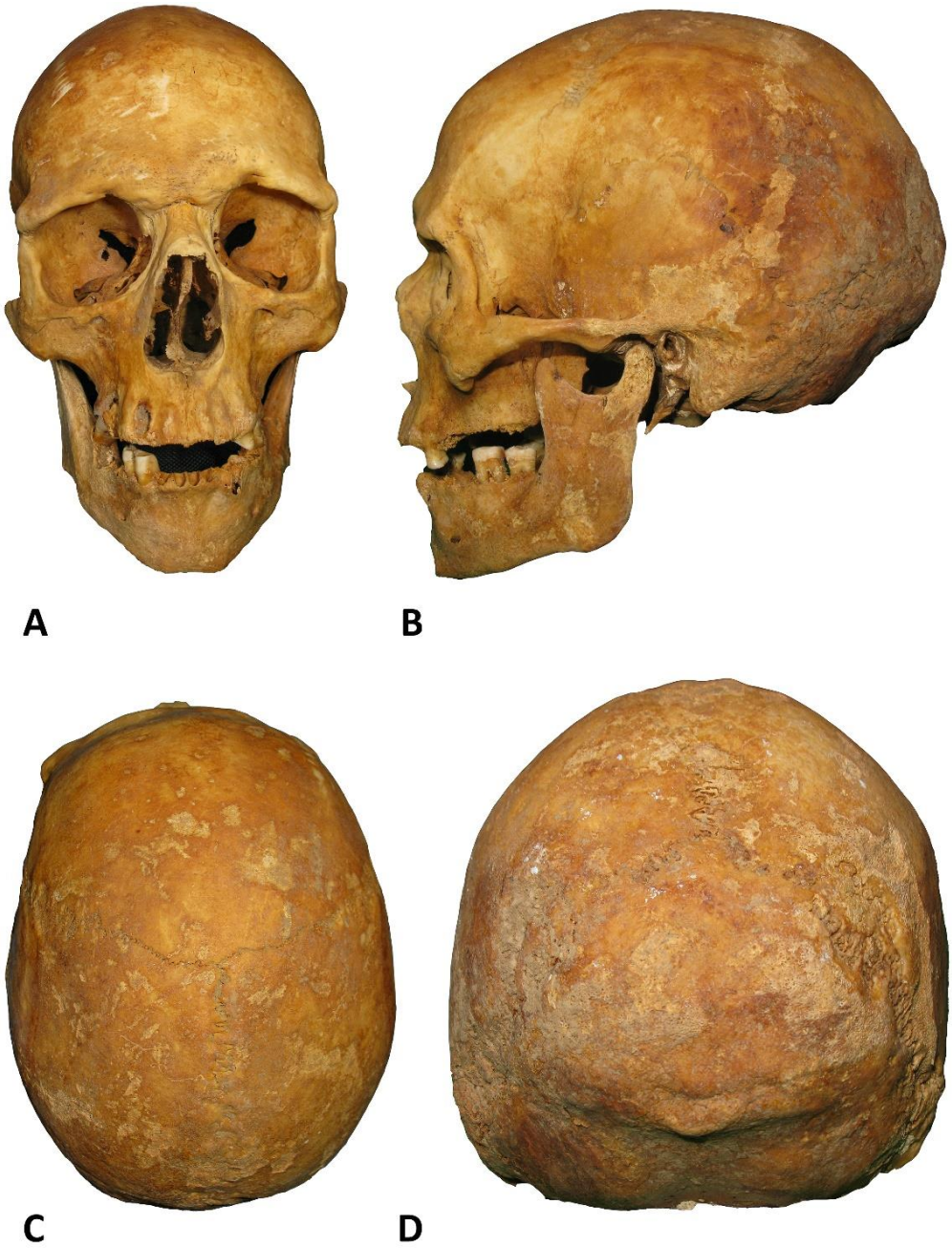

Рисунок 1. Поховання 11. Чоловік 45–55 років, розкопки 2016 у с. Залуцьке A) norma facialis; b) norma lateralis; c) norma verticalis; d) norma occipitalis.

Додаток Д

Таблиця 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Загальна серія (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка, для черепів із Чернігівської губ. вимірювання В. Алексєєва).

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,2	117	7,0*	0,64	0,46	164,0	196,0
8	Поперечний діаметр	145,6	113	5,7*	0,54	0,38	130,0	160,0
17	Висотний діаметр *(b-br)*	135,6	107	5,8*	0,56	0,39	119,0	148,0
5	Довжина основи черепа	101,8	102	4,4*	0,44	0,31	91,0	111,0
9	Найменша ширина лоба	97,5	116	4,3	0,40	0,28	88,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,8	94	5,5*	0,57	0,40	108,0	133,0
11	Ширина основи черепа	127,8	85	4,7	0,51	0,36	115,0	138,7
12	Ширина потилиці	111,9	91	5,0*	0,52	0,37	101,0	127,0
45	Виличний діаметр	135,4	103	4,6**	0,45	0,32	125,0	145,1
40	Довжина основи обличчя	97,7	94	5,0	0,51	0,36	86,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	66,6	103	3,8**	0,38	0,27	56,8	76,6
47	Повна висота обличчя	114,5	52	7,1	0,98	0,69	97,0	129,5
43	Верхня ширина обличчя	105,3	108	4,0	0,38	0,27	92,0	115,0
46	Середня ширина обличчя	95,9	94	5,4*	0,55	0,39	82,0	111,5
55	Висота носа	50,3	103	2,8	0,28	0,20	42,0	58,0
54	Ширина носа	24,6	102	1,9	0,18	0,13	20,6	29,0
51	Ширина орбіти	42,0	103	2,0*	0,19	0,14	38,0	46,4
52	Висота орбіти	31,9	103	2,0	0,20	0,14	26,0	38,0
20	Вушна висота	115,8	99	4,0	0,40	0,28	105,0	125,9
SC (57)	Симотична ширина	9,6	106	1,8	0,18	0,12	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,5	104	1,2*	0,11	0,08	2,0	6,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,8	99	2,3	0,23	0,16	19,6	28,0

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
DS	Дакріальна висота	12,8	97	1,9*	0,19	0,14	8,0	16,0
FC	Глибина іклової ямки	–5,3	100	1,7*	0,17	0,12	–1,2	–9,5
32	Кут профілю лоба від nas.	87,0°	77	4,5*	0,51	0,36	76,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,9°	77	4,8*	0,55	0,39	67,0°	89,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,5°	75	3,6*	0,42	0,30	73,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,7°	77	3,9*	0,44	0,31	74,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,9°	64	7,1*	0,88	0,63	51,0°	89,0°
75(1).	Кут випинання носа	30,4°	79	5,3*	0,60	0,42	18,0°	41,0°
77.	Назомалярний кут	138,2°	99	4,6	0,46	0,34	128,0°	151,0°
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	128,0°	95	4,7**	0,48	0,34	119,0°	144,0°
	Надперенісся	2,5	129	0,9	0,11	0,08	1,0	5,0
	Надбрівні дуги	1,8	128	0,4	0,05	0,03	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	101	1,0	0,12	0,09	0,0	4,0
	Соскоподібний виросток	2,4	108	0,7	0,09	0,06	1,0	3,0
	Передньоносова ость	3,8	93	1,0	0,13	0,09	1,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	518,3	84	11,0**	1,20	0,89	492,0	541,0
Індекси:								
8:1	Черепний	81,1	112	4,5*	0,43	0,30	70,7	91,6
17:1	Висотно-поздовжній	75,5	105	3,8*	0,37	0,26	67,4	85,8
17:8	Висотно-поперечний	93,0	106	5,1*	0,50	0,35	79,6	105,8
9:8	Лобно-поперечний	67,1	109	4,9*	0,47	0,33	57,9	76,2
20:1	Висотно-поздовжній	64,8	87	2,9*	0,31	0,22	59,3	72,2
20:8	Висотно-поперечний	79,5	87	3,5	0,38	0,27	67,1	88,2
10:8	Коронарно-поперечний	84,3	98	3,1	0,31	0,22	77,6	92,3

№ за Марті-ном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min	max
9:10	Широтний лобний	79,5	111	3,8	0,36	0,26	68,8	90,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,8	89	3,8	0,40	0,29	82,2	102,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,9	85	3,5*	0,38	0,27	36,4	57,6
9:45	Лобно-виличний	71,7	88	3,3	0,35	0,25	61,4	78,7
10:45	Коронарно-виличний	90,8	88	4,4*	0,46	0,33	78,9	102,4
40:5	Випинання обличчя	96,1	93	4,2	0,44	0,32	87,8	106,5
47:45	Загальний лицьовий	84,6	48	5,2	0,75	0,53	71,7	97,3
48:45	Верхній лицьовий	49,3	96	3,1*	0,32	0,22	41,2	59,0
54:55	Носовий	48,9	102	3,9	0,38	0,27	38,7	57,2
DS:DC	Дакріальний	53,9	97	9,1*	0,93	0,66	29,6	73,2
SS:SC	Симотичний	47,1	104	11,2	1,10	0,78	25,0	83,7
52:51	Орбітний	75,8	103	4,3**	0,43	0,30	65,0	86,4
63:62	Піднебінний	79,5	89	8,0*	0,85	0,60	64,2	102,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,2	80	8,5*	0,96	0,68	91,4	134,0
M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.								

Таблиця 2. Середні розміри та індекси жіночих черепів XVII–XVIII ст. з Чернігово-Сіверщини (Батурин, Любеч, Залуцьке, Виповзів, Чернігів, Остер). Загальна серія (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка).

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,4	53	5,9	0,81	0,58	156,0	184,0
8	Поперечний діаметр	140,8	51	5,2*	0,73	0,51	132,0	156,0
17	Висотний діаметр	129,7	49	5,4*	0,77	0,55	114,0	142,0
5	Довжина основи черепа	96,6	46	4,4*	0,65	0,46	87,0	106,0

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
9	Найменша ширина лоба	94,4	57	4,5	0,61	0,43	85,0	108,0
45	Виличний діаметр	125,6	47	4,8	0,70	0,51	117,0	135,0
40	Довжина основи обличчя	91,8	44	4,8	0,72	0,53	82,0	103,0
48	Верхня висота обличчя	63,0	52	3,4**	0,48	0,34	54,0	70,3
47	Повна висота обличчя	106,6	23	6,8	1,42	1,00	88,0	118,0
43	Верхня ширина обличчя	100,6	50	3,8*	0,54	0,38	91,0	110,0
46	Середня ширина обличчя	91,4	43	4,7*	0,72	0,51	79,0	101,0
55	Висота носа	48,0	53	2,9	0,39	0,27	42,0	55,0
54	Ширина носа	23,8	52	1,6	0,22	0,16	20,5	27,3
51	Ширина орбіти	40,5	50	1,6	0,27	0,19	36,0	42,7
52	Висота орбіти	32,3	52	2,0	0,28	0,20	28,0	36,2
20	Вушна висота	111,7	46	3,8	0,56	0,41	103,2	122,0
SC (57)	Симотична ширина	9,2	49	1,8	0,27	0,19	5,0	13,5
SS	Симотична висота	3,6	49	0,9*	0,13	0,09	2,0	5,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	18,7	48	2,2	0,32	0,22	13,9	24,6
MS	Максилофронтальна висота	6,9	48	1,2	0,18	0,13	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,5	48	2,2	0,33	0,23	19,0	30,0
DS	Дакріальна висота	11,0	48	1,9*	0,28	0,20	7,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	–5,3	44	1,5*	0,24	0,17	–2,0	–9,0
32	Кут профілю лоба від nas.	88,9°	33	5,0*	0,92	0,65	73,0°	98,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	83,2°	33	4,5**	0,79	0,56	74,0°	92,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,2°	33	2,8	0,49	0,34	82,0°	93,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	88,0°	32	2,7**	0,48	0,32	83,0°	94,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	76,5°	32	6,2	1,10	0,78	66,0°	90,0°
75(1).	Кут випинання носа	25,7°	43	6,1*	0,93	0,68	14,0°	41,0°

№ за Марті-ном	Ознаки	♀ (жінки)						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
77.	Назомалярний кут	139,4°	49	4,2	0,61	0,43	127,0°	149,0°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	129,4°	43	4,5**	0,69	0,49	120,0°	139,9°
	Надперенісся	1,3	62	0,4	0,06	0,04	1,0	2,0
	Надбрівні дуги	1,2	59	0,3	0,05	0,03	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	0,4	48	0,5	0,08	0,06	0,0	2,0
	Соскоподібний виросток	1,1	59	0,5	0,07	0,05	0,0	2,0
	Передньоносова ость	3,7	50	0,9	0,14	0,10	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	498,6	40	16,0*	2,58	1,83	460,0	533,0
Індекси								
8:1	Черепний	82,6	48	3,9*	0,57	0,40	72,8	92,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,0	48	3,3	0,47	0,33	68,3	82,3
17:8	Висотно-поперечний	92,2	47	4,0**	0,58	0,41	82,0	101,0
9:8	Лобно-поперечний	66,9	49	3,6*	0,52	0,36	60,1	77,1
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	46	2,5	0,37	0,27	60,7	71,5
20:8	Висотно-поперечний	79,4	45	2,8**	0,42	0,31	74,0	86,2
10:8	Коронарно-поперечний	84,8	48	3,8**	0,55	0,39	76,7	94,5
9:10	Широтний лобний	79,1	50	3,8	0,53	0,38	71,3	88,2
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	89,4	44	3,6	0,54	0,40	81,9	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	45	2,9**	0,43	0,30	41,4	53,9
9:45	Лобно-виличний	75,1	46	3,7*	0,55	0,40	66,9	85,4
10:45	Коронарно-виличний	94,7	44	4,7*	0,71	0,52	85,3	104,8
40:5	Випинання обличчя	95,1	44	4,6*	0,69	0,50	83,0	107,9
47:45	Загальний лицьовий	84,4	19	4,7**	1,07	0,76	69,6	92,8
48:45	Верхній лицьовий	49,9	44	2,9**	0,43	0,31	43,4	56,6
54:55	Носовий	50,0	53	4,4	0,61	0,43	39,7	59,7
DS:DC	Дакріальний	49,2	48	8,3	1,20	0,88	33,3	73,2
SS:SC	Симотичний	40,4	49	10,0**	1,42	1,01	22,0	70,0
MS:MC	Максилофронталь-ний	38,3	48	9,2	1,33	0,97	25,0	75,9
52:51	Орбітний	79,6	50	4,3**	0,61	0,43	68,3	90,5

63:62	Піднебінний	80,6	44	6,1**	0,92	0,65	68,1	94,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	117,0	37	10,3*	1,73	1,22	91,4	142,5

M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Таблиця 3. Чотири краніологічні варіанти чоловічої вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини (підрахунки та вимірювання Ю. Долженка, для черепів із Чернігівської губ. вимірювання В. Алексєєва).

Ознаки	Варіант I N = 13	Варіант II N = 9	Варіант III N = 26	Варіант IV N = 25
1. Поздовжній діаметр	177,7	180,3	176,8	183,6
8. Поперечний діаметр	149,8	149,6	145,5	143,9
1:8 Черепний індекс	84,4	83,0	82,2	78,5
17. Висотний діаметр *(b-br)*	129,3	135,6	135,5	139,8
9. Найменша ширина лоба	97,0	93,4	99,9	98,1
5. Довжина основи черепа	99,2	102,6	101,1	102,6
45. Виличний діаметр	136,1	134,9	136,2	133,8
43. Верхня ширина обличчя	104,7	103,5	106,3	105,6
48. Верхня висота обличчя	66,7	65,6	67,6	65,4
48:45 Верхній лицьовий	48,2	48,8	49,7	48,8
55. Висота носа	50,6	51,0	50,5	49,6
54. Ширина носа	25,3	25,7	24,5	24,4
54:55 Носовий	50,2	50,6	48,7	49,3
51. Ширина орбіти	41,1	41,2	42,1	42,1
52. Висота орбіти	30,1	30,7	32,3	32,5
52:51 Орбітний індекс	73,3	74,7	76,8	77,3
77. Назомалярний кут	142,0°	139,6°	138,7°	136,0°
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	129,1°	126,9°	127,7°	128,6°
75 (1). Кут випинання носа	30,3°	33,0°	30,6°	29,7°
SS:SC. Симотичний індекс	51,4	50,2	47,6	44,6

	Варіант I N = 13	Варіант II N = 9	Варіант III N = 26	Варіант IV N = 25
72. Загальний кут обличчя	85,7°	84,9°	85,2°	86,2°
9:45 Лобно-виличний	71,7	69,3	72,9	73,3
9:8 Лобно-поперечний	64,8	62,5	69,9	68,2
DS:DC Дакріальний індекс	54,2	53,2	51,8	52,5
17:1 Висотно-поздовжній	72,8	75,3	76,8	76,2
17:8 Висотно-поперечний	86,4	90,7	93,2	97,0
48:17 Вертикальний фаціо-церебральний	49,6	48,4	49,5	46,4
45:8 Поперечний фаціо-церебральний	91,0	90,2	93,4	92,9
N – кількість черепів.				

Таблиця 4. Дистанція між чоловічими 59 серіями та чотирма краніологічними варіантами Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (підрахунки Ю. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури // Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 квітня 2025 р.). Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Краніологічний варіант I	–1,229	–1,698	–0,462
2.	Краніологічний варіант II	–1,577	0,258	0,206
3.	Краніологічний варіант III	–1,098	0,037	0,163
4.	Краніологічний варіант IV	–0,700	1,502	0,560
5.	Поділ у Києві	–0,777	0,542	0,244
6.	Меджибіж (Межибож)	–0,565	0,102	0,101
7.	Ужгород	–1,858	0,128	0,836
8.	Арсенал (Київ)	–0,437	–0.091	0,423
9.	Рівне (Волинь)	–1,280	0,278	0,411
10.	С. Ратнів (Волинь)	–1,570	0,226	0,346
11.	Жовнино (Желні)	–1,624	–0,026	–0,159
12.	Луцьк (збірна)	–1,098	0,004	0,899
13.	Білгород (Слобожанщина)	–0,649	0,139	0,212
14.	Суми	–0,498	0,241	–0,015
15.	С. Лютенька	0,271	0,191	–0,415

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
16.	С. Підборці (Волинь)	–1,295	0,877	0,199
17.	Степова Наддніпрянщина (збірна)	0,217	0,239	–0,321
18.	Михайлівський монастир у Києві	–0,388	0,650	–0,171
19.	Вінниця	–1,169	0,170	0,101
20.	Чигирин	–0,047	0,118	0,056
21.	Вишгород	–0,127	0,005	0,123
22.	С. Стайки (Київщина)	0,673	0,123	–0,658
23.	Каламіта (Крим)	–0,540	0,285	–0,009
24.	С. Лукомль (центр Вітебської обл.)	0,393	–0,800	–0,617
25.	Білоруси (Полісся)	–1,105	–0,877	–0,968
26.	С. Пруси (центр Мінської обл.)	–0,255	–0,824	–0,885
27.	Білоруси (збірна) за В. Алексєєвим	0,362	0,475	0,019
28.	Курська губ.	0,431	–0,447	–0,784
29.	Орловська губ.	0,248	–0,295	–0,300
30.	Одеса	0,026	0,379	0,304
31.	Сланцевський район РФ	0,331	0,857	–0,306
32.	Ярославль РФ	–0,076	0,373	–1,316
33.	Стара Ладога-1 РФ	–0,035	–0,253	–0,566
34.	Стара Ладога-2 РФ	0,714	–0,052	–0,532
35.	Себеж РФ	–0,057	–0,503	–0,514
36.	Варатік (*Varatik, Moldova*)	–0,157	–0,414	–0,897
37.	С. Козіно РФ	–0,227	–0,807	–0,606
38.	Псков РФ	0,275	–0,223	–0,564
39.	Новгород-1 РФ	0,323	–0,246	–0,526
40.	Новгород-2 РФ	0,441	–0,737	0,340
41.	Поріци	0,035	1,167	–1,312
42.	Кенігсберг *(Königsberg)*	1,119	–1,252	1,383
43.	Целендорф (*Zellerndorf*)	0,157	–1,469	0,429
44.	Пфейфер (*Pfeifer*)	0,690	–0,941	0,424
45.	Вюртемберг (*Wuttemberg*)	0,540	–1,550	0,852
46.	Тюбінген (*Tubingen*)	0,767	–1,406	0,401
47.	Тервете (*Tērvete*) латиші	0,992	1,018	1,064
48.	Леймані (*Leimaņi*) латиші	0,919	1,286	0,697
49.	Пургайлі (*Purgaiļi*), центральна частина Відземе, *Vidzeme*, латиші	0,469	1,209	–0,323
50.	Поселення Мартиньсала (Гольм, *castrum Holme*) латиші	0,828	0,762	0,479
51.	С. Кабіна (*Kabina küla*) естонці	0,506	0,201	–0,361
52.	М. Отепя (*Otepää*)	0,924	–0,124	0,088
53.	Варбола (*Castrum Warbole*)	1,107	0,610	0,534

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
54.	Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) естонці	0,449	0,096	–0,736
55.	Арду (*Ardu*)	1,341	0,532	–0,330
56.	Естонці (*eestlased*)	1,164	0,441	0,366
57.	Фіни (*suomalaiset)*	0,754	0,085	–0,122
58.	Латиші-1 (Дурбе, *Durbe*)	0,735	0,132	0,872
59.	Латиші-2 (західні)	0,922	–0,041	0,245
60.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (Ludza)	0,650	–0,010	–0,022
61.	Литовці *(lietuviai*)	–0,648	–0,789	1,317
62.	Ийуга	0,451	0,479	–0,126
63.	Орманькалнс (*Ormaņkalns*)	0,861	–0,344	0,226

Таблиця 5. Елементи перших трьох канонічних векторів (КВ) для 41 жіночої серії (підрахунки Ю. Долженка).

Ознака	♀ жінки		
	КВ1	**КВ 2**	**КВ 3**
1. Поздовжній діаметр	–0,505	0,258	**0,620**
8. Поперечний діаметр	**0,538**	0,418	–0,346
17. Висотний діаметр *(b-br)*	0,302	**–0,599**	0,236
9. Найменша ширина лоба	–0,172	0,250	**0,328**
45. Виличний діаметр	**0,388**	0,046	–0,134
48. Верхня висота обличчя	**–0,703**	0,198	–0,354
55. Висота носа	0,096	**0,146**	–0,047
54. Ширина носа	–0,205	–0,172	**0,317**
51. Ширина орбіти	**–0,262**	0,106	–0,014
52. Висота орбіти	0,200	**0,617**	0,015
77. Назомалярний кут	–0,189	–0,378	**–0,401**
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	**0,556**	–0,289	0,007
SS:SC. Симотичний індекс	0,162	**0,702**	–0,013
75 (1). Кут випинання носа	0,380	**0,727**	–0,028
Внесок у загальну дисперсію (%)	28,095	19,399	12,229

Таблиця 6. Три краніологічні варіанти жіночої вибірки XVII–XIX ст. з Чернігово-Сіверщини (визначення Ю. Долженка).

Ознаки	Варіант I N=9	Варіант II N=7	Варіант III N= 17
1. Поздовжній діаметр	168,6	168,6	171,8
8. Поперечний діаметр	140,2	139,6	139,7
1:8 Черепний індекс	83,3	82,8	81,4
17. Висотний діаметр *(b-br)*	129,3	130,0	130,8

Ознаки	Варіант I N=9	Варіант II N=7	Варіант III N= 17
9. Найменша ширина лоба	89,6	93,1	96,3
5. Довжина основи черепа	95,6	96,3	96,8
40. Довжина основи обличчя	90,7	90,6	92,3
45. Виличний діаметр	122,4	125,0	125,5
43. Верхня ширина обличчя	97,5	99,8	100,9
48. Верхня висота обличчя	63,4	63,8	61,7
48:45 Верхній лицьовий	51,8	51,0	49,2
55. Висота носа	48,4	48,5	46,9
54. Ширина носа	23,5	24,0	23,5
54:55 Носовий	48,4	49,6	50,1
51. Ширина орбіти	40,1	40,1	40,6
52. Висота орбіти	32,2	32,6	31,9
52:51 Орбітний індекс	79,7	81,2	78,6
77. Назомалярний кут	139,7°	141,7°	138,2°
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	128,0°	129,5°	129,5°
SS:SC. Симотичний індекс	44,6°	36,2	39,5
75 (1). Кут випинання носа	19,1°	24,3°	30,4°
72. Загальний кут обличчя	87,2°	87,0°	85,6°
9:45 Лобно-виличний	73,2	74,6	76,7
9:8 Лобно-поперечний	64,0	66,7	69,0
DS:DC Дакріальний індекс	47,7	46,7	51,1
17:1 Висотно-поздовжній	76,8	77,1	76,2
17:8 Висотно-поперечний	92,3	93,2	93,7
48:17 Вертикальний фаціо-церебральний	49,1	49,1	47,2
45:8 Поперечний фаціо-церебральний	87,4	89,8	89,9
N – кількість черепів.			

Таблиця 7. Дистанція між жіночими 38 серіями та трьома краніологічними групами Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (підрахунки Ю. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури // Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку. Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Краніологічний варіант I	0,608	–1,457	–0,258
2.	Краніологічний варіант II	0,531	0,088	0,739
3.	Краніологічний варіант III	0,819	–0,331	–0,399

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
4.	Поділ у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,886	0,302	–0,173
5.	Меджибіж (Межибож) Поділля	0,834	–0,304	0,068
6.	Ужгород (Закарпаття)	1,177	0,974	–0,614
7.	Арсенал (Київ) (Середня Наддніпр.)	–0,017	–0,265	0,219
8.	Рівне (Волинь)	1,790	–0,378	0,533
9.	С. Ратнів (Волинь)	1,014	–0,299	0,138
10.	Клевань (Волинь)	1,222	2,138	–0,033
11.	С. Підборці (Волинь)	0,436	–0,861	1,357
12.	Жовнино (Желні) Середня Наддніпр.	0,908	–0,630	0,060
13.	Луцьк (збірна) Волинь	1,245	–0,381	1,090
14.	Білгород (Слобожанщина)	0,034	–0,349	0,075
15.	Суми (Слобожанщина)	0,652	–0,142	–1,064
16.	С. Лютенька (Середня Наддніпрянщина)	0,281	–0,577	–1,157
17.	Михайлівський монастир у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,242	–0,404	–0,340
18.	Вінниця (Східне Поділля)	1,141	–0,067	0,036
19.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	–0,791	–0,774	–0,410
20.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	–0,659	–0,916	–0,578
21.	Одеса	–0,846	0,293	0,215
22.	Білоруски (Полісся)	0,282	0,194	0,130
23.	Білоруски (збірна)	–0,582	–0,073	–0,479
24.	Ярославль РФ	–0,644	–0,143	–0,746
25.	Стара Ладога РФ	–0,547	0,287	–0,581
26.	Себеж РФ	–0,371	0,774	–0,559
27.	Варатік (*Varatik, Moldova*)	–0,376	0,285	–0,323
28.	Старий Орхей *Moldova*)	–0,298	0,707	0,157
29.	С. Козіно РФ	–0,119	–0,627	–0,447
30.	Псков РФ	–0,649	–0,348	0,252
31.	Новгород РФ	–0,611	–0,149	0,245
32.	Макіта	–1,425	–0,646	0,818
33.	Леймані (*Leimaņi*) латиші	–1,192	0,308	0,400
34.	Пургайлі (*Purgaiļi*), центр Відземе, *Vidzeme*, латиші	–1,078	0,201	0,552
35.	Мордва-єрзя (Московія)	–1,110	–0,018	0,007
36.	Фінки (*suomalaiset)*	–0,512	0,166	0,106
37.	Латишки-1 (Дурбе, *Durbe*)	–0,920	0,665	0,782
38.	Латишки-2 (західні)	–0,910	1,190	–0,203
39.	Латишки-3 (східні з Лудзи (Ludza)	–0,718	–0,371	0,176
40.	Литовки *(lietuviai*)	0,403	1,499	0,456
41.	Куркійокі	–0,131	0,437	–0,247

Таблиця 8. Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними в серії XVII–XIX ст. Чернігово-Сіверщини (підрахунки Ю. Долженка).

№ за Мартіном	Ознаки	Статевий диморфізм	Середні стандартні значення	Межа стандарту	Чоловіки (n=129)	Жінки (n=62)	Різниця
1	Поздовжній діаметр	1,053	1,049	1,044–1,054	180,2	171,4	8,8
8	Поперечний діаметр	1,037	1,037	1,032–1,042	145,6	140,8	4,8
17	Висотний діаметр *(b-br)*	1,038**	1,047	1,043–1,053	135,9	131,0	4,9
5	Довжина основи черепа	1,055	1,054	1,042–1,063	102,0	96,7	5,3
9	Найменша ширина лоба	1,033	1,032	1,026–1,038	97,8	94,7	3,1
10	Найбільша ширина лоба	1,037	1,040	1,034–1,046	123,5	119,2	4,3
45	Виличний діаметр	1,082*	1,072	1,067–1,077	135,7	125,5	10,2
48	Верхня висота обличчя	1,053**	1,076	1,069–1,083	66,8	63,4	3,4
55	Висота носа	1,052**	1,061	1,054–1,068	50,5	48,0	2,5
54	Ширина носа	1,032	1,041	1,032–1,050	24,7	23,9	0,8
51	Ширина орбіти	1,044	1,041	1,034–1,048	42,2	40,5	1,7
52	Висота орбіти	0,997**	1,005	0,999–1,011	32,0	32,1	–0,1
SC (57)	Симотична ширина	1,031*	1,000	0,994–1,006	9,6	9,3	0,3
SS	Симотична висота	1,031**	1,207	1,199–1,215	9,6	9,3	0,3
DC (49a)	Дакріальна ширина	1,055	1,056	1,049–1,063	23,7	22,5	1,2
DS	Дакріальна висота	1,160*	1,113	1,105–1,121	12,6	10,9	1,7
12	Ширина потилиці	1,044*	1,038	1,033–1,043	111,9	107,1	4,8

№ за Мартіном	Ознаки	Статевий диморфізм	Середні стандартні значення	Межа стандарту	Чоловіки (n=129)	Жінки (n=62)	Різниця
40	Довжина основи обличчя	1,057*	1,042	1,037–1,047	97,9	92,5	5,4
46	Середня ширина обличчя	1,052	1,054	1,049–1,059	96,1	91,4	4,7
43	Верхня ширина обличчя	1,046*	1,040	1,035–1,045	105,7	101,0	4,7
47	Повна висота обличчя	1,054**	1,077	1,070–1,084	118,6	114,4	4,2
60	Довжина альвеолярної дуги	1,087*	1,047	1,041–1,053	54,2	49,9	4,3
61	Ширина альвеолярної дуги	1,060	1,054	1,048–1,060	62,7	59,1	3,6
20	Вушна висота	1,033**	1,046	1,042–1,050	116,0	112,2	3,8
23a	Горизонтальна окружність через офріон	1,041	1,040	1,037–1,043	518,6	498,1	20,5
77.	Назомалярний кут	0,992	–	–	138,6°	139,7°	1,1
∠Zm′	Зигомаксилярний кут	0,990	–	–	128,4°	129,7°	1,3
75(1)	Кут випинання носа	1,204	–	–	30,8°	25,5°	5,3
* Коефіцієнт статевого диморфізму виходить за межі стандартних величин. ** Менший за стандартні величини.							

Таблиця 9. Показники проявів монголоїдних особливостей у чоловіків та жінок з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (підрахунки Ю. Долженка).

Ознаки	Чоловіки	Жінки
Загальний індекс сплощеності лицьового скелета (СЛС)	18,3	21,0
Преаурикулярний фаціоцеребральний покажчик (ПФП)	89,3	88,9
Умовна частка монголоїдного елемента (УЧМЕ)	–8,2	1,8

Таблиця 10. Середні значення ознак загальної чоловічої та жіночої вибірки черепів з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Окремі ознаки. (підрахунки Ю. Долженка).

№ за Мартіним	Ознака	♂ Чоловіки		♀ Жінки	
		n	M	n	M
1	Поздовжній діаметр	117	180,2	53	171,4
8	Поперечний діаметр	113	145,6	51	140,8
17	Висотний діаметр	107	135,6	47	130,0
5	Довжина основи черепа	102	101,8	44	96,8
9	Найменша ширина лоба	116	97,5	55	94,6
45	Виличний діаметр	103	135,4	45	125,8
40	Довжина основи обличчя	94	97,7	42	91,9
48	Верхня висота обличчя	103	66,6	50	63,3
55	Висота носа	103	50,3	51	48,2
54	Ширина носа	102	24,6	50	23,8
51	Ширина орбіти	103	42,0	48	40,5
52	Висота орбіти	103	31,9	49	32,3
20	Вушна висота	99	115,8	44	111,8
SC (57)	Симотична ширина	106	9,6	47	9,2
SS	Симотична висота	104	4,5	47	3,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	99	23,8	46	22,5
DS	Дакріальна висота	97	12,8	46	11,0
75(1).	Кут випинання носа	79	30,4°	41	25,7°
77.	Назомалярний кут	99	138,2°	47	139,4°
∠Zm′.	Зигомаксилярний кут	95	128,0°	41	129,3°
72	Кут загальнолицьовий	75	85,5°	31	86,5°

Таблиця 11. Амплітуда коливань краніометричних ознак у чоловічих групах українців Чернігово-Сіверщини, Волині, Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини та білорусів (підрахунки Ю. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. 2025. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку. Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ за Мартіном, Ознака	Українці Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.	Різниця між min та max	Білоруси XVIII–XIX ст.	Різниця між min та max	Різниця між Черн-Сів. та білорусами
1. Поздовжній діаметр мозкового відділу черепа	164,0–196,0	32,0 мм	157,0–192,0	35,0 мм	3,0 мм
8. Поперечний діаметр мозкового відділу черепа	130,0–160,0	30,0 мм	125,0–157,0	32,0 мм	2,0 мм
8:1. Черепний індекс	70,7–91,6	20,9 мм	71,4–90,1	18,7 мм	2,2 мм
17. Висотний діаметр *(b-br)*	119,0–148,0	29,0 мм	120,0–147,0	27, мм	2,0 мм
9. Найменша ширина лоба	88,0–109,0	21,0 мм	87,0–109,0	22,0 мм	1,0 мм
45. Виличний діаметр	125,0–145,1	20,1 мм	118,0–140,0	22,0 мм	1,9 мм
48. Верхня висота обличчя	56,5–76,7	20,2 мм	59,0–80,0	21,0 мм	0,8 мм
DS. Дакріальна висота	8,0–16,0	8 мм	9,6–16,4	6,8 мм	1,2 мм
DC (49a). Дакріальна ширина	19,6–28,0	8,4 мм	17,3–30,6	13,3 мм	4,9 мм
55. Висота носа	42,0–58,0	16 мм	43–57	14 мм	2 мм
54. Ширина носа	20,6–29,0	8,4 мм	20–30,5	10,5 мм	2,1 мм
51. Ширина орбіти	38,0–46,4	8,4 мм	35,9–50,0	14,1 мм	5,7 мм
52. Висота орбіти	26,0–38,0	12 мм	25,7–38,2	12,5 мм	0,5 м
48:45. Верх. лицьовий	41,2–59,0	17,8 мм	44,7–60,6	15,9 мм	1,9 мм

№ за Мартіном, Ознака	Українці Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.	Різниця між min та max	Білоруси XVIII–XIX ст.	Різниця між min та max	Різниця між Черн-Сів. та білорусами
75(1). Кут випинання носа	18,0°–41,0°	23,0°	15,0°–42,0°	27,0°	4,0°
77. Назомалярний кут	128,0°–151,0°	23,0°	123,0°–150,0°	27,0°	4,0°
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	119,0°–144,0°	25,0°	114,0°–145,0°	31,0°	6,0°
DS:DC. Дакріальний індекс	29,6–73,2	43,6	32,7–80,0	47,3	3,7
SS:SC. Симотичний індекс	25,0–83,7	58,7	21,7–87,5	65,8	7,1

Таблиця 11. Продовження

№ за Мартіном	Українці Слобожанщини	Різниця між min та max	Різниця між (Чернігово-Сіверщиною та Слобожанщиною)	Українці Волині	Різниця між min та max	Різниця між (Чернігово-Сіверщиною та українцями Волині)
1.	164,0–200,0	36,0 мм	4,0 мм	161,0–202,0	41,0 мм	9,0 мм
8.	133,0–159,0	26 мм	4,0 мм	123,0–162,0	39,0 мм	9,0 мм
8:1.	73,7–88,8	15,1	5,8	71,3–94,4	23,1	2,2
17.	124,0–148,0	24 мм	5,0 мм	119,0–154,0	35,0 мм	6,0 мм
9.	86,0–110,0	24,0 мм	3,0 мм	89,0–112,0	23,0 мм	2,0 мм
45.	121,0–143,0	22,0 мм	1,9 мм	125,0–149,0	24,0 мм	3,9 мм
48.	58,5–76,0	17,5 мм	2,7 мм	60,1–79,0	18,9 мм	1,3 мм
DS.	7,0–17,0	10 мм	2 мм	9,0 – 19,0	10 мм	2 мм
DC (49a)	17,5–28,0	10,5 мм	2,1 мм	19,6 – 33,0	13,4 мм	5 мм
55.	45,0–58,0	13 мм	3 мм	44,5 – 58,0	13,5 мм	2,5 мм
54.	20,0–29,0	9 мм	0,6 мм	20,0 – 28,9	8,9 мм	0,5 мм
51.	37,0–47,0	10 мм	1,6 мм	39,0 – 47,1	8,1 мм	0,3 мм
52.	28,0–38,5	10,5 мм	1,5 мм	27,0–7,6	10,6 мм	1,4 мм
48:45.	46,1–57,1	11,0	6,8	42,0–57,9	15,9	1,9

№ за Мартіном	Українці Слобожанщини	Різниця між min та max	Різниця між (Черн.-Сіверщиною та Слобожанщиною)	Українці Волині	Різниця між min та max	Різниця між (Черн.-Сіверщиною та укр-ми Волині)
75 (1)	16,0°–42,0°	26,0°	3,0°	16,0°–41,0°	25,0°	2,0°
77.	131,8°–152,0°	20,2°	0,8°	126,0°–149,0°	23,0°	0,0°
∠ Zm′	116,0°–139,7°	23,7°	1,3°	114,0°–142,0°	28,0°	3,0°
DS: DC.	29,1–85,9	56,8	13,2	35,2–73,2	38,0	5,6
SS: SC.	19,5–83,1	63,6	4,9	18,9–74,5	55,6	3,1

Таблиця 11. Продовження

№ за Мартіном	Українці Середньої Наддніпрянщини	Різниця між min та max	Різниця між (Чернігово-Сіверщиною та Середньою Наддніпр.)
1.	164,0–195,0	31,0 мм	1,0 мм
8.	122,0–164,0	42,0 мм	12,0 мм
8:1.	70,2–93,7	23,5 мм	2,6
17.	118,0*–146,0	28,0 мм	1,0 мм
9.	85,5–107,9	22,4 мм	1,4 мм
45.	118,0–154,0	36,0 мм	2,3 мм
48.	56,0–78,5	22,5 мм	2,4 мм
DS.	7,5–19,0	11,5 мм	3,5 мм
DC (49a).	15,8–26,2	10,4 мм	2 мм
55.	42,0–58,0	16 мм	0 мм
54.	19,0–27,0	8 мм	0,4 мм
51.	36,0–45,6	9,6 мм	1,2 мм
52.	25,0–38,0	13 мм	1 мм
48:45.	42,1–58,1	16,0	1,8
75(1).	15,0°–46,0°	31,0°	8,0°
77.	122,0°–153,0°	31,0°	8,0°
∠Zm′.	114,0°–141,0°	27,0°	2,0°
DS:DC.	33,3–85,0	51,7	8,1
SS:SC.	13,6–75,0	61,4	2,7

* – у вибірці Лютенька (Долженко 2012) в чоловічій серії виправлено мінімальну висоту на 118,0 мм. Таким чином, і висотний діаметр становить 135,4 мм.

Таблиця 12. Величини міжгрупової мінливості окремих краніометричних ознак українців Чернігово-Сіверщини, білорусів XVIII–XIX ст. із сільських могильників, українців Середньої Наддніпрянщини, Волині та Слобожанщини (чоловіки) (підрахунки Ю. В. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури // Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку. Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ за Мартіном, ознака	Українці Черн.-Сіверщини XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандарт.	Білоруси XVIII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українці Сер. Наддніпрянщини Амплітуда / *S* стандартне	Українці Волині XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українці Слобожанщини Амплітуда / *S* стандартне
1. Поздовжній діаметр черепа	4,57	4,33	4,69	7,32	5,29
8. Поперечний діаметр черепа	5,26	6,27	5,83	6,29	5,30
8:1. Черепний індекс	4,64	4,65	5,34	5,55	4,44
9. Найменша ширина лоба	4,88	4,75			
45. Виличний діаметр	4,36	4,33	6,31	4,80	4,78
17. Висотний діаметр *(b-br)*	5,00	4,16	4,91	5,55	5,58
48. Верхня висота обличчя	5,21	5,01	5,48	4,39	4,60
DS. Дакріальна висота	4,21	6,32	6,05	4,54	5,26
DC (49a). Дакріальна ширина	3,65	5,11	3,85	5,58	4,03
75(1). Кут випинання носа	4,33	5,21	5,16	4,16	4,56
77. Назомалярний кут	5,00	4,72	6,07	4,69	5,45
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	5,31	4,50	5,40	5,18	4,83
DS:DC. Дакріальний індекс	4,79	5,35	5,32	3,95	5,56
SS:SC. Симотичний індекс	5,24	5,35	5,07	4,67	6,23

№ за Мартіном, ознака	Українці Черн.-Сіверщини XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандарт.	Білоруси XVIII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українці Сер. Наддніпрянщини Амплітуда / *S* стандартне	Українці Волині XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українці Слобожанщини Амплітуда / *S* стандартне
48:45. Верхній лицьовий	5,74	4,67	5,33	6,56	4,07
54:55. Носовий індекс	4,74	4,54	4,89	4,46	4,69
52:51. Орбітний індекс	4,97	4,89	5,80	4,43	5,21
45:8. Поперечний фаціо-церебральний	5,26	3,97	5,59	6,61	4,70

Таблиця 13. Амплітуда коливань краніометричних ознак у жіночих групах українок з Чернігово-Сіверщини, Слобожанщини, Волині та білорусок із сільських могильників (підрахунки Ю. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. 2025. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку. Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ за Мартіном, Ознака	Українки Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.	Амплітуда. Різниця між min та max	Білоруски XVIII–XIX ст.	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Черн-Сів. та білорусками
1. Поздовжній діаметр черепа	156,0–184,0	28 мм	152,0–187,0	35 мм	7 мм
8. Поперечний діаметр черепа	132,0–156,0	24 мм	124,0–150,0	26 мм	2 мм
8:1. Черепний індекс	72,8–92,9	20,1	72,0–92,0	20	0,1
17. Висотний діаметр від ba	114,0–142,0	28 мм	113,0–144,0	31 мм	3 мм
9. Найменша ширина лоба	85,0–108,0	23,0 мм	84,0–106,0	22 мм	1 мм
45. Виличний діаметр	117,0–135,0	18,0 мм	112,0–135,0	23 мм	5 мм
48. Верхня висота обличчя	56,0–70,3	14,3 мм	55,0–76,0	21 мм	7,7 мм

№ за Мартіном, Ознака	Українки Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.	Амплітуда. Різниця між min та max	Білоруски XVIII–XIX ст.	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Черн-Сів. та білорусками
DS. Дакріальна висота	7,0–15,0	8 мм	8,0–19,0	11 мм	3 мм
DC (49a). Дакріальна ширина	19,0–30,0	11 мм	15,4–30,0	14,6	3,6 мм
55. Висота носа	43,0–55,0	12 мм	38,0–56,0	18 мм	6 мм
54. Ширина носа	20,5–27,3	6,8 мм	20,0–28,0	8 мм	1,2 мм
51. Ширина орбіти	36,0–42,7	6,7 мм	34,9–42,1	7,2 мм	0,5 мм
52. Висота орбіти	28,0–36,2	8,2 мм	27,4–36,0	8,6	0,4 мм
48:45. Верхній лицьовий	44,3–56,6	12,3	44,3–59,6	15,3	3 мм
75(1). Кут випинання носа	14,0°–41,0°	27°	13,0°–40,0°	27°	0°
77. Назомалярний кут	127,0°–149,0°	22°	130,0°–152,0°	22°	0°
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	120,0°–137,0°	17°	115,0°–141,0°	26°	9°
DS:DC. Дакріальний індекс	33,3–73,2	39,9	39,1–84,4	45,3	5,4
SS:SC. Симотичний індекс	22,0–70,0	48,0	23,2–64,5	41,3	6,7

Таблиця 13. Продовження

№ за Мартіном	Українки Слобожанщини	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Ч-Сіверщ. та Слобожанщиною)	Українки Волині	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Черн.-Сіверщ. та українками Волині)
1.	151,0–186,0	35 мм	7 мм	160,0–184,0	24 мм	4 мм
8.	128,0–152,0	24 мм	0 мм	130,0–154,0	24 мм	0 мм
8:1.	70,3–88,9	18,6	1,5	74,2–89,4	15,2	4,9
17.	120,0–139,0	19 мм	9 мм	123,0–138,0	15 мм	13 мм
9.	88,0–99,0	11 мм	12 мм	87,0–106,0	19 мм	4 мм

№ за Мартіном	Українки Слобожанщини	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Ч-Сіверщ. та Слобожанщиною)	Українки Волині	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Черн.-Сіверщ. та українками Волині)
45.	116,0–130,0	14 мм	4 мм	117,1–139,9	22,8 мм	4,8 мм
48.	55,0–72,0	17 мм	2,7мм	53,0–69,6	16,6 мм	2,3 мм
DS.	8,0–15,0	7 мм	1 мм	7–15,2	8,2	0,2 мм
DC (49a).	18,8–26,0	7,2 мм	3,8 мм	19–29	10 мм	1 мм
55.	42–53,5	11,5 мм	0,5 мм	42–54	12 мм	0 мм
54.	19–26,5	7,5 мм	0,7 мм	19,5–34	14,5 мм	7,7 мм
51.	37–44	7 мм	0,3 мм	32,8–47	14,2 мм	7,5 мм
52.	28–37	9 мм	0,8 мм	21–38,5	17,5 мм	9,3 мм
48:45.	45,0–58,5	13,5	1,2	39,8–54,0	14,2	1,9
75(1).	18,0°–37,0°	19,0°	8,0°	12,0°–40,0°	28°	1°
77.	132,0°–159,1°	27,1°	5,1°	130,0°–150,0°	20°	2°
∠Zm′.	119,2°–141,0°	21,8°	4,8°	118,0°–143,0°	25°	8°
DS:DC	38,1–68,4	30,3	9,6	34,0–78,3	44,3	4,4
SS:SC	23,0–68,7	45,7	2,3	21,4–61,8	40,4	7,6

Таблиця 13. Продовження

№ за Мартіном	Українки Середньої Наддніпрянщини	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Чернігово-Сіверщиною та Середньою Наддніпрянщиною)
1.	156,0–190,0	**34 мм**	6 мм
8.	121,0–154,0	**33 мм**	9 мм
8:1.	67,4–90,3	22,9	2,8
17.	114,0–144,0	30 мм	2 мм
9.	83,0–106,0	**23 мм**	0
45.	112,0–139,0	27 мм	9 мм
48.	52,0–73,0	21 мм	6,7 мм
DS.	6–14,6	8,6 мм	0,6 мм
DC (49a).	15–30,3	15,3 мм	4,3 мм
55.	36–54,3	18,3 мм	6,3 мм
54.	18,6–28	9,4 мм	2,6 мм

№ за Мартіном	Українки Середньої Наддніпрянщини	Амплітуда. Різниця між min та max	Різниця між (Чернігово-Сіверщиною та Середньою Наддніпрянщиною)
51.	36,4–45	8,6 мм	1,9 мм
52.	27–38,1	11,1 мм	2,9 мм
48:45.	41,3–58,1	16,8	4,5
75(1).	13,0°–37,0°	24°	3°
77.	128,8°–150,0°	21,2°	0,8°
∠ Zm’.	112,0°–138,4°	26,4°	9,4
DS:DC	25,6–77,8	52,2	12,3
SS:SC	18,3–73,3	55	7

Таблиця 14. Величини міжгрупової мінливості окремих краніометричних ознак українок Чернігово-Сіверщини, білорусок XVIII–XIX ст. із сільських могильників, українок Середньої Наддніпрянщини, Волині та Слобожанщини (підрахунки Ю. Долженка (Докладніше про авторів, які ввели матеріали в обіг, див.: Долженко Ю. В. Краніометричні дослідження серій черепів зі Східної Європи нового часу: Огляд літератури. Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку. Київ – Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С. 44–58).

№ за Мартіном Ознака	Українки Черн.-Сіверщ. XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Білоруски XVIII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українки Сер. Наддніпр. Амплітуда / *S* стандартне	Українки Волині. XVII–XIX ст. Амплітуда / *S* стандартне	Українки Слобожанщини Амплітуда / *S* стандартне
1. Поздовжній діаметр черепа	4,74	4,92	2,92	3,42	5,00
8. Поперечний діаметр черепа	4,61	5,41	5,40	3,87	3,87
8:1. Черепний індекс	5,15*	4,76	5,58	3,70	4,53
9. Найменша ширина лоба	5,11	5,00	5,11	5,75	3,33
45. Виличний діаметр	3,75	4,69	4,90	6,70	4,11
17. Висотний діаметр *(b-br)*	5,18	5,84	5,76	2,88	3,65

№ за Мартіном Ознака	Україн-ки Черн.-Сіверщ. XVII–XIX ст. Амплі-туда / *S* стан-дартне	Білорус ки XVIII–XIX ст. Амплі-туда / *S* стандар тне	Україн-ки Сер. Наддніп р. Амплі-туда / *S* стандарт не	Україн-ки Волині. XVII–XIX ст. Амплі-туда / *S* стандарт не	Україн-ки Слобо-жанщи-ни Амплі-туда / *S* стандар тне
48. Верхня висота обличчя	4,20	5,00	5,38	4,25	4,35
DS. Дакріальна висота	4,21	5,33	5,05	3,88	3,88
DC (49a). Дакріальна ширина	5,00	5,52	5,66	4,50	4,00
55. Висота носа	4,44	6,20	6,31	3,75	3,70
54. Ширина носа	4,25	5,0	5,22	5,40	4,41
51. Ширина орбіти	3,94	4,23	4,77	6,17	4,11
52. Висота орбіти	4,10	5,05	5,55	5,64	4,50
75(1). Кут випинання носа	4,42	5,09	4,61	4,66	3,16
77. Назомалярний кут	5,23	4,58	4,51	3,57	4,83
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	3,77	4,64	5,17	5,00	4,36
DS:DC. Дакріальний індекс	4,80	5,66	5,32	5,27	3,60
SS:SC. Симотичний індекс	4,80	4,30	5,04	4,29	4,86
48:45. Верхній лицьовий	4,55	4,50	5,41	6,56	4,35
54:55. Носовий індекс	4,54	4,75	4,87	4,46	4,15
52:51. Орбітний індекс	5,04	4,82	5,14	4,43	4,32
45:8. Поперечний фаціо-церебральний	5,02	4,43	4,82	6,70	3,42

*Понад 5

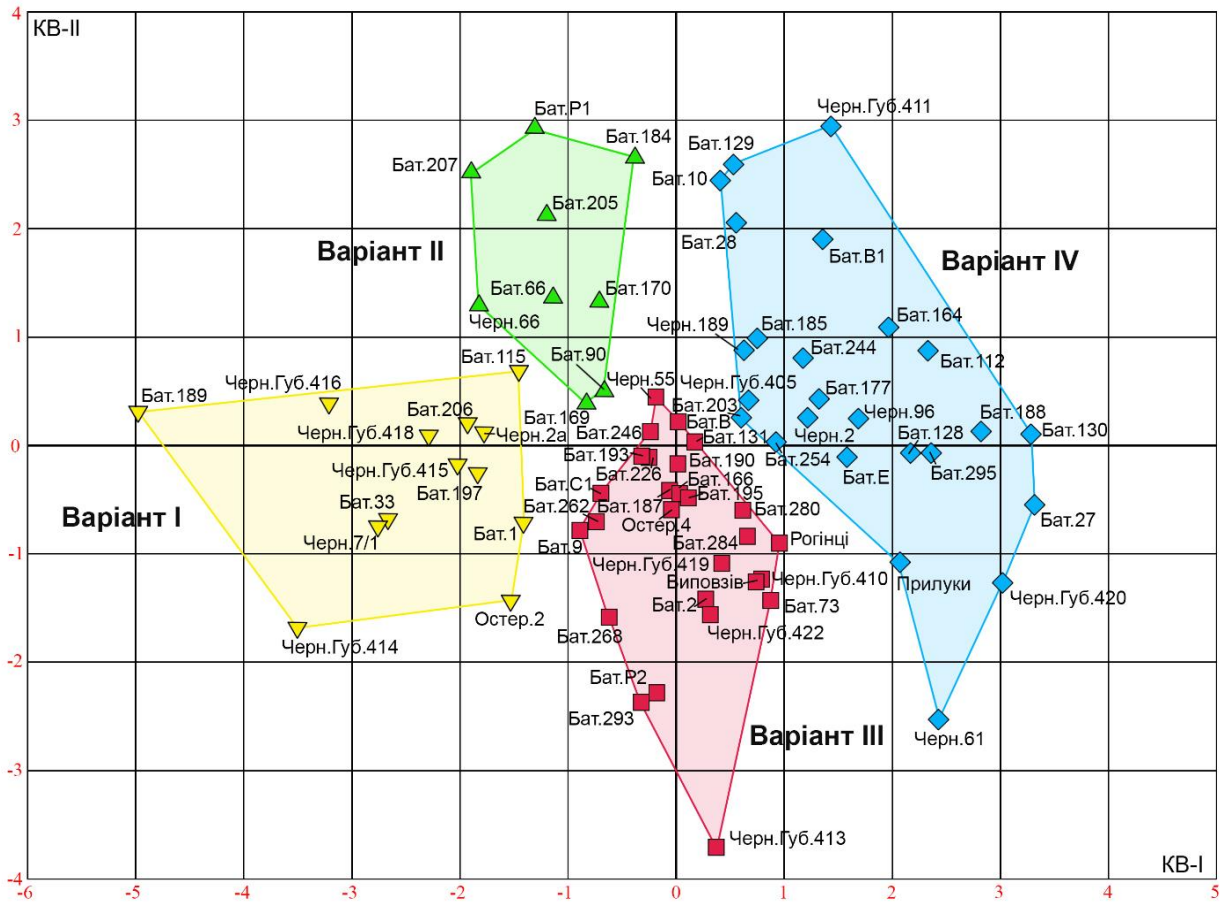

Рисунок 1. Розташування 74 чоловічих черепів з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I і КВ II з позначенням чотирьох краніологічних варіантів.

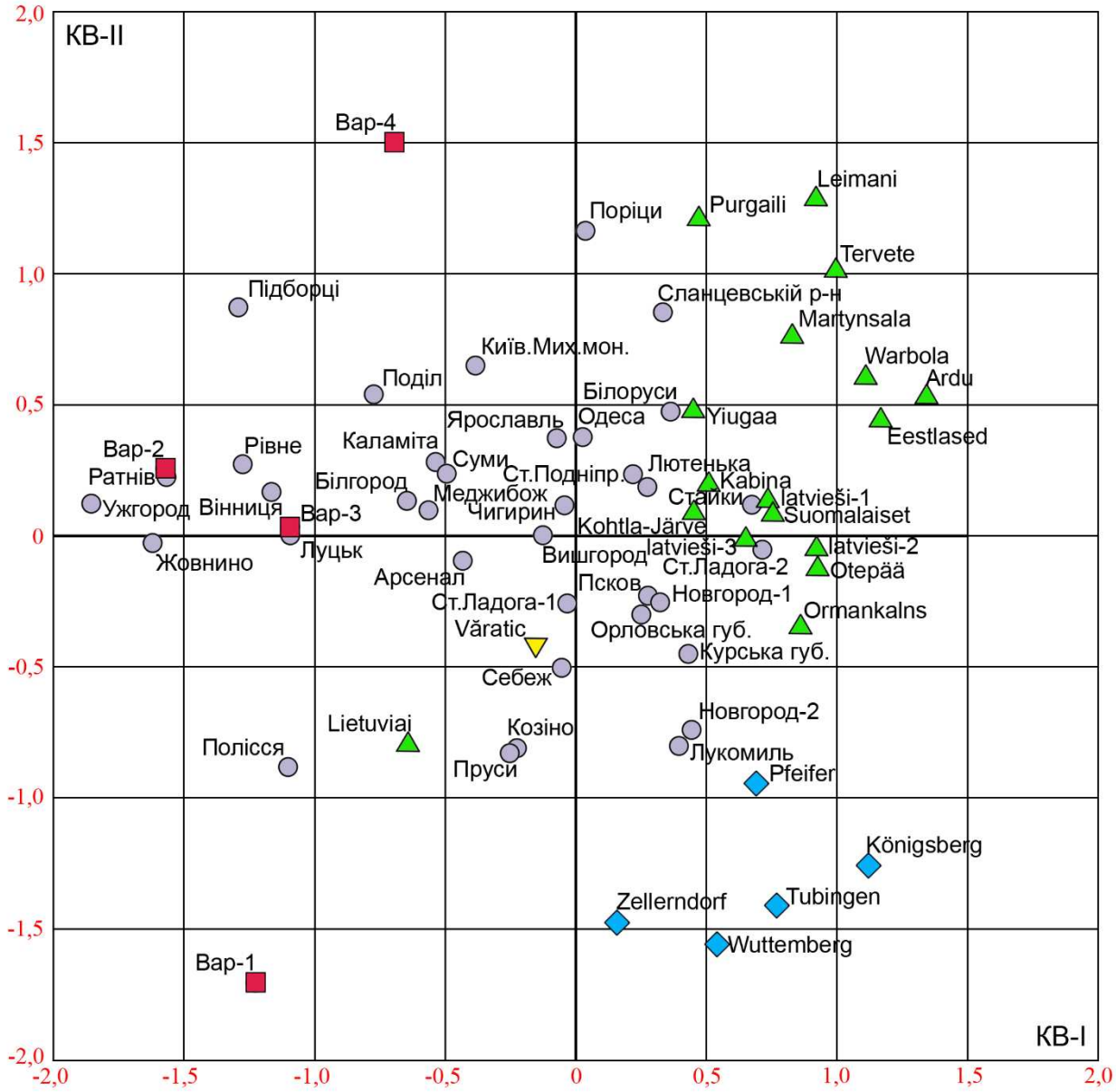

Рисунок 2. Чотири чоловічі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I та КВ II порівняно з 59 серіями з Європи.

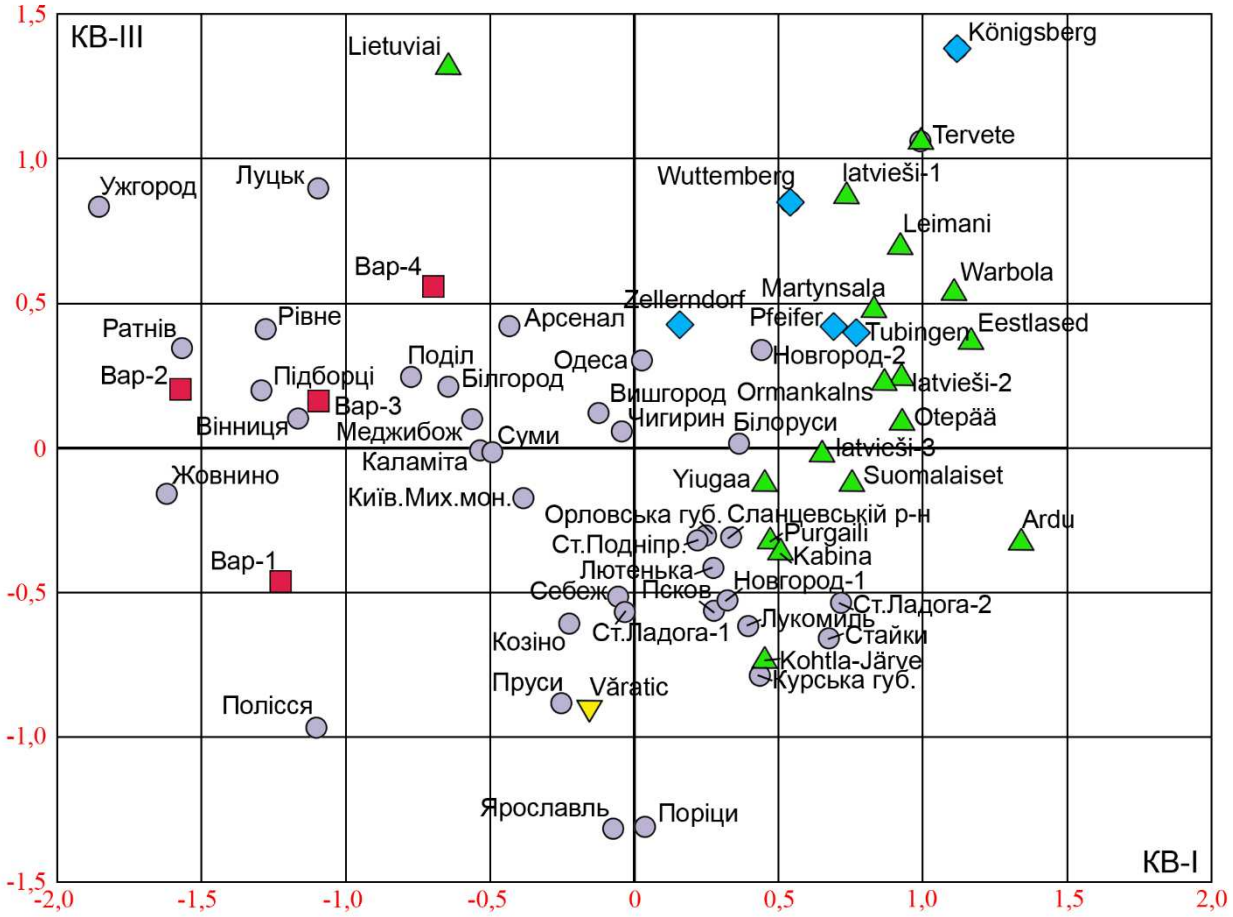

Рисунок 3. Чотири чоловічі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I та КВ III порівняно з 59 серіями з Європи.

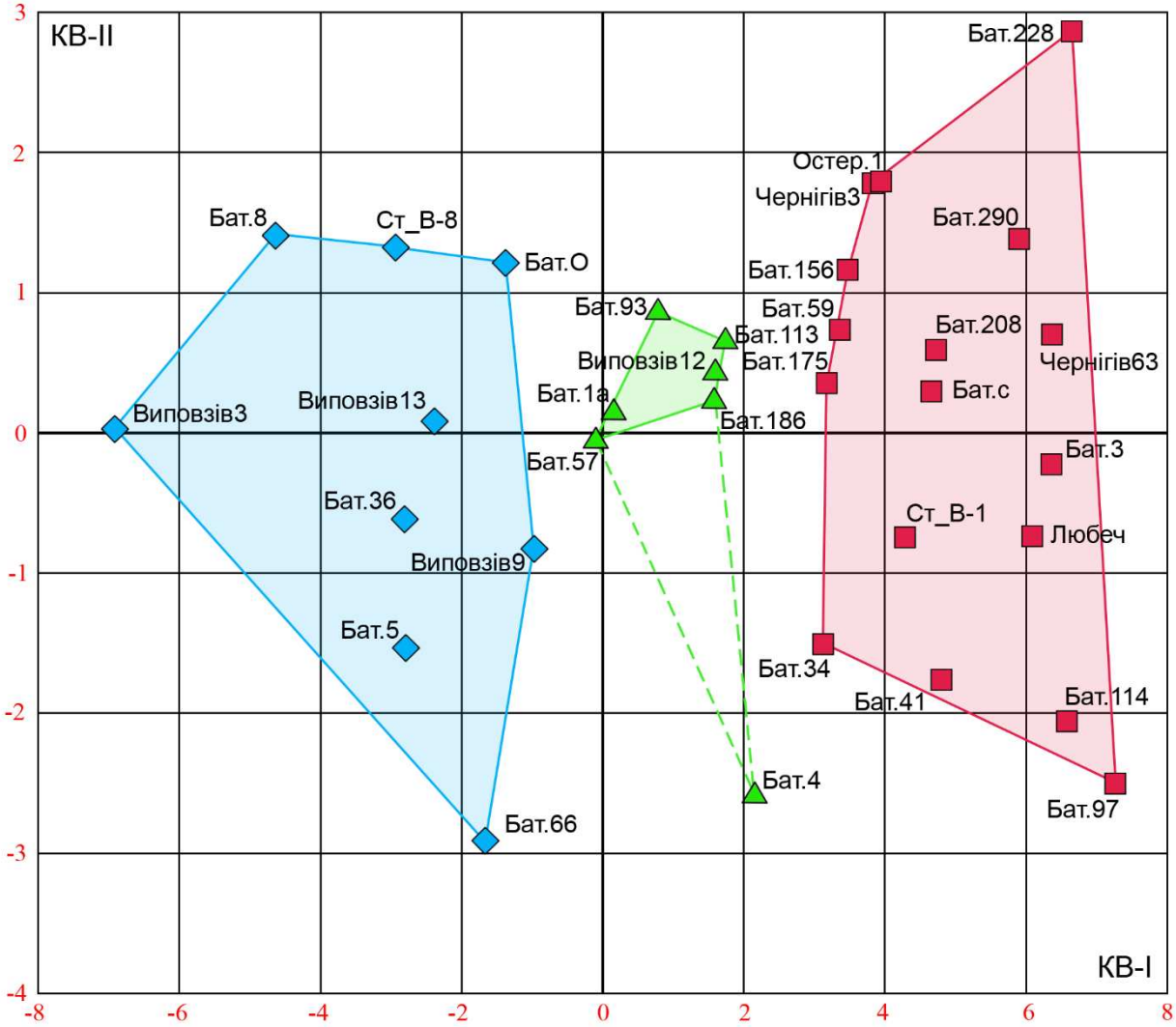

Рисунок 4. Розташування 33 жіночих черепів з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I та КВ II з позначенням трьох краніологічних варіантів (Бат. – Батурин, поховання 8-290; Ст._В – ур. Стайкин Верх (с. Залуцьке).

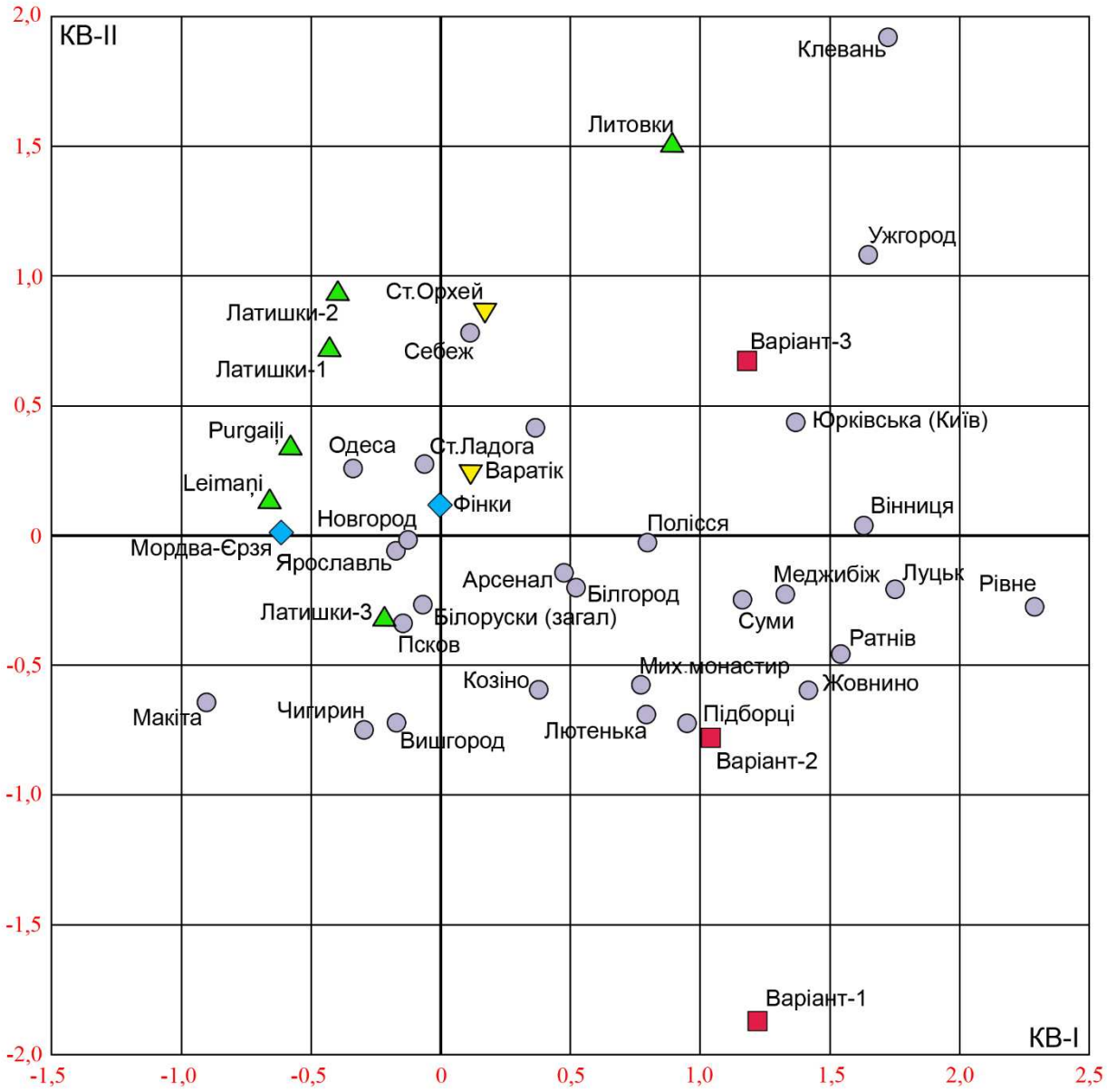

Рисунок 5. Три жіночі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у просторі КВ I та КВ II в порівнянні з 38 серіями з Європи.

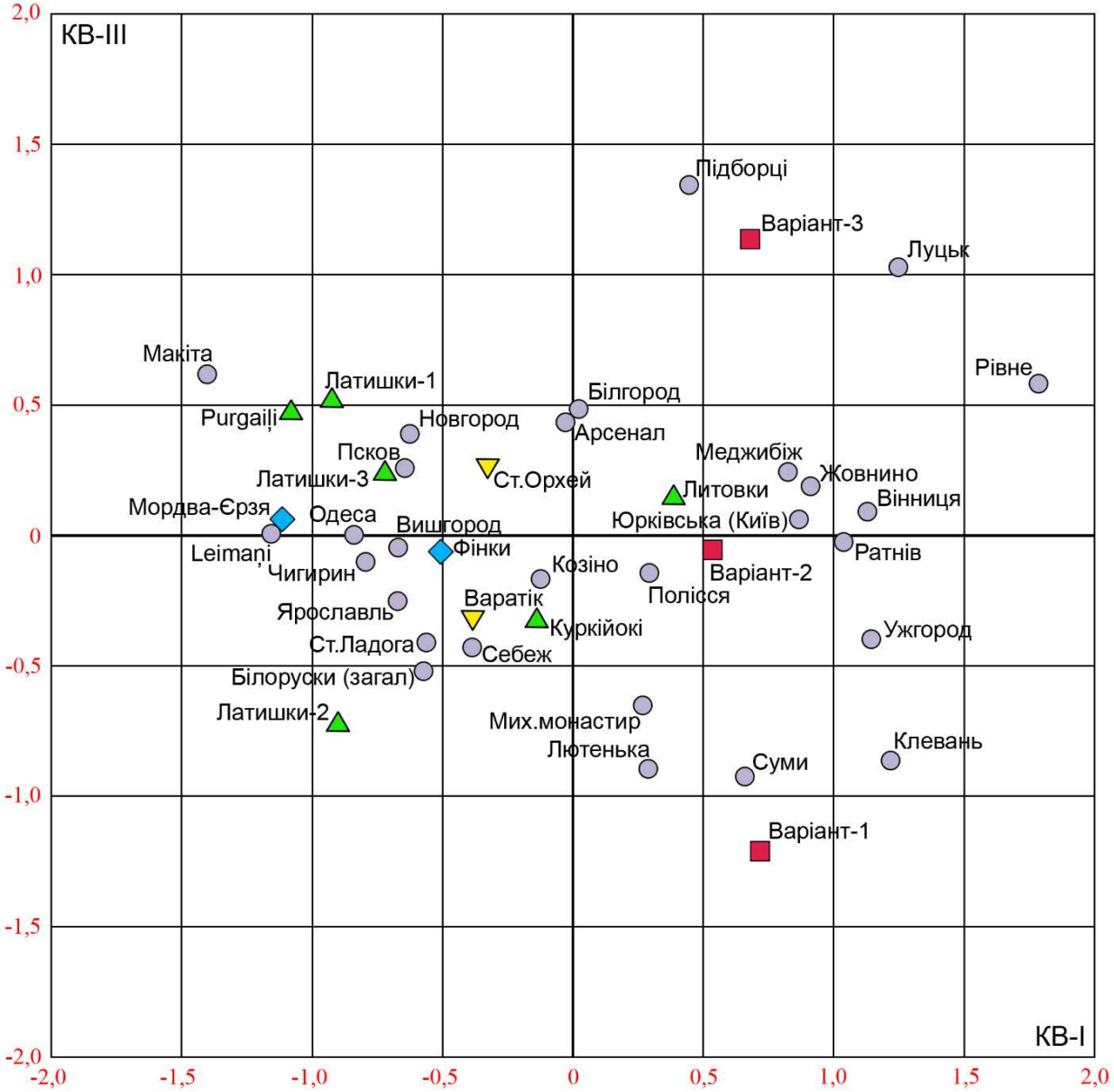

Рисунок 6. Три жіночі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у просторі КВ I та КВ III порівняно з 38 серіями з Європи.

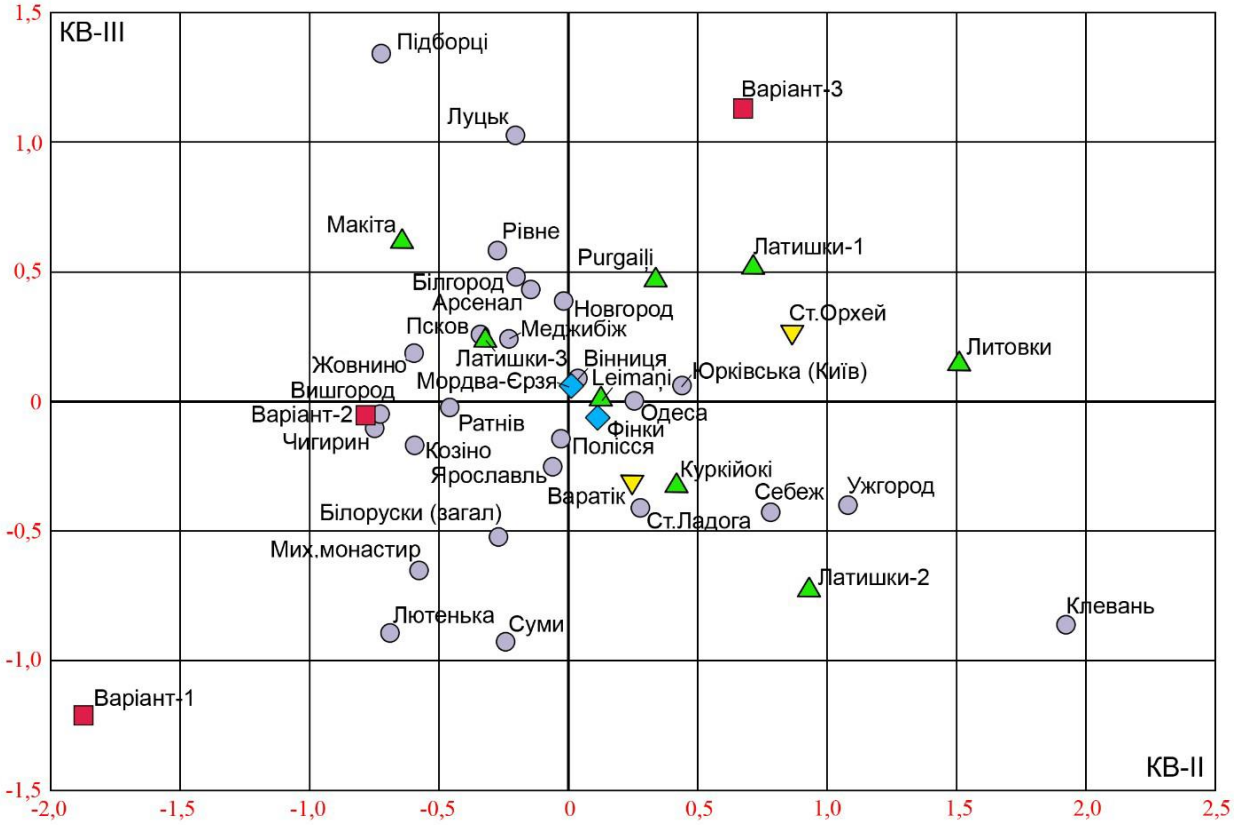

Рисунок 7. Три жіночі краніологічні варіанти з Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у просторі КВ II та КВ III порівняно з 38 серіями з Європи.

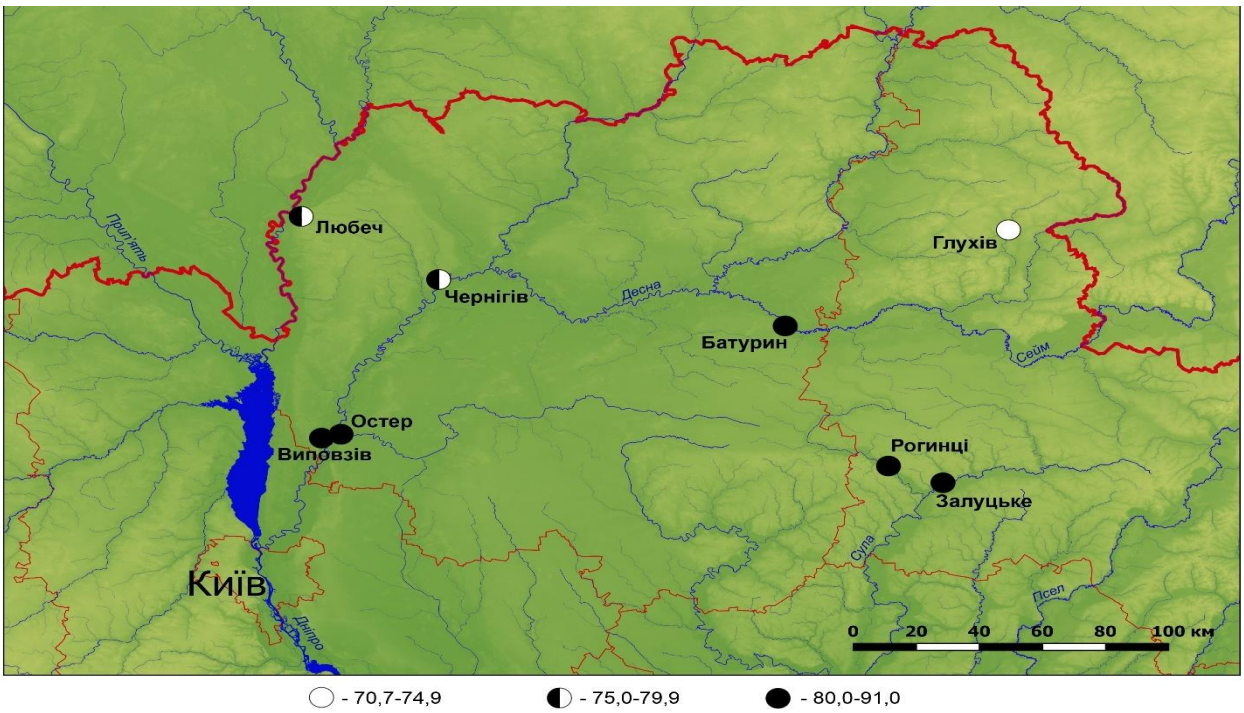

Рисунок 8. Індекс (покажчик) мозкового відділу черепа у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

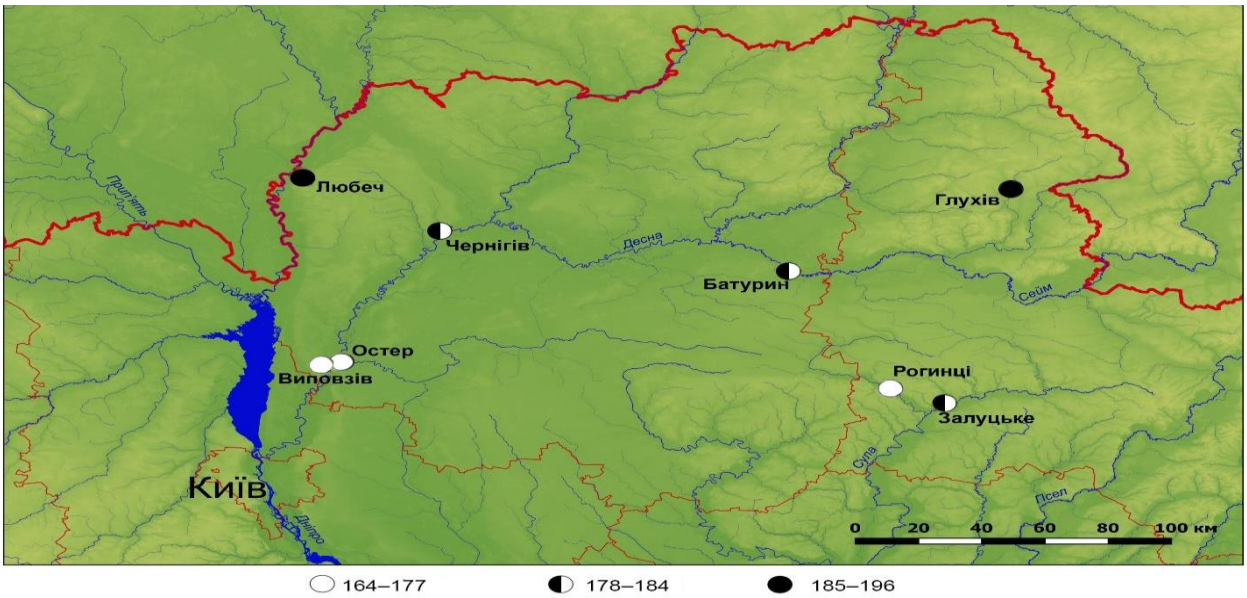

Рисунок 9. Поздовжній діаметр мозкового відділу у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

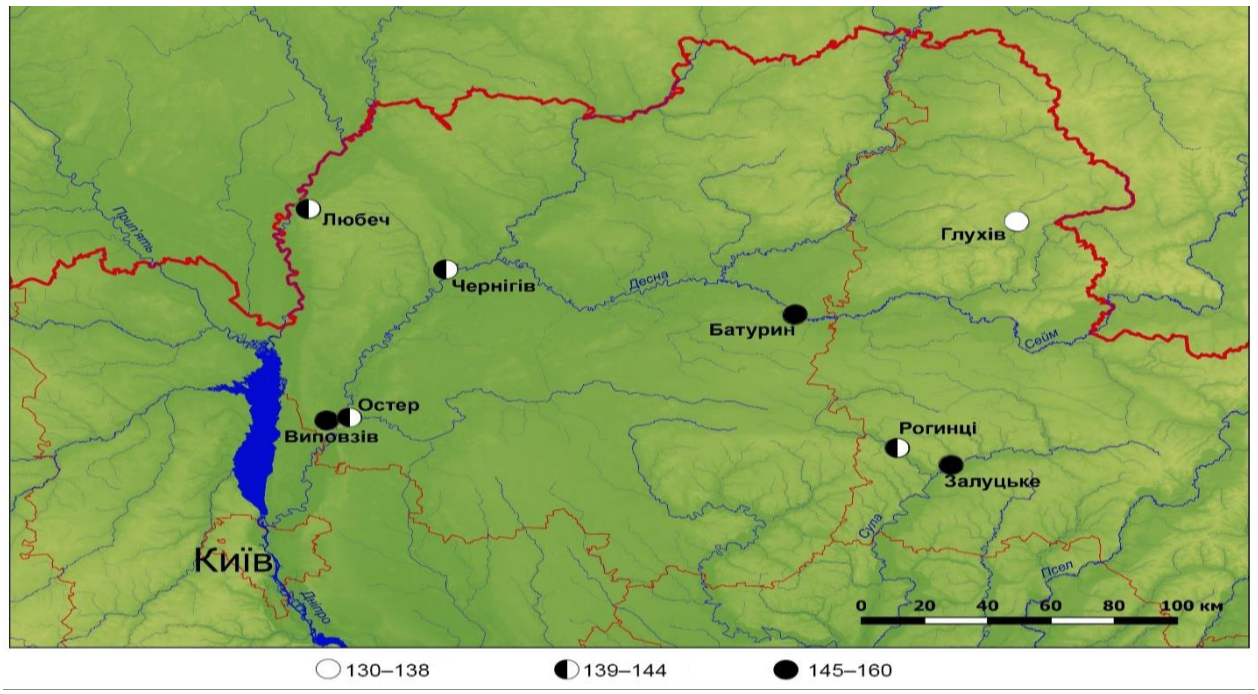

Рисунок 10. Поперечний діаметр мозкового відділу черепа у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

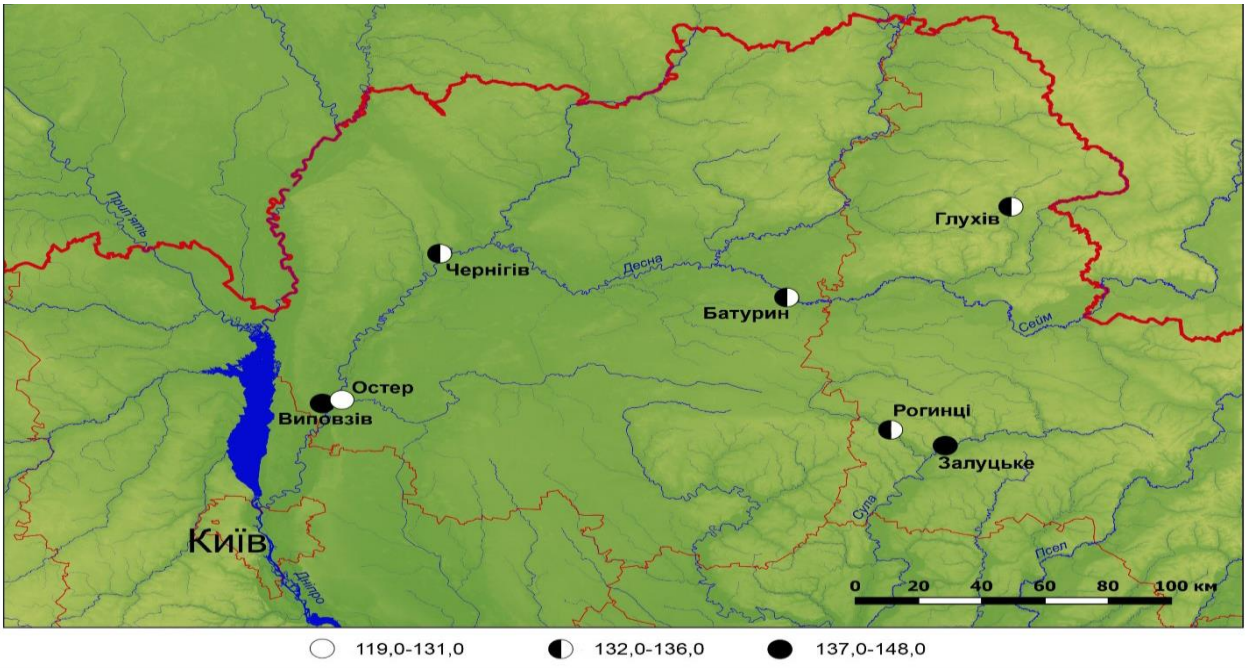

Рисунок 11. Висотний діаметр мозкового відділу черепа у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

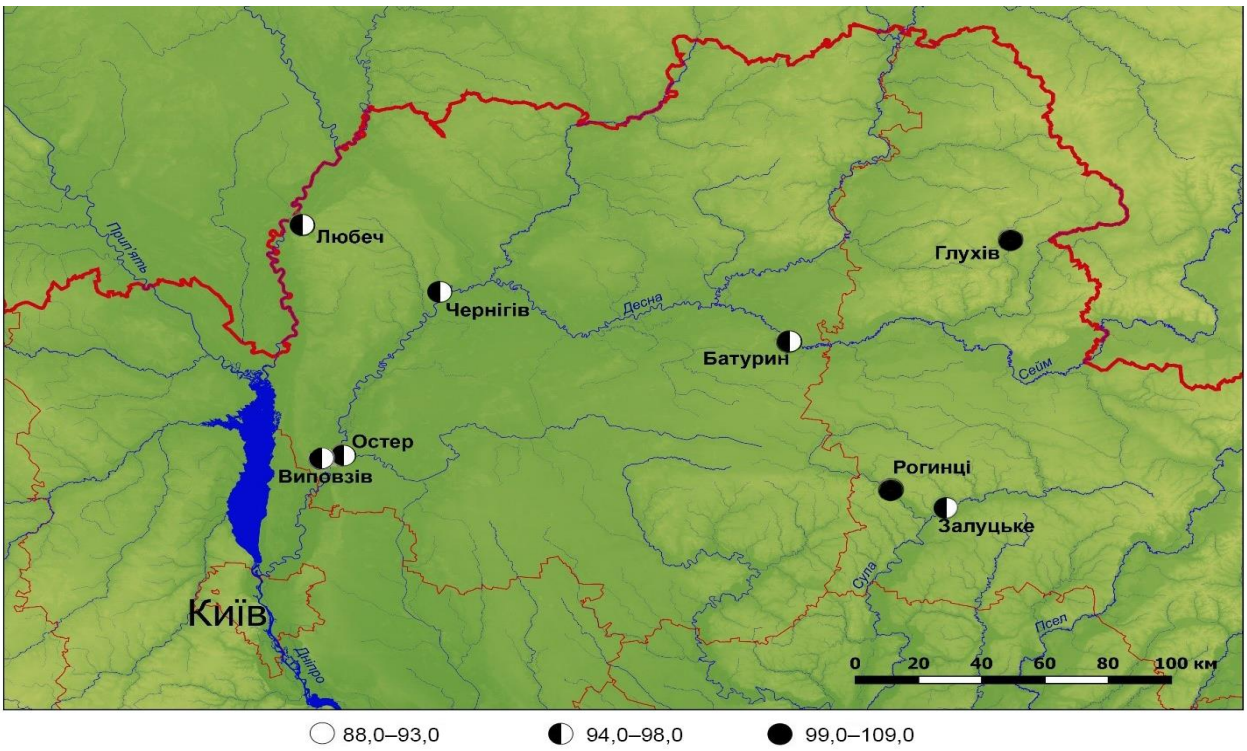

Рисунок 12. Найменша ширина лоба у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

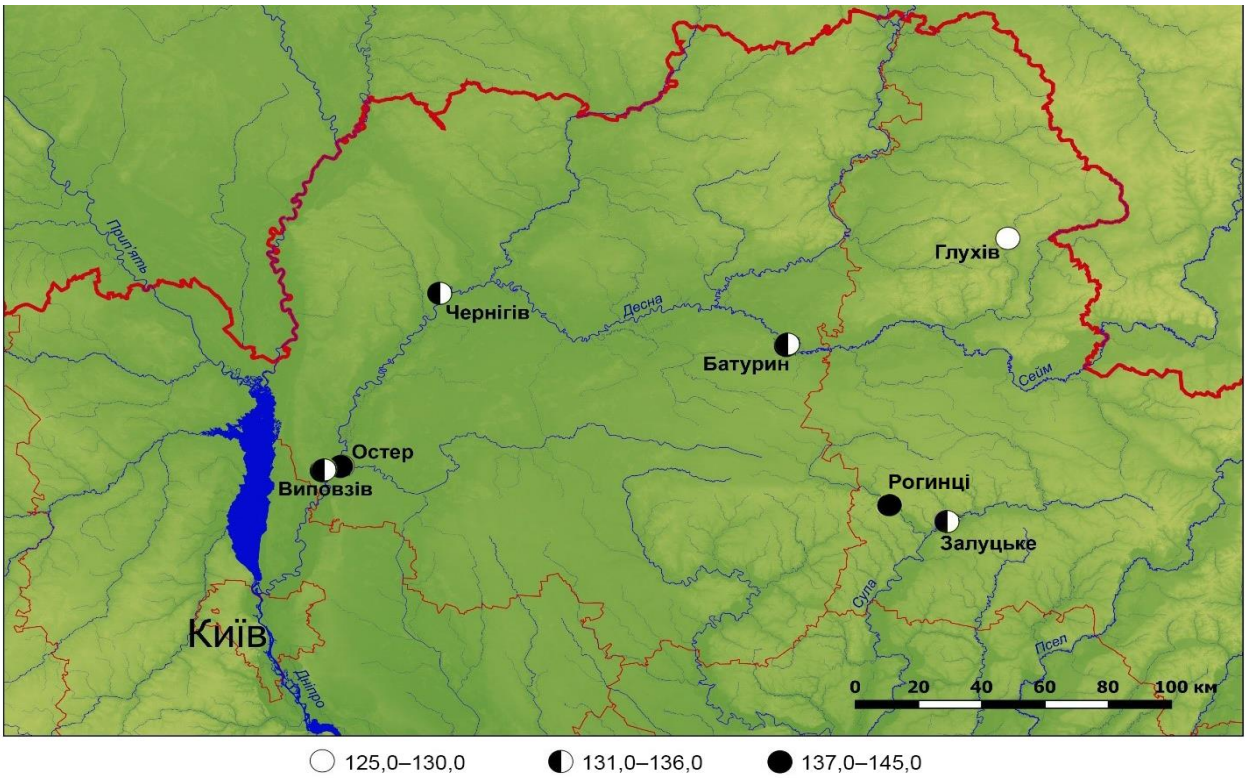

Рисунок 13. Виличний діаметр у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

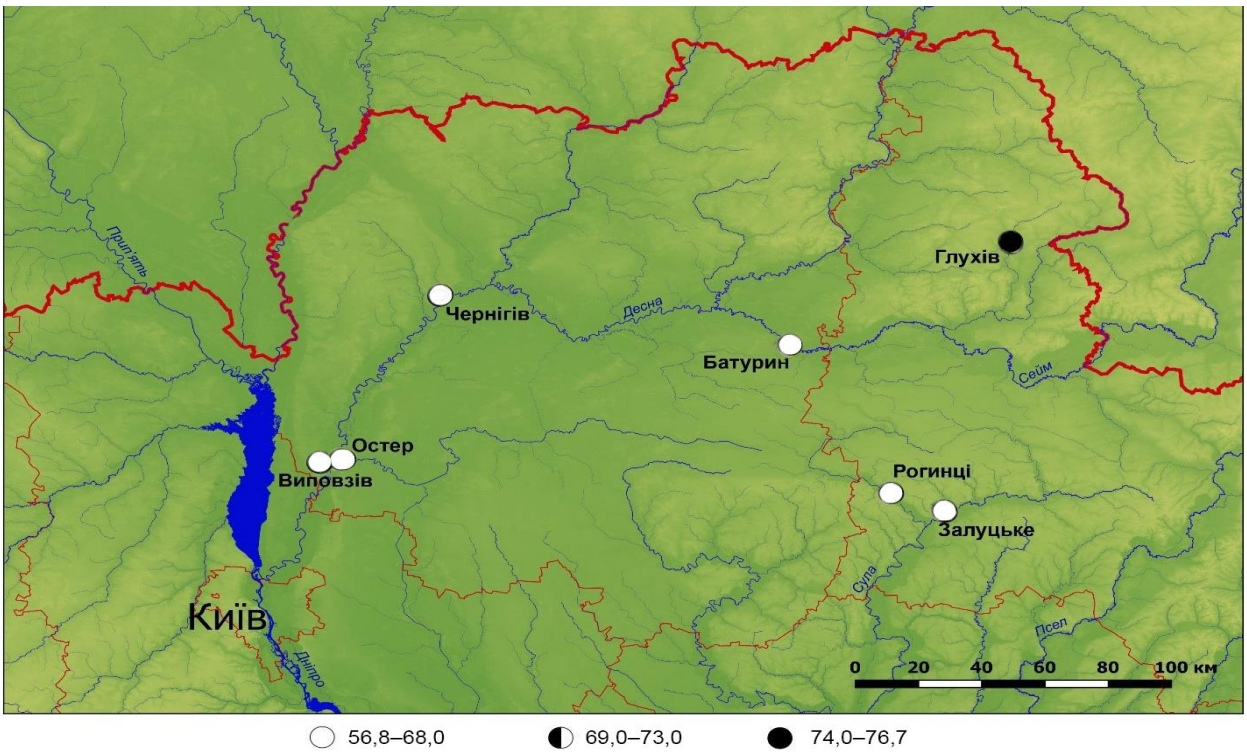

Рисунок 14. Верхня висота обличчя у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

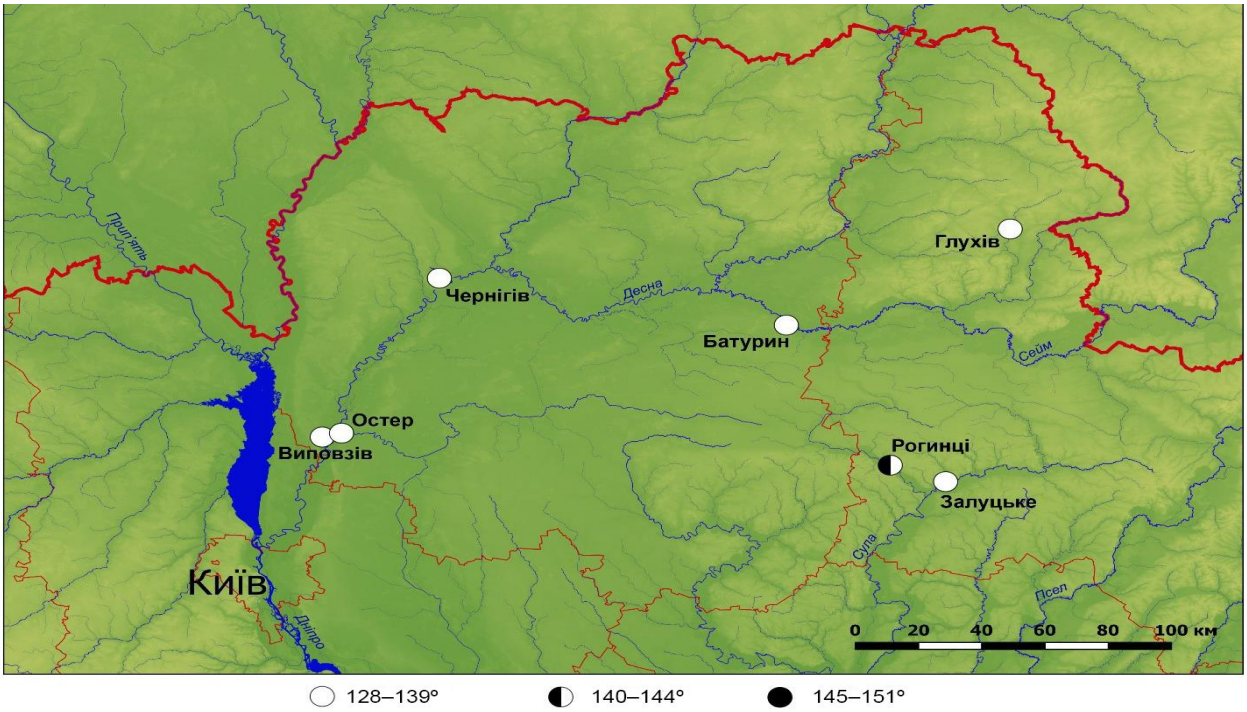

Рисунок 15. Назомалярний кут обличчя в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

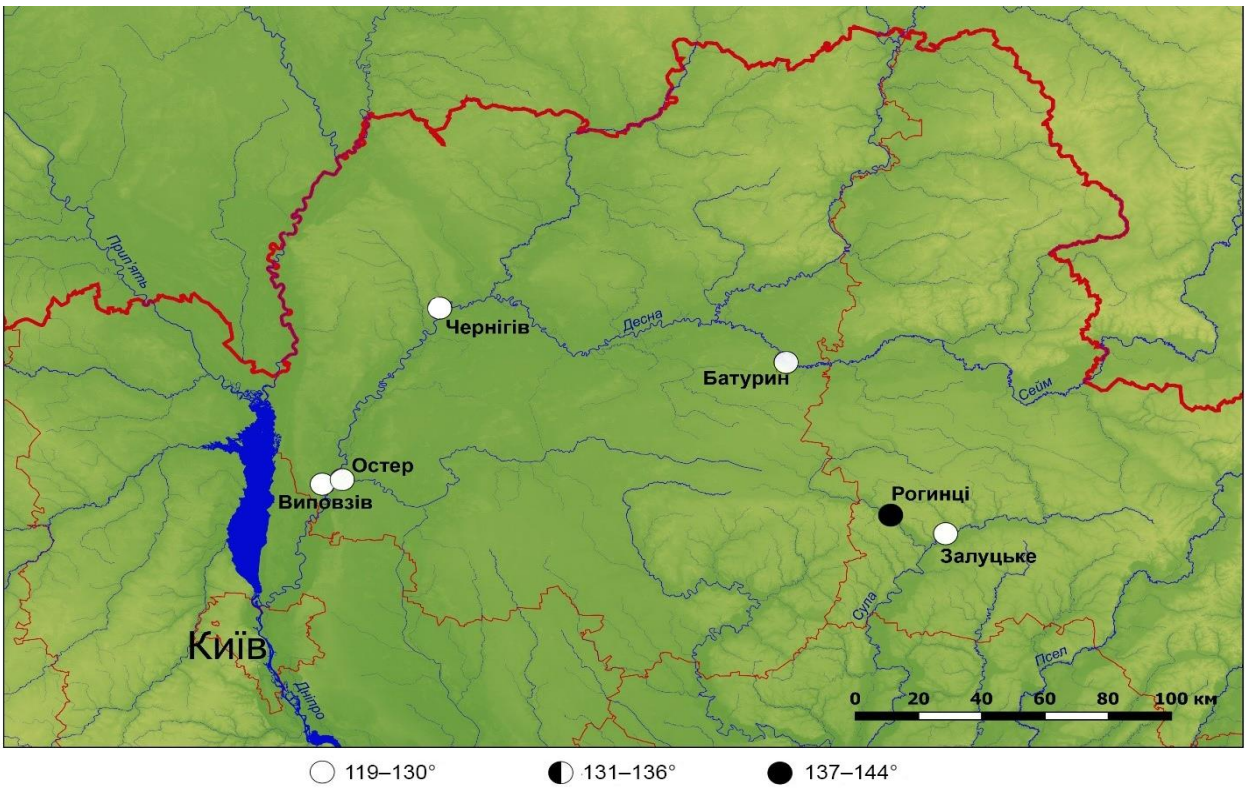

Рисунок 16. Зигомаксилярний кут обличчя в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

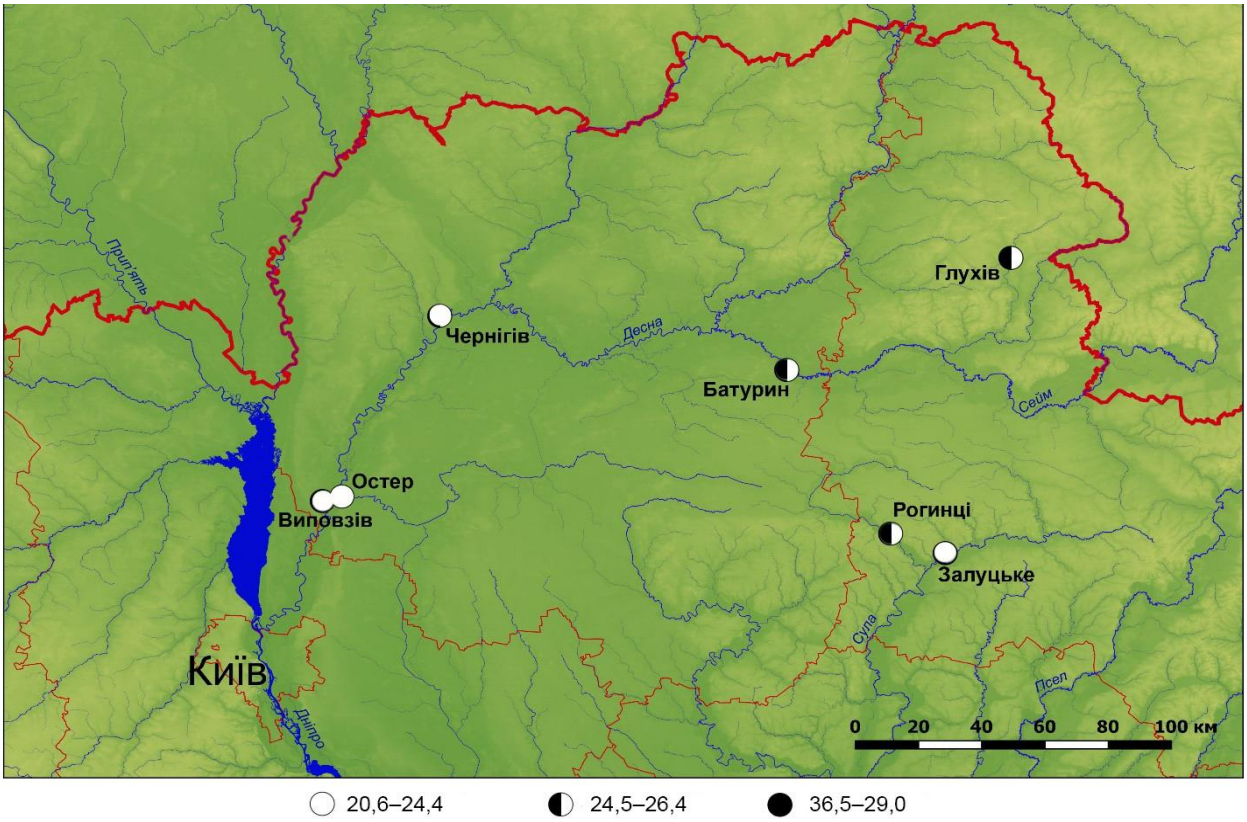

Рисунок 17. Ширина носа в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

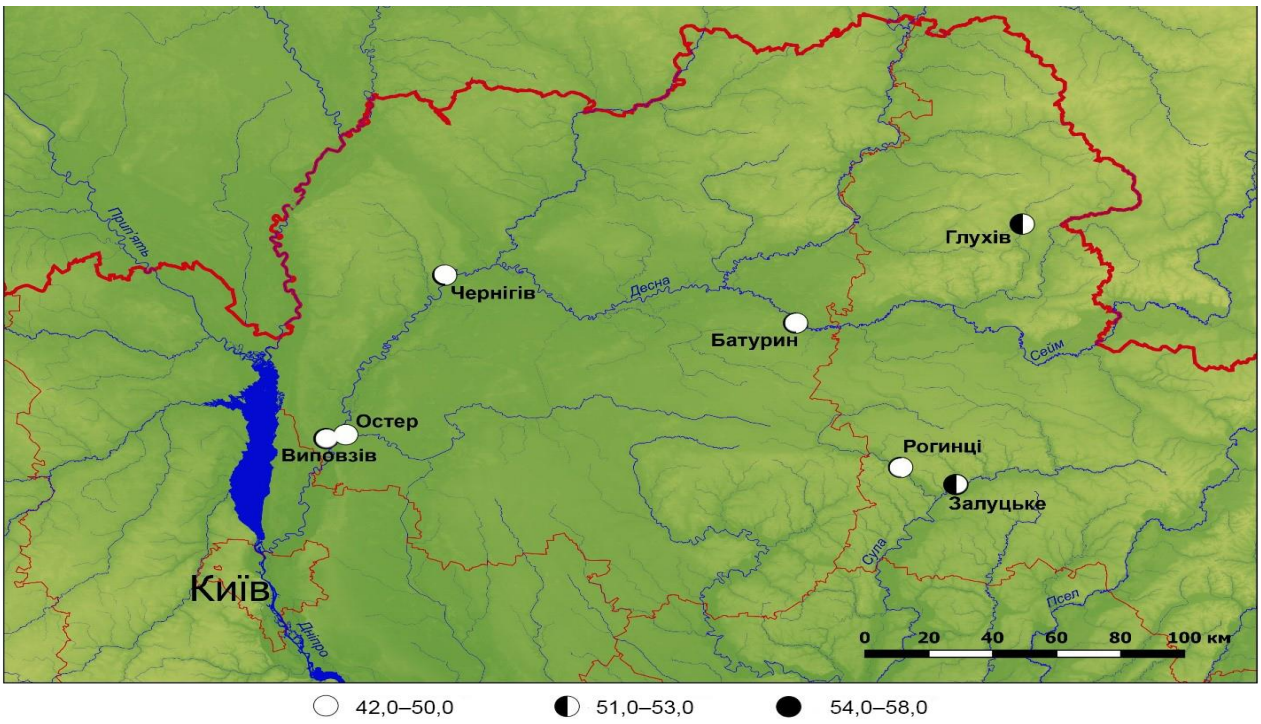

Рисунок 18. Висота носа у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст

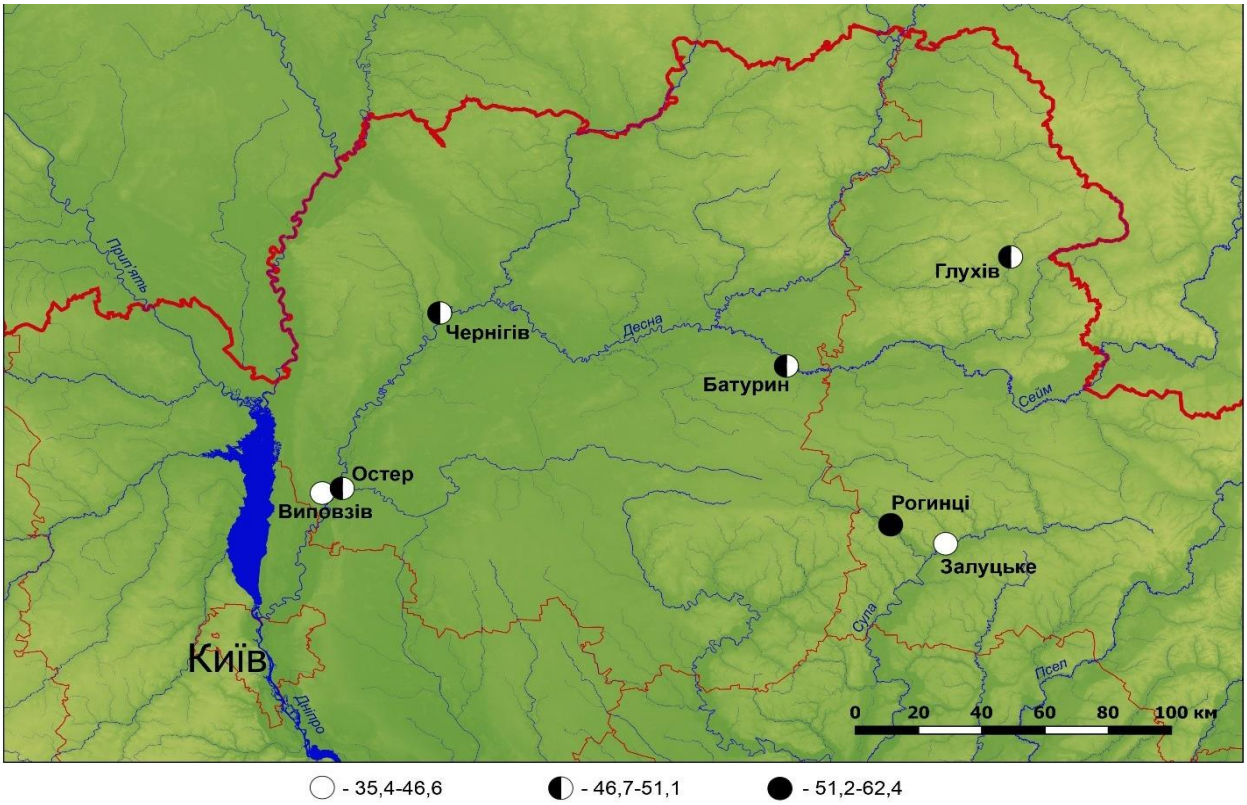

Рисунок 19. Носовий покажчик у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

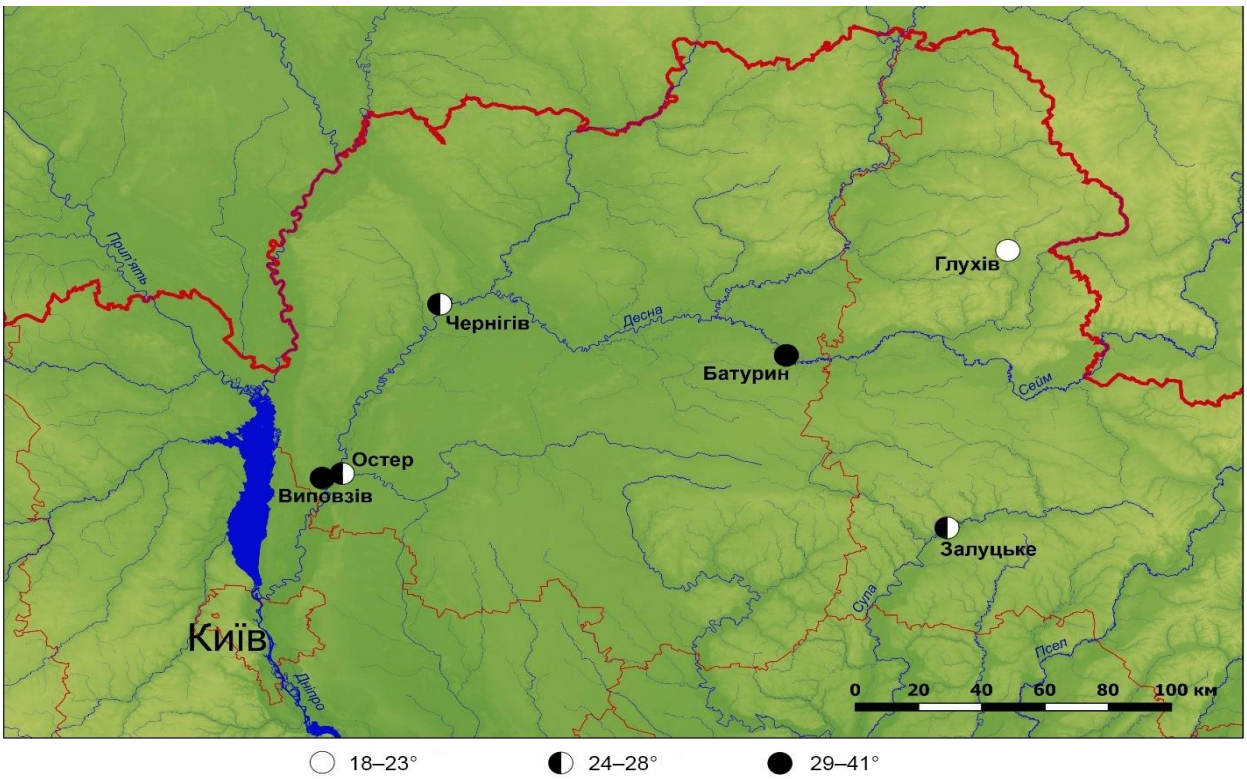

Рисунок 20. Кут випинання носових кісток щодо лінії профілю обличчя в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

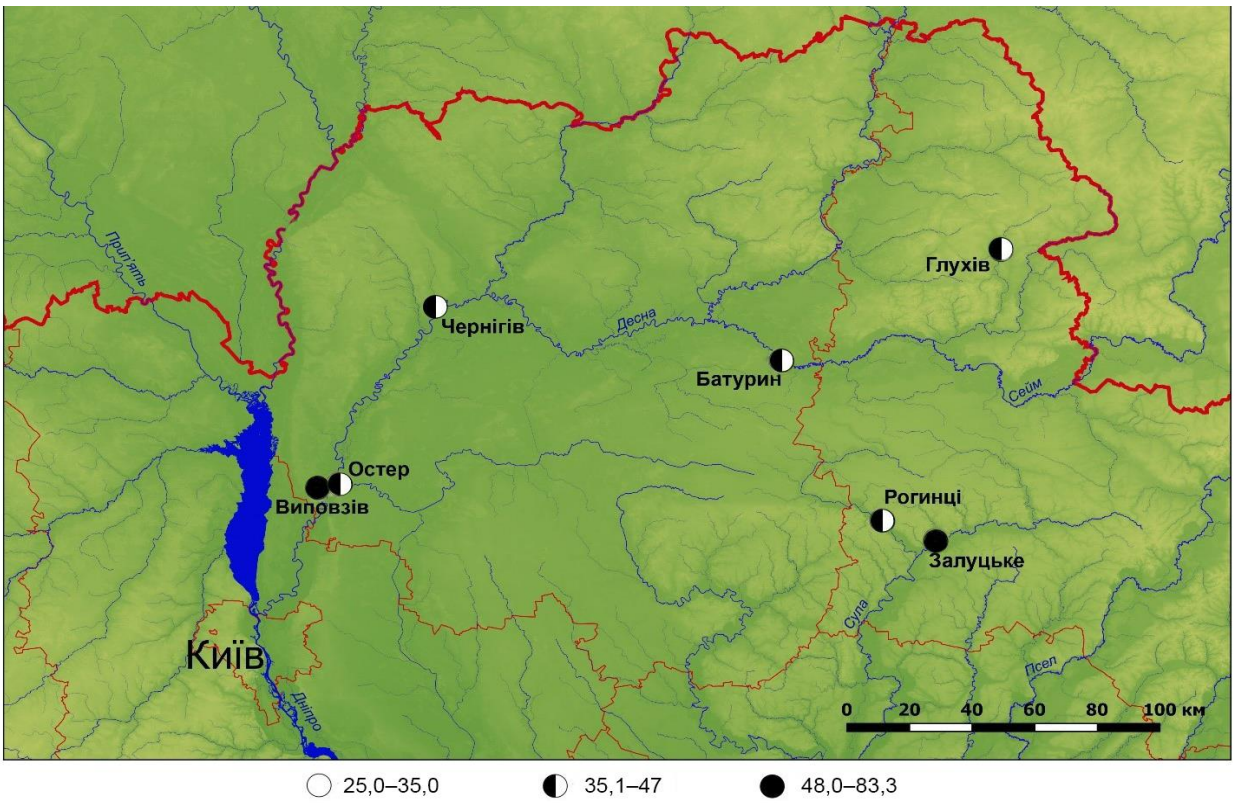

Рисунок 21. Симотичний індекс у досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

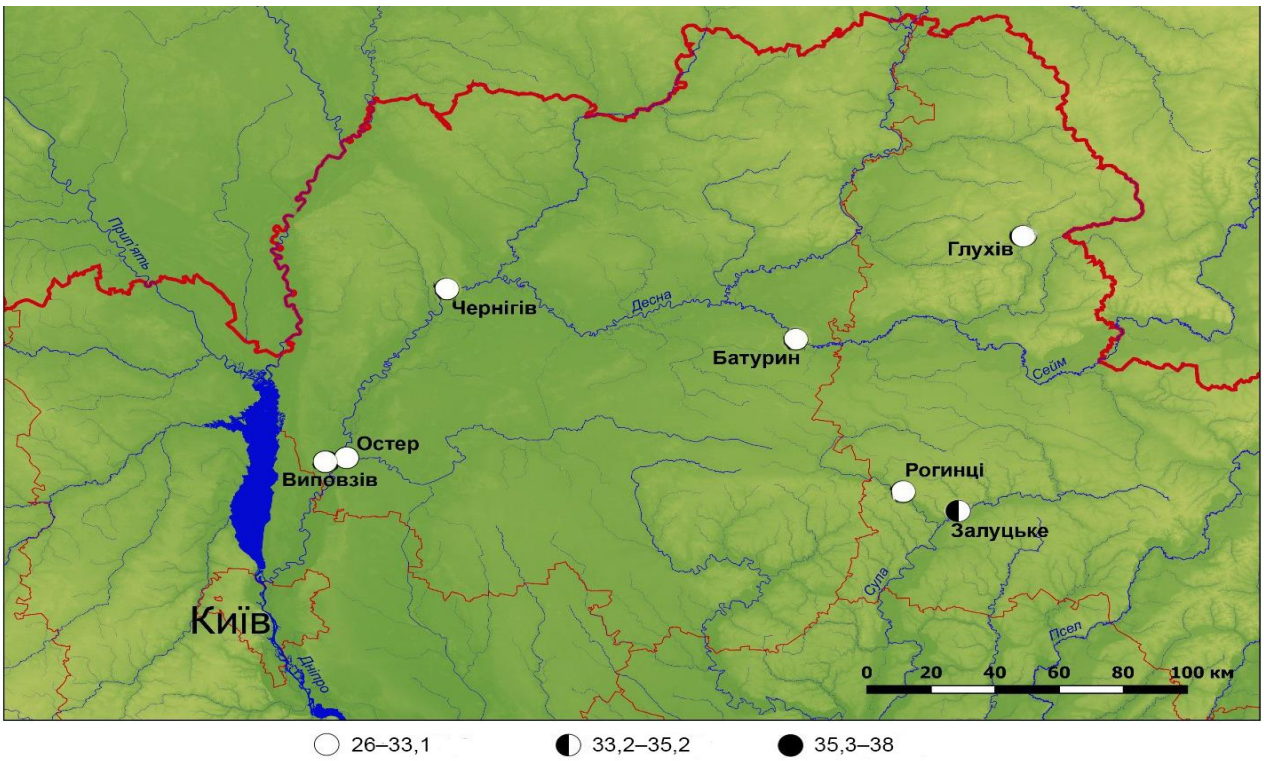

Рисунок 22. Висота орбіти в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

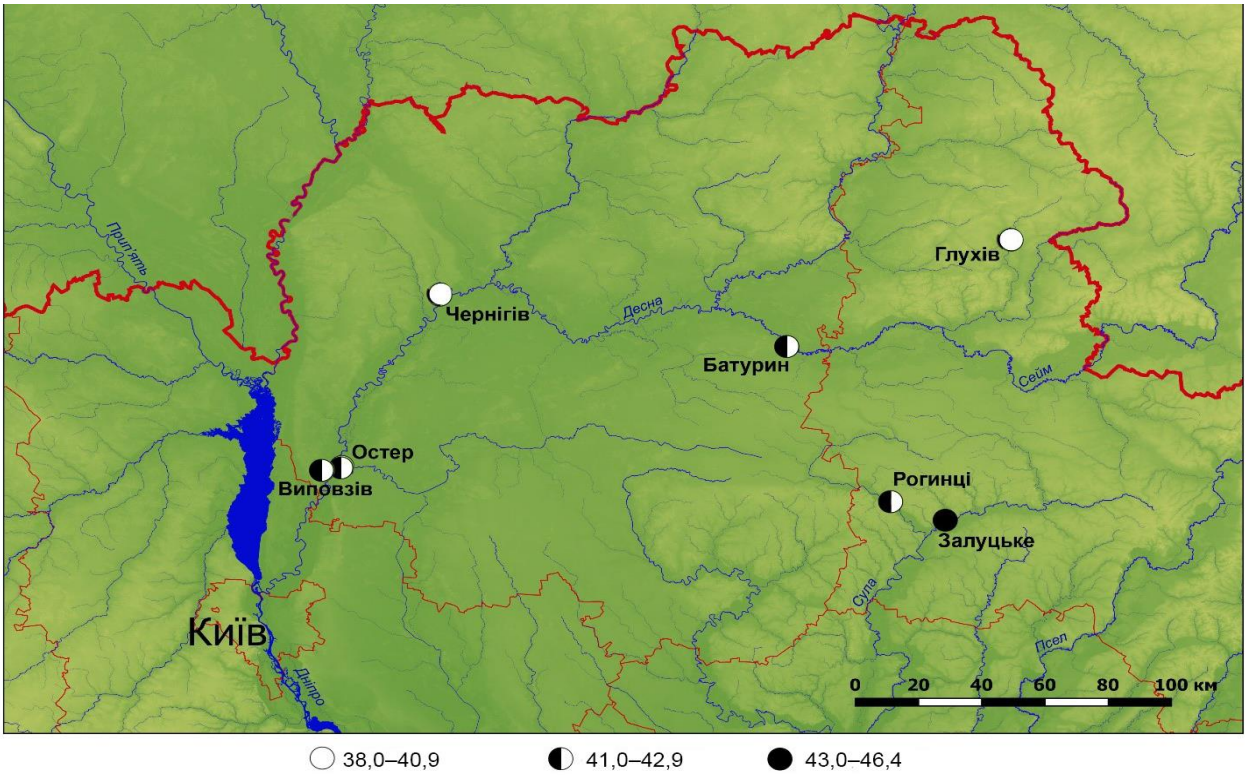

Рисунок 23. Ширина орбіти в досліджуваних чоловічих серіях Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Додаток Е

Таблиця 1. Частоти краніоскопічних ознак у краніологічній серії XVII ст. Батурин, %

ПІ	Рад.	ПОВ-ІІ	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
20,4 (143)	0,951	40,6 (120)	1,384	4,6 (201)	0,447	48,0 (287)	1,532	70,4 (144)	1,989	35,0 (173)	1,269

Таблиця 2. Частоти краніоскопічних ознак у краніологічній серії XVII–XIX ст. Чернігово-Сіверщина, %

ПІ	Рад.	ПОВ-ІІ	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
17,5 (245)	0,871	33,9 (271)	1,245	4,9 (222)	0,456	53,6 (473)	1,645	69,8 (249)	1,978	33,7 (299)	1,241
Умовні позначення. Тут і далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-ІІ – підорбітний візерунок типу ІІ, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень. Рад. – радіани.											

Таблиця 3. Значення трьох ГК для 41 краніологічної серії зі Східної та Центральної Європи (дистанція)

№ п/п	Групи	**І ГК**	**ІІ ГК**	**ІІІ ГК**
1.	Чернігово-Сіверщина (збірна група)	0,260	1,772	–1,360
2.	Львів (Галичина)	–2,113	0,192	–0,070
3.	Ужгород (Закарпаття)	–1,708	0,273	–1,494
4.	Підборці (Волинь)	–2,030	–0,400	–1,637
5.	Вінниця (Східне Поділля)	0,945	0,722	–0,029
6.	Рівне (Волинь)	2,923	1,861	0,024
7.	Ратнів (Волинь)	2,388	–1,043	–2,221
8.	Луцьк (збірна група)	0,883	0,217	–0,610
9.	Арсенал (Київ, Середня Наддніпрянщина)	0,683	–1,950	0,741
10.	Жовнино (Желні)	1,713	0,573	0,172
11.	Білгород (Слобожанщина)	1,046	0,458	0,038
12.	Суми (Слобожанщина)	–0,663	0,465	0,617
13.	Лютенька (Середня Наддніпрянщина)	0,868	0,347	–1,397
14.	Меджибіж (Межибож)	1,553	–0,644	–1,034
15.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	2,134	1,971	–0,032
16.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	–0,410	0,716	0,159
17.	Стайки (Середня Наддніпрянщина)	0,274	0,753	0,219
18.	Латиші, район Лудзи XVIII ст.	0,529	0,326	0,818
19.	Вул. Юрківська (Київ, Середня Наддніпрянщина)	0,876	–0,167	–0,073

№ п/п	Групи	**I ГК**	**II ГК**	**III ГК**
20.	Вул. Ярославська (Київ, Середня Наддніпрянщина)	1,315	0,159	–0,108
21.	Берестечко (Волинь)	–0,322	0,611	–2,316
22.	Поляки	1,785	–1,077	1,115
23.	Італійці	0,656	0,401	0,701
24.	Росіяни РФ (Себеж та Стара Ладога)	0,213	–0,718	1,102
25.	Болгари (Слівно)	–2,277	0,487	–0,535
26.	Арду (Ardu) волості Козе повіту Харьюмаа, Естонія	–1,023	–0,375	0,246
27.	Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*)	–1,043	–1,587	1,269
28.	Отепя (*Otepää)*	–1,219	–2,023	0,035
29.	Йиуга (*Iyuga*) Естонія	0,032	–1,884	–0,507
30.	Сланцевський район РФ	0,679	–2,964	0,228
31.	Шведи	0,383	–2,552	0,374
32.	Гелува (Расейнського р-ну), литовці XVI–XVII ст.	–2,107	1,138	–0,314
33.	Каварскас (*Kavarskas*), литовці XVI–XVII ст.	–0,616	–0,075	–1,758
34.	Фіни (*suomalaiset*)	0,037	–1,454	0,845
35.	Клевань (Волинь)	–1,970	0,289	0,108
36.	Абхази (Яшу-Ахту)	–2,001	0,317	0,346
37.	Осетини	–1,143	1,209	2,050
38.	Чеченці	–0,372	1,721	2,476
39.	Інгуші	1,001	0,898	1,286
40.	Адигейці	–0,444	0,818	0,588
41.	Вірмени з Туреччини (Бингель-Даг) XX ст.	–1,407	0,794	–0,366

Таблиця 4. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 41 групи (чоловіки та жінки).

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	**0,867**	0,103	–0,094
КВШ	0,502	0,559	–**0,565**
ЗВШ	0,141	0,355	**0,623**
ПОВ-II	0,557	–**0,672**	0,333
ІППШ	–**0,644**	–0,167	–0,285
НО	–0,223	**0,684**	0,410
Власне число	1,799	1,396	1,076
Частка загальної мінливості, %	29,985	23,272	17,934

Таблиця 5. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях XIV–XIX ст. (чоловіки та жінки).

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	**0,454**	—				
ЗВШ	0,082	0,052	—			
ПОВ-ІІ	0,377	–0,217	0,014	—		
ІППШ	–0,354	–0,179	–0,064	–0,234	—	
НО	–0,069	–0,027	0,150	–0,334	–0,094	—

Таблиця 6. Частоти (%) непарних краніоскопічних ознак у серії українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

№ з бланку	Назва ознаки	Чернігово-Сіверщина			
		N	n	p, %	радіани
1.	*Sutura frontalis (metopica)* Повний метопічний шов	160	11	6,88	0,539
	Неповний	160	0	0	–
16.	*Os Incae completes* Проста	107	4	3,74	0,406
	Неповна	107	0	0	–
17.	Трикутна кістка вершини луски. *Os triquetrum*	101	3	2,97	0,366
19.	Мала кістка в краніометричній точці Лямбда. *Os apicis lambdae*	104	8	7,69	0,573
20.	Виросток потиличної луски. *Processus interparietalis squamae occipitalis*	99	18	18,2	0,887
34.	Центральний піднебінний валик. *Torus palantinus* (бали 0–3)	105	29	27,6	1,110
36.	*Torus mandibulalaris* (0–3 балів)	68	1	1,47	0,284
39.	*Ossiculum suturae sagitalis* – S_1	105	0	–	–
	S_2	105	0	–	–
	S_3	105	0	–	–
	S_4	105	5	4,76	0,455
33.	Форма поперечного піднебінного шва. *Sutura palatina transversa,* пряма форма	88	0	–	–
	Опукла	88	0	–	–
	Увігнута	88	26	29,55	1,153

№ з бланку	Назва ознаки	Чернігово-Сіверщина			
		N	n	p, %	радіани
	Хвиляста	88	19	21,59	0,972
	П-подібна	88	20	22,73	0,999
	Ламана	88	23	26,14	1,078
	Невизначена	88	0	–	–

Таблиця 7. Частоти (%) парних неметричних ознак у серії українців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

№ з бла-нку	Назва ознаки	Права сторона			Ліва сторона		
		N	n	%	N	n	%
2	*Foramina supraorbitale*	117	32	27,35, радіани 1,104	118	32	27,12, радіани 1,099
3	*Foramina frontale*	100	11	11,0, радіани 0,685	104	11	10,58, радіани 0,672
4	*Spina trochlearis*	98	4	4,08, радіани 0,424	103	6	5,83, радіани 0,501
7	*Os wormii suturae coronalis coronalis* Поодинокі: Вздовж по шву:	 88 88	 14 0	15,91, радіани 0,828	 90 90	 6 0	6,67, радіани –
9	*Spina processus frontalis ossis zygomatici,* пряма форма:	52	45	86,54, радіани 2,375	50	37	74,0, радіани 2,063
	Виступ:	52	41	78,85 радіани 2,176	50	37	74,0, радіани 2,063
	Виросток:	52	2	3,85 радіани 0,428	50	4	8,0 радіани 0,586
10	*Stenocrotaphia* Н-подібна	90	3	3,33, радіани 0,388	90	2	2,22, радіани 0,325
	К-подібна	90	1	1,11, радіани 0,247	90	0	–
	Х-подібна	90	2	2,22, радіани 0,325	90	0	–

№ з бла-нку	Назва ознаки	Права сторона			Ліва сторона		
		N	n	%	N	n	%
11	*Processus frontalis ossis temporalis* Повний: Неповний:	86 86	0 2	– 2,33, радіани 0,332	96 96	1 0	1,04, радіани 0,239
12	Os epiptericum Повна: Неповна:	84 84	3 4	3,57, радіани, 0,402. 4,76, радіани 0,458	80 80	3 8	3,75, радіани 0,412. 10,0, радіани 0,656
13	Ossa Wormii suturae squamosae Поодинокі: вздовж по шву:	90 –	25 –	38,46, радіани 1,341	93 –	26 –	38,81, радіани 1,346
15	Os postsquamosum	106	14	13,21, радіани 0,751	93	11	11,83, радіани 0,712
18	Sutura mendosa	100	2	2,04, радіани 0,311	100	2	2,04, радіани 0,311
21	Ossa Wormii suturae lamdoideae L_1 L_2 вздовж по шву:	70 66 76	19 15 7	27,14 радіани 1,101. 22,73 радіани 1,001 9,21 радіани 0,630	76 74	16 14	21,05 радіани 0,960 та 18,92 радіани 0,908
22	Os asterii	130	21	16,15 радіани 0,832	131	23	17,56 радіани 0,870
25	Canalis condylaris	105	45	42,86 радіани 1,428	98	42	42,86 радіани 1,429
26	Facies condylaris bipartitum	96	8	8,33 радіани 0,597	92	4	4,35 радіани 0,438

№ з бла-нку	Назва ознаки	Права сторона			Ліва сторона		
		N	n	%	N	n	%
27	Canalis hipoglossalis bipartitum	97	14	14,43 радіани 0,787	96	14	14,58 радіани 0,791
28	Tuberculum praecondylare	95	9	9,47 радіани 0,637	96	10	10,42 радіани 0,667
29	Foramen spinosum apertum	97	23	23,71 радіани 1,022	98	18	18,37 радіани 0,892
30	Foramen spinosum bipartitum	95	5	5,26 радіани 0,478	95	1	1,05 радіани 0,240
31	Foramen pterygospinosum повний	88	4	4,55 радіани 0,448	85	1	1,18 радіани 0,254
	неповний	88	13	14,77 радіани 0,797	85	11	12,94 радіани 0,746
32	Foramen pterygo-alare повний неповний	80 80	13 14	16,25 радіани 0,838 та 17,50 радіани 0,871	85 85	13 9	15,29 радіани 0,812 та 10,59 радіани 0,674
N – загальна кількість цілих частин черепа, **n** – кількість випадків ознаки, **p** – частота (%).							

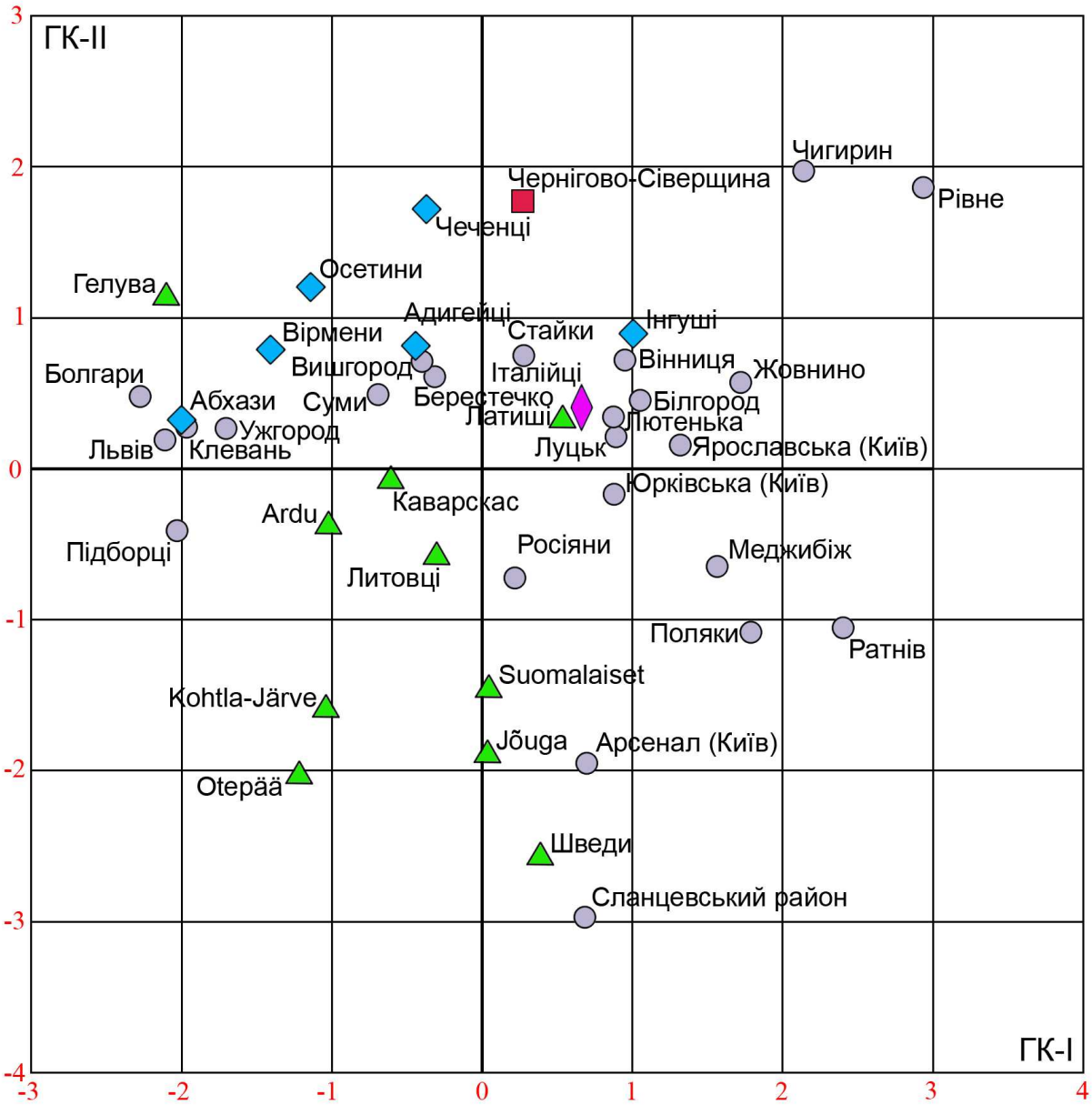

Рисунок 1. Результати аналізу головних компонент. Зіставлення 41 групи (чоловіки й жінки) в просторі I–II ГК.

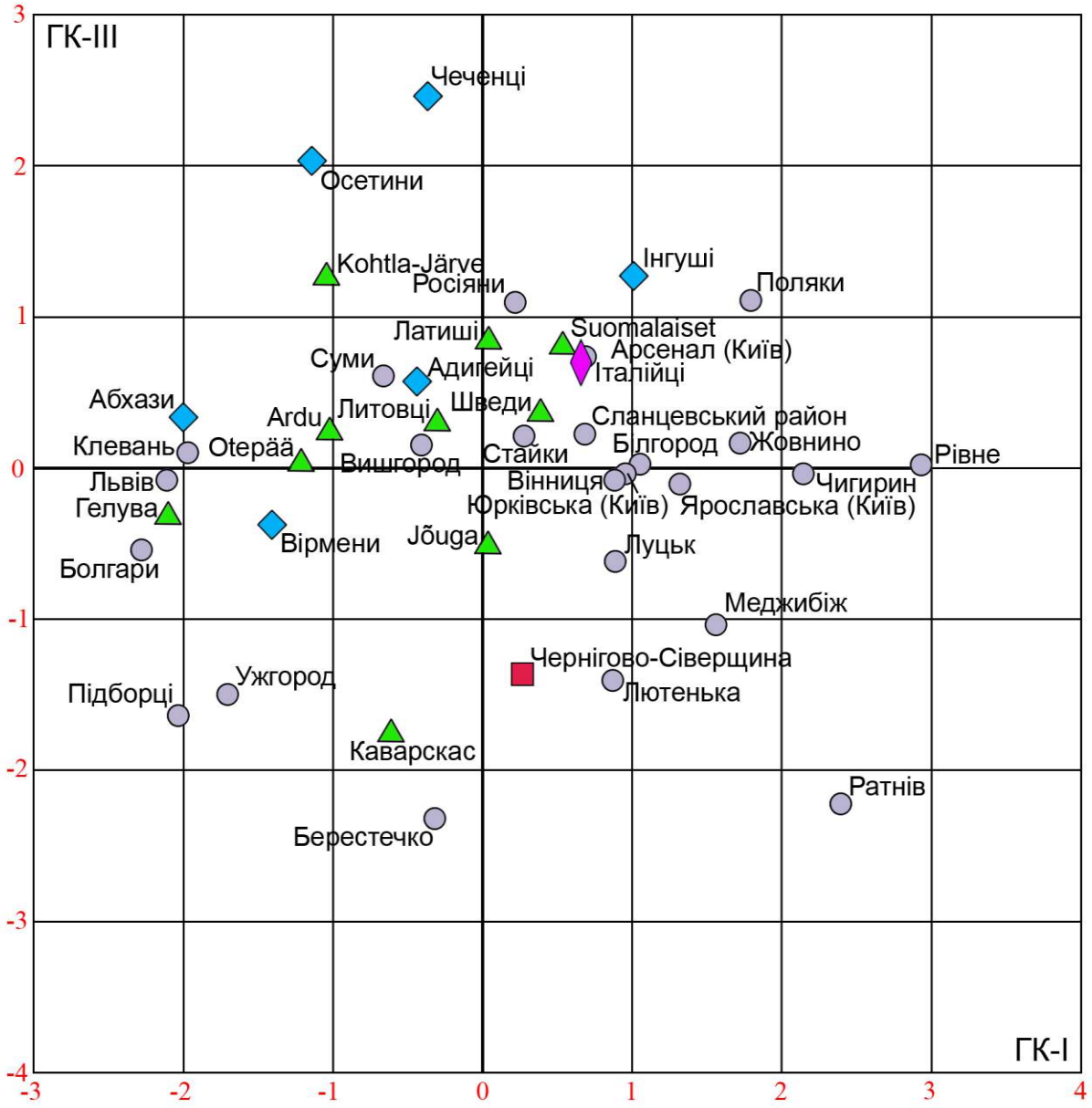

Рисунок 2. Результати аналізу головних компонент. Зіставлення 41 групи (чоловіки й жінки) у просторі I–III ГК.

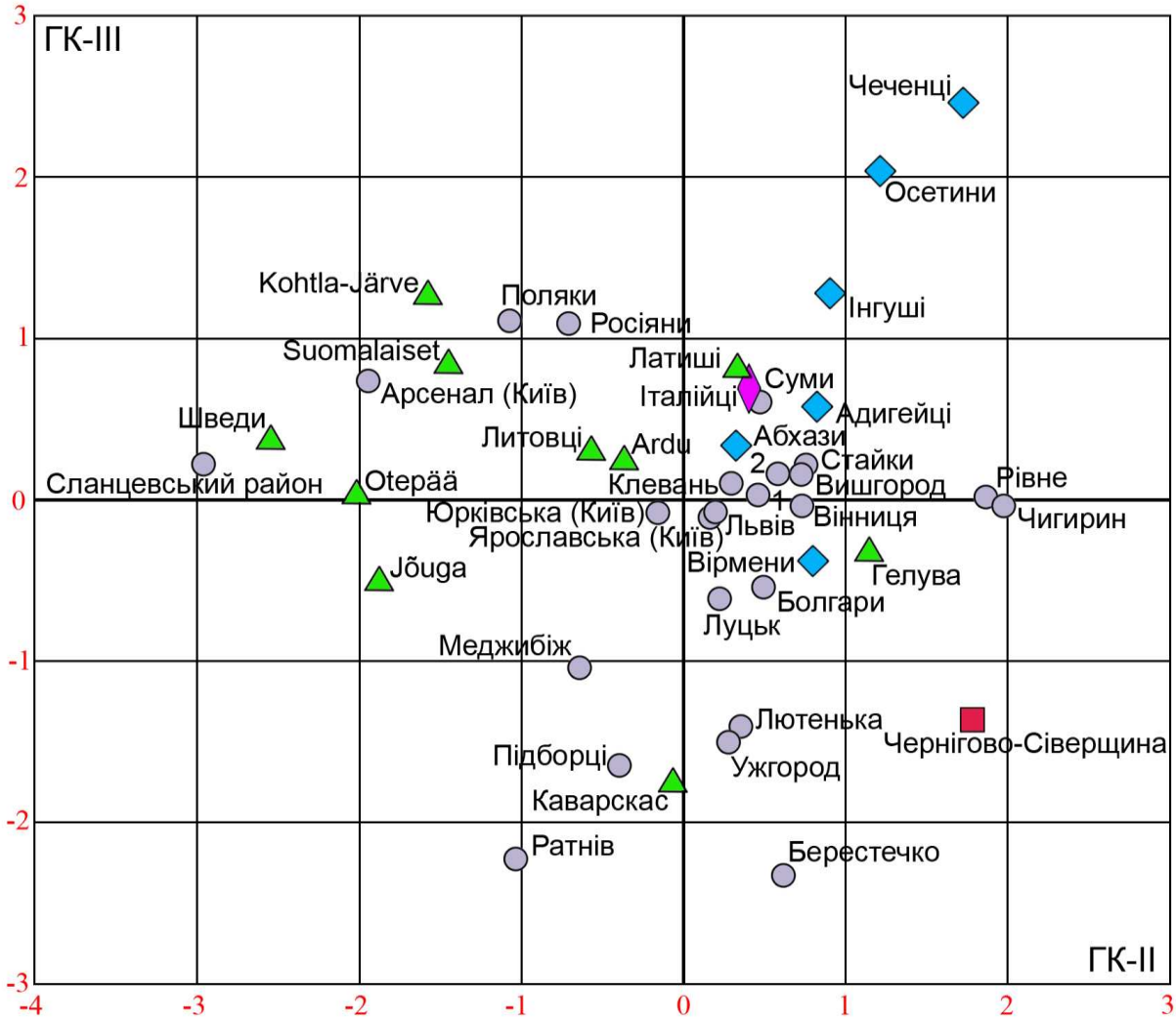

Рисунок 3. Результати аналізу головних компонент. Зіставлення 41 групи (чоловіки й жінки) у просторі II–III ГК. 1 – Білгород; 2 – Жовнино.

Додаток Є

Таблиця 1. Значення трьох канонічних векторів для 91 чоловічої краніологічної серії Європи.

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Чернігово-Сіверщина (Чернігів, Залуцьке, Виповзів, Чернігівська губ. за В. Алексєєвим, Любеч, Рогинці, Остер, Глухів, Батурин)	0,359	–0,265	0,298
2.	Ужгород (Закарпаття)	1,642	–0,111	0,235
3.	Середня Наддніпрянщина (Стайки, київський Арсенал, Київська губ., Полтавська губ., м. Черкаси, м. Полтава, Київський Поділ, м. Вишгород, м. Суботів, Білогородка, Андріївська церква в Києві, с. Жовнино, Лютенька, Михайлівський Золотоверхий монастир, Чигирин)	0,129	–0,390	0,091
4.	Вінниця (Східне Поділля)	0,618	–0,609	0,166
5.	Волинь (Луцьк, Підборці, Рівне, Клевань, Буяни, Ратнів, за В. Алексєєвим)	0,570	–0,612	0,138
6.	Слобожанщина (Суми, Білгород, Курська губ. за В. Алексєєвим, Харківська губ. за В. Алексєєвим)	0,268	–0,323	0,154
7.	Степова Наддніпрянщина (Бузівка, Новомосковського повіту, м. Катеринослав (Дніпро), Катеринославська губ. за В. Алексєєвим, отаман Іван Сірко за І. Потєхіною, Херсонська губ. за В. Алексєєвим)	–0,180	–0,095	0,109
8.	Львів (Галичина)	1,148	0,052	–0,791
9.	Меджибіж (Межибож)	0,567	–0,409	0,082
10.	Каламіта (Крим)	0,607	–0,125	0,443
11.	Одеса (Причорномор’я)	0,312	0,492	0,437
12.	Білоруси (д. Лукомль)	–0,222	–0,615	–0,123
13.	Білоруси (д. Пруси)	–0,314	–1,368	–0,220
14.	Білоруси (за В. П. Алексєєвим)	–0,138	0,481	0,485
15.	Білоруси (Полісся)	0,197	–1,854	–0,139
16.	Латиші-1 (Дурбе (*Durbe*))	–0,320	0,952	–0,355
17.	Латиші-2 (західні)	–0,087	0,797	0,130
18.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (*Ludza*)	–0,560	0,206	–0,001
19.	Орманькалнс	–0,889	0,072	–0,752
20.	Литовці (*Kaunas*)	0,664	0,013	–1,334
21.	Тервете (*Tērvete*)	–0,416	1,775	0,418
22.	Леймані (*Leimaņi*)	–0,743	1,240	0,411

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
23.	Пургайлі (центральна частина Відземе, *Vidzeme*)	–0,570	0,433	1,143
24.	Поселення Мартиньсала *(Mārtiņsala)*	–0,868	0,898	0,166
25.	Кабіна (*Kabina küla*)	–1,070	–0,236	0,077
26.	Отепя (*Otepää)*	–1,592	–0,161	–0,879
27.	Варбола (*Warbole*)	–1,380	0,774	–0,253
28.	Ярве (Kohtla-Järve)	–1,012	–0,574	0,211
29.	Арду (*Ardu)*	–1,474	0,390	0,431
30.	Естонці (*eestlased*)	–0,648	0,925	0,105
31.	Фіни (*suomalaiset)*	–0,463	0,269	0,209
32.	Ийуга (Jõuga), естонці	–1,210	–0,190	–0,137
33.	Старий Орхей (Orheiul Vechi, Moldova)	0,322	–0,018	0,404
34.	Варатік (*Văratic*) Молдова	0,470	–0,753	0,522
35.	Орловська губернія. РФ	–0,212	–0,182	0,172
36.	Ярославль. РФ	–0,588	–0,928	1,094
37.	Стара Ладога-1 РФ	0,042	–0,664	0,142
38.	Стара Ладога-2 РФ	–0,133	–0,056	0,306
39.	Себеж РФ	0,143	–0,640	–0,015
40.	Переяславль-Залеський-1. Некрополь XVI–XVII ст. Успенської церкви. РФ	–0,447	–0,727	0,087
41.	Переяславль-Залеський-2. Некрополь XVI–XVIII ст. Нікольської церкви. РФ	–0,890	–0,378	–0,598
42.	Тверська губ. РФ	0,795	0,066	0,172
43.	Костромська губ. РФ	0,849	0,712	0,166
44.	Ярославська губ. РФ	0,533	0,563	0,130
45.	Калузька губ. РФ	0,026	0,421	0,172
46.	С. Козіно РФ	–0,268	–1,222	–0,402
47.	Псков РФ	–0,564	–0,617	–0,032
48.	Новгород-1	–0,553	–0,742	–0,322
49.	Новгород-2	–0,116	–0,158	–0,994
50.	М. Дмитрів (Дмитров). РФ	–1,597	0,420	0,347
51.	Поріци (*Порицы*). РФ	–0,912	–0,785	1,401
52.	Сланцевський р-н. РФ	–0,327	0,424	0,939
53.	Могильник Алозеро на північному березі оз. Юляярві, карели	–0,436	0,206	1,625
54.	Вологда (Парковий провулок) РФ	–0,967	0,183	–0,062
55.	Прикам’я (Піскор, Гольяні, Сарапул) РФ	–0,424	–0,032	0,749
56.	Некрополь на території Кашинського Кремля, розкоп Вознесенський-I. Тверская обл. м. Кашин. РФ	–0,826	–0,124	–1,178
57.	Новодівоча слобода. РФ	–0,801	–0,537	0,023
58.	Москва (Зачатіївський монастир). РФ	–0,382	–0,522	–0,749

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
59.	Петербург. РФ	0,003	–0,506	0,796
60.	Адигейці (Кавказ)	–0,508	0,231	0,621
61.	Шапсуги (Кавказ)	–0,021	0,652	0,432
62.	Абхази (Кавказ)	1,439	–0,278	0,572
63.	Осетини дигорці (Кавказ)	–0,132	0,545	–0,606
64.	Осетини іронці (Кавказ)	–0,105	0,420	–0,647
65.	Осетини туалці (Кавказ)	0,410	0,485	0,078
66.	Інгуші (Кавказ)	0,464	0,160	–0,461
67.	Чеченці / Нохчі (Кавказ)	1,441	–0,775	0,228
68.	Аварці (Кавказ)	1,723	0,87	0,283
69.	Лакці, етнічна група з Північного Кавказу	0,307	0,328	–0,521
70.	Хевсури (Кавказ)	0,761	1,003	0,363
71.	Грузини-мтіули (Кавказ)	1,404	0,566	0,423
72.	Грузини-карталінці (Кавказ)	2,169	–0,095	–0,307
73.	Аджарці (Кавказ)	0,936	1,513	–0,264
74.	Вірмени (Кавказ)	1,617	–0,151	0,098
75.	Аджарці-2 (Кавказ) за М. Г. Абдушелішвілі	0,779	1,321	–0,232
76.	Інгуші з гірських склепів. 5 склепів біля поселень Таргим, Эгикал, Салги, Цори и Мужган XV–XVIII ст. (Кавказ)	0,978	0,114	–0,031
77.	Українці поховані в Грузії	0,437	0,432	0,547
78.	Карели, загальна серія (Чікші, Регярві, Компакова, Боконвуари, Пеккавуари, Турхі, Кондиевуари, Іматярви, Суйстамо)	–0,245	–0,716	0,164
79.	Караїми	0,864	–0,759	–0,034
80.	Чуваші	–0,758	–0,516	0,088
81.	Євреї, збірна вибірка	–0,016	0,932	–0,352
82.	Кенігсберг *(Königsberg)*	–0,471	0,557	–1,999
83.	Целендорф (*Zellerndorf*)	0,398	–0,406	–1,271
84.	Пфейфер (*Pfeifer*)	–0,086	0,078	–0,979
85.	Вюртемберг (*Wuttemberg*)	0,213	–0,005	–1,618
86.	Тюбінген (*Tubingen*)	0,149	–0,065	–1,216
87.	Курноятський могильник (балкарці) Кавказ	0,083	0,989	0,131
88.	Рила (болгари) Рильський монастир	–0,261	0,902	0,323
89.	Бочково (болгари) Бочковський монастир	–0,585	0,904	0,119
90.	Пловдив (болгари)	–0,388	1,202	–0,267
91.	Софія (болгари), військовий цвинтар	–0,058	0,190	0,273

Таблиця 2. Елементи перших трьох канонічних векторів для 91 чоловічої групи.

Ознаки	♂ (чоловіки)		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	**–0,599**	0,518	–0,199
8. Поперечний діаметр	**0,684**	–0,060	–0,151
17. Висотний діаметр *(b-br)*	–0,179	–0,110	**0,427**
9. Найменша ширина лоба	0,185	0,123	**–0,315**
45. Виличний діаметр	**0,275**	0,038	–0,017
48. Верхня висота обличчя	–0,003	**0,240**	–0,127
55. Висота носа	**0,533**	0,345	–0,138
54. Ширина носа	–0,162	0,018	**0,408**
51. Ширина орбіти	0,234	0,582	**0,639**
52. Висота орбіти	0,531	**0,655**	–0,110
77. Назомалярний кут	**–0,517**	–0,089	0,237
∠Zm′. Зигомаксилярний кут	**–0,344**	–0,120	0,164
SS:SC. Симотичний індекс	**0,672**	–0,029	0,056
75 (1). Кут випинання носа	**0,545**	0,452	–0,146
Внесок у загальну дисперсію (%)	23,958	16,257	15,102

Таблиця 3. Дистанція між жіночими 41 краніологічними серіями Східної та Центральної Європи XVII–XIX ст.

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Чернігово-Сіверщина (збірна серія)	0,621	–0,490	0,305
2.	Дубно, Острів Дубовець у с. Підборці) Волинь	0,396	–0,782	0,474
3.	Ужгород (Закарпаття)	1,294	0,701	–1,125
4.	Поділ у Києві (Середня Наддніпрянщина)	1,007	0,051	–0,277
5.	Меджибіж (Межибож) (Поділля)	0,877	–0,416	0,457
6.	Вінниця (Східне Поділля)	1,202	–0,178	0,365
7.	Арсенал (Київ)	0,001	–0,318	–0,179
8.	Рівне (Волинь)	1,806	–0,608	0,365
9.	с. Ратнів (Волинь)	1,068	–0,472	0,408
10.	Клевань (Волинь)	1,536	2,088	0,303
11.	Михайлівський монастир у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,323	–0,358	0,450
12.	Жовнино (Желні) (Середня Наддніпрянщина)	0,878	–0,778	–0,320
13.	Луцьк (збірна) (Волинь)	1,252	–0,420	0,859

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
14.	Білгород (Слобожанщина)	0,031	–0,454	–0,242
15.	Суми (Слобожанщина)	0,699	–0,272	–0,421
16.	С. Лютенька (Середня Наддніпрянщина)	0,289	–0,700	–0,320
17.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	–0,783	–0,753	0,139
18.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	–0,676	–0,906	–0,314
19.	Одеса	–0,700	0,421	0,626
20.	Білоруски (Полісся)	0,302	0,142	–0,656
21.	Білоруски (збірна)	–0,558	–0,105	–0,848
22.	Ярославль РФ	–0,620	–0,220	–0,783
23.	Стара Ладога РФ	–0,464	0,267	–0,513
24.	Себеж РФ	–0,213	0,683	–0,580
25.	Варатік (*Varatik, Moldova*)	–0,273	0,225	–0,311
26.	Старий Орхей (Orcheul Vecci *Moldova*)	–0,119	0,618	0,213
27.	С. Козіно РФ	–0,137	–0,696	–0,495
28.	Псков РФ	–0,634	–0,271	0,062
29.	Новгород РФ	–0,589	–0,137	–0,223
30.	Макіта (Makita)	–1,400	–0,393	0,903
31.	Леймані (*Leimaņi*) латиші	–1,095	0,445	0,250
32.	Пургайлі (*Purgaiļi*), центральна частина Відземе, *Vidzeme*, латиші	–0,944	0,403	0,931
33.	Мордва-Єрзя	–1,56	0,114	0,137
34.	Фінки (*suomalaiset)*	–0,389	0,240	0,533
35.	Латишки-1 (Дурбе, *Durbe*)	–0,749	0,775	0,721
36.	Латишки-2 (західні)	–0,711	1,266	–0,219
37.	Латишки-3 (східні з Лудзи (*Ludza*))	–0,696	–0,263	0,176
38.	Литовки *(lietuviai*)	0,644	1,396	–0,114
39.	Куркійокі	0,023	0,394	0,233
40.	Переяслав-Залеський-1 РФ	–0,803	–0,244	–0,772
41.	Переяслав-Залеський-2 РФ	–0,638	0,007	–0,200

Таблиця 4. Коефіцієнти кореляції між першими трьома ГК та вихідними краніоскопічними ознаками.

Ознаки	I ГК	II ГК	III ГК
ПІ	**0,835**	–0,152	0,326
КВШ	**0,693**	0,494	0,226
ЗВШ	**0,432**	0,301	0,356
ПОВ-ІІ	**0,603**	–0,412	–0,512
ІППШ	**–0,588**	0,501	0,069
НО	–0,333	–0,592	**0,700**
Власне число	2,184	1,129	1,042
Частка загальної мінливості, %	36,401	18,818	17,363

Таблиця 5. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіативними ознаками в серіях XVI–XIX ст. (чоловіки та жінки)

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ІІ	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	0,609	—				
ЗВШ	0,244	0,213	—			
ПОВ-ІІ	0,430	0,075	0,035	—		
ІППШ	–0,373	–0,121	–0,169	–0,353	—	
НО	0,050	–0,311	–0,119	–0,239	–0,045	—

Таблиця 6. Частоти краніоскопічних ознак у загальній краніологічній серії Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. та порівняльні дані з України, %

№ п/п	Серія	ПІ	Радіани	ПОВ-ІІ	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
1.	Черн-Сіверщина	18,6 (225)	0,901	32,7 (257)	1,218	4,3 (208)	0,427	53,3 (445)	1,638	69,5 (233)	1,971	33,9 (283)	1,244
2.	Львів*	5,0 (116)	0,488	43,1 (88)	1,435	2,0 (97)	0,313	27,8 (129)	1,063	85,1 (94)	2,341	29,1 (144)	1,443
3.	Ужгород	0 (111)	0,229	37,5 (40)	1,323	6,1 (65)	0,522	43,1 (89)	1,434	87,9 (58)	2,417	25,8 (151)	1,060
4.	Білгород	15,0 (106)	0,813	51,1 (88)	1,593	7,8 (102)	0,579	46,1 (215)	1,493	65,0 (103)	1,874	30,2 (119)	1,167
5.	Жовнино	22,2 (48)	1,008	56,5 (46)	1,699	13,0 (46)	0,756	53,5 (101)	1,640	71,1 (52)	2,001	28,5 (56)	1,134
6.	К. Арсенал	7,1 (139)	0,541	68,4 (76)	1,948	4,4 (86)	0,541	30,4 (227)	1,168	69,3 (124)	1,966	22,7 (163)	0,996
7.	Суми	3,8 (50)	0,457	43,1 (44)	1,436	6,0 (50)	0,522	30,2 (108)	1,170	66,0 (50)	1,892	35,1 (54)	1,274
8.	Луцьк	4,9 (106)	0,413	48,9 (65)	1,501	4,7 (77)	0,205	49,7 (181)	1,472	52,0 (79)	1,423	29,9 (124)	1,151
9.	К. Поділ	8,7 (118)	0,729	50,3 (115)	1,600	4,9 (94)	0,479	41,9 (244)	1,410	57,6 (124)	1,720	26,6 (154)	1,090
10.	Клевань	0% (24)	0,200	36,8 (19)	1,315	4,0 (25)	0,466	28,4 (42)	1,109	75,0 (28)	2,079	33,3 (30)	1,240
11.	Рівне	33,3 (40)	1,243	48,3 (31)	1,539	11,6 (43)	0,716	62,2 (82)	1,813	52,5 (40)	1,620	31,8 (44)	1,205
12.	Ратнів	28,0 (27)	1,173	61,1 (18)	1,786	0,0 (24)	0,247	59,9 (51)	1,765	70,8 (24)	1,987	17,8 (28)	0,894
13.	Черкаси	6,45	0,554	44,4	1,461	**0,0**	**0,151**	47,3	1,518	89,6	2,476	34,4	1,259
14.	Вишгород	3,8 (45)	0,457	37,5 (32)	1,324	7,8 (38)	0,940	43,8 (86)	1,448	75,7 (33)	2,099	20,0 (45)	0,940
15.	Лютенька	8,7 (83)	0,644	45,6 (68)	1,483	6,1 (82)	0,515	58,3 (166)	1,742	67,8 (87)	1,932	21,1 (90)	0,961
16.	Вінниця	22,0 (124)	0,986	45,3 (108)	1,479	4,6 (128)	0,449	47,8 (259)	1,528	74,0 (127)	2,069	32,6 (150)	1,212
17.	Підборці	5,8 (49)	0,310	43,4 (46)	1,351	0,0 (52)	0,197	42,9 (104)	1,274	86,5 (52)	2,306	30,7 (52)	1,145

Умовні позначення. Тут і далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-ІІ – підорбітний візерунок типу ІІ, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказано загальна кількість спостережень. Рад. – Радіани. * (збірна серія: Катедральна, Св. Миколая, Замкова, Личаківський, Стрийський) – 75 черепів.

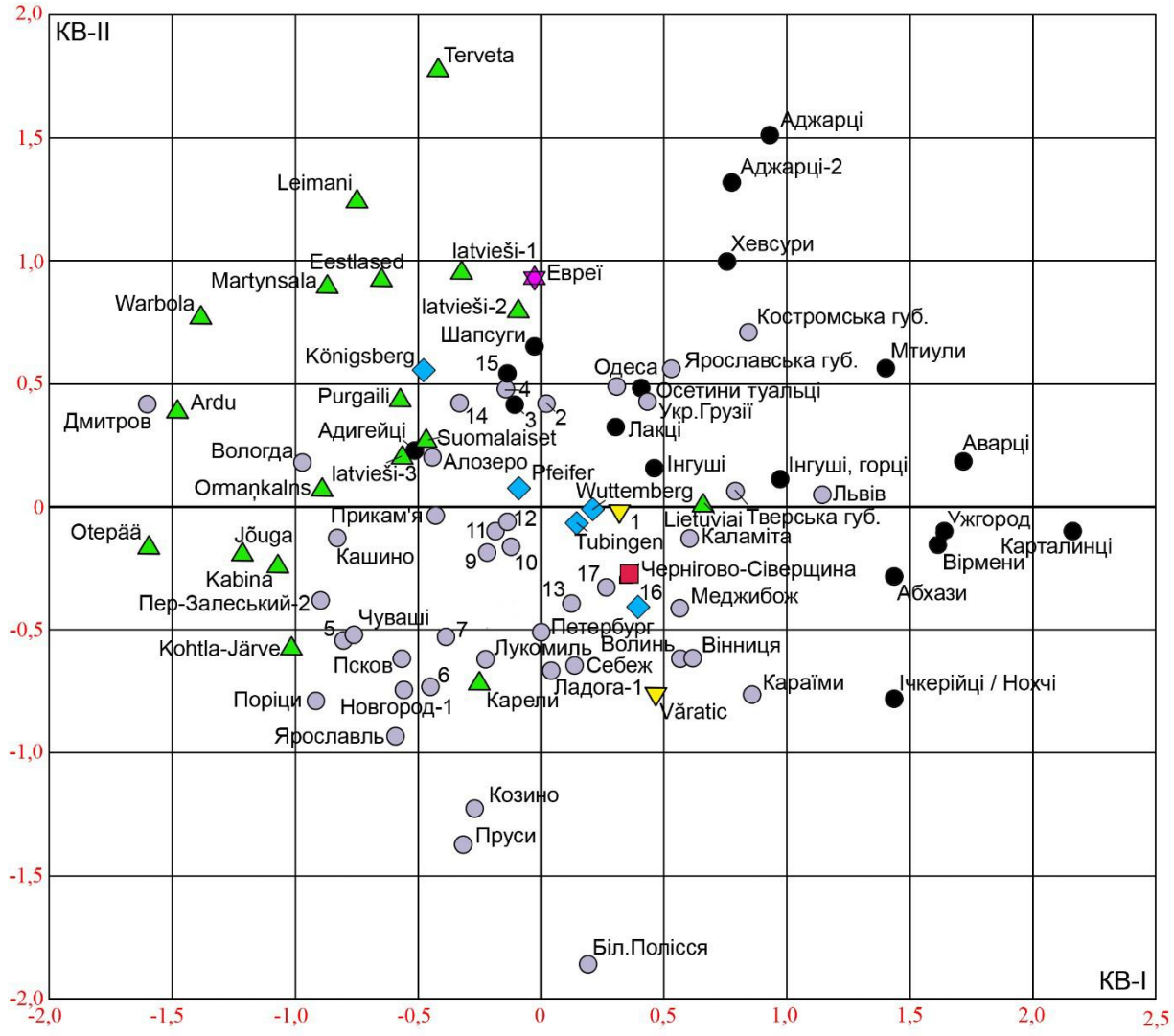

Рисунок 1. Розташування 91 чоловічої серії у двовимірному просторі КВ I та КВ II за даними краніометрії. 1 – Orheiul Vechi; 2 – Калузька губ.; 3 – осетини-іронці; 4 – білоруси; 5 – Новодівоча Слобода; 6 – Переяслав-Залеський-1; 7 – Москва (Зачатіївський монастир); 9 – Орловська губ.; 10 – Новгород-2; 11 – Степова Наддніпрянщина; 12 – Ладога-2; 13 – Середня Наддніпрянщина; 14 – Сланцевський р-н; 15 – осетини-дигорці; 16 – Zellerndorf; 17 – Слобожанщина.

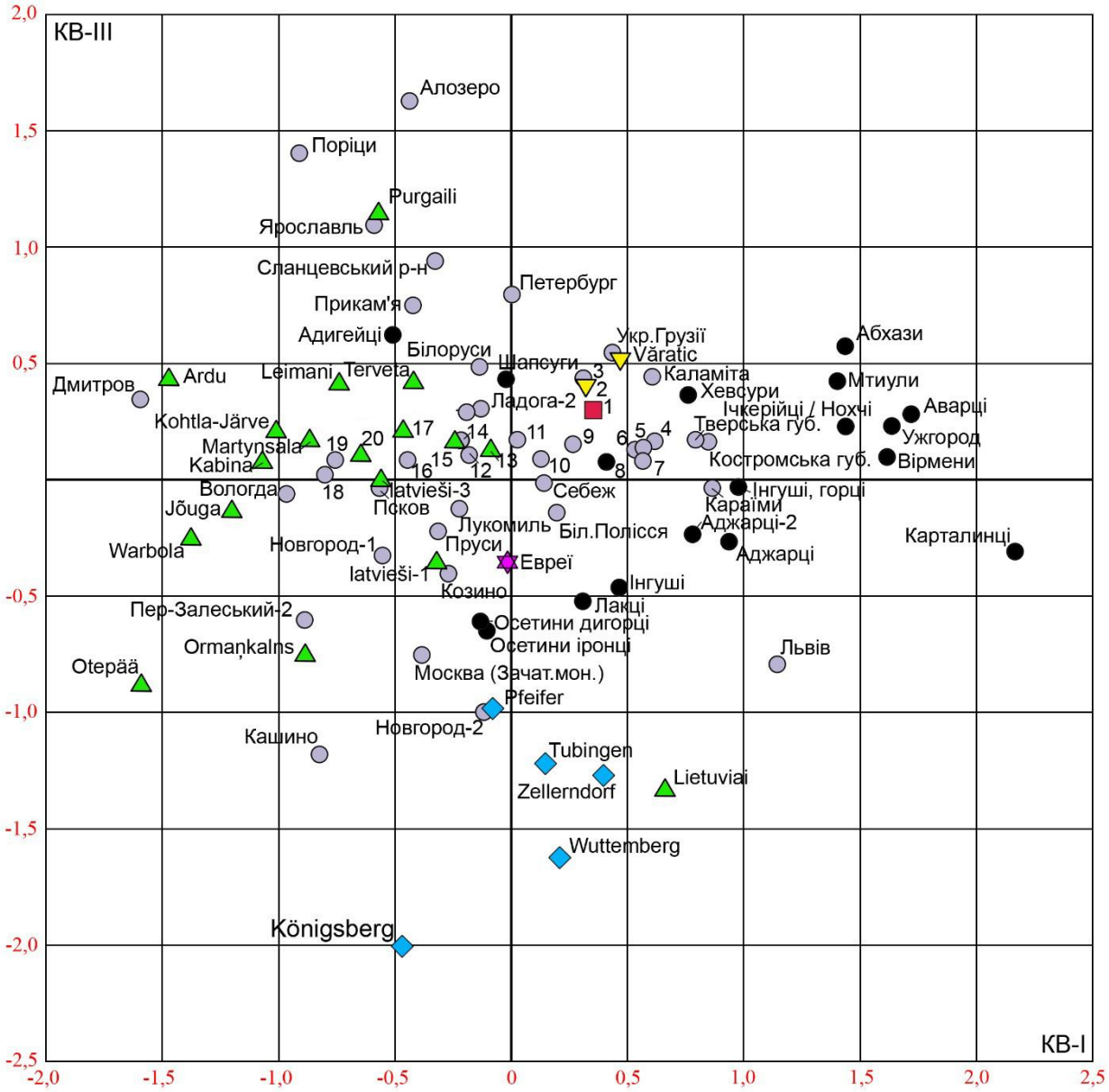

Рисунок 2. Розташування 91 чоловічої серії у двовимірному просторі КВ I та КВ III за даними краніометрії. 1 – Чернігово-Сіверщина; 2 – Orheiul Vechi; 3 – Одеса; 4 – Вінниця; 5 – Волинь; 6 – Ярославська губ.; 7 – Меджибіж; 8 – осетини-туальці; 9 – Слобожанщина; 10 – Середня Наддніпрянщина; 11 – Калузька губ.; 12 – Степова Наддніпрянщина; 13 – latvieši-2; 14 – Орловська губ.; 15 – карели; 16 – Переяслав-Залеський-1; 17 – suomalaiset; 18 – Новодівоча Слобода; 19 – чуваші; 20 – естонці (eestlased).

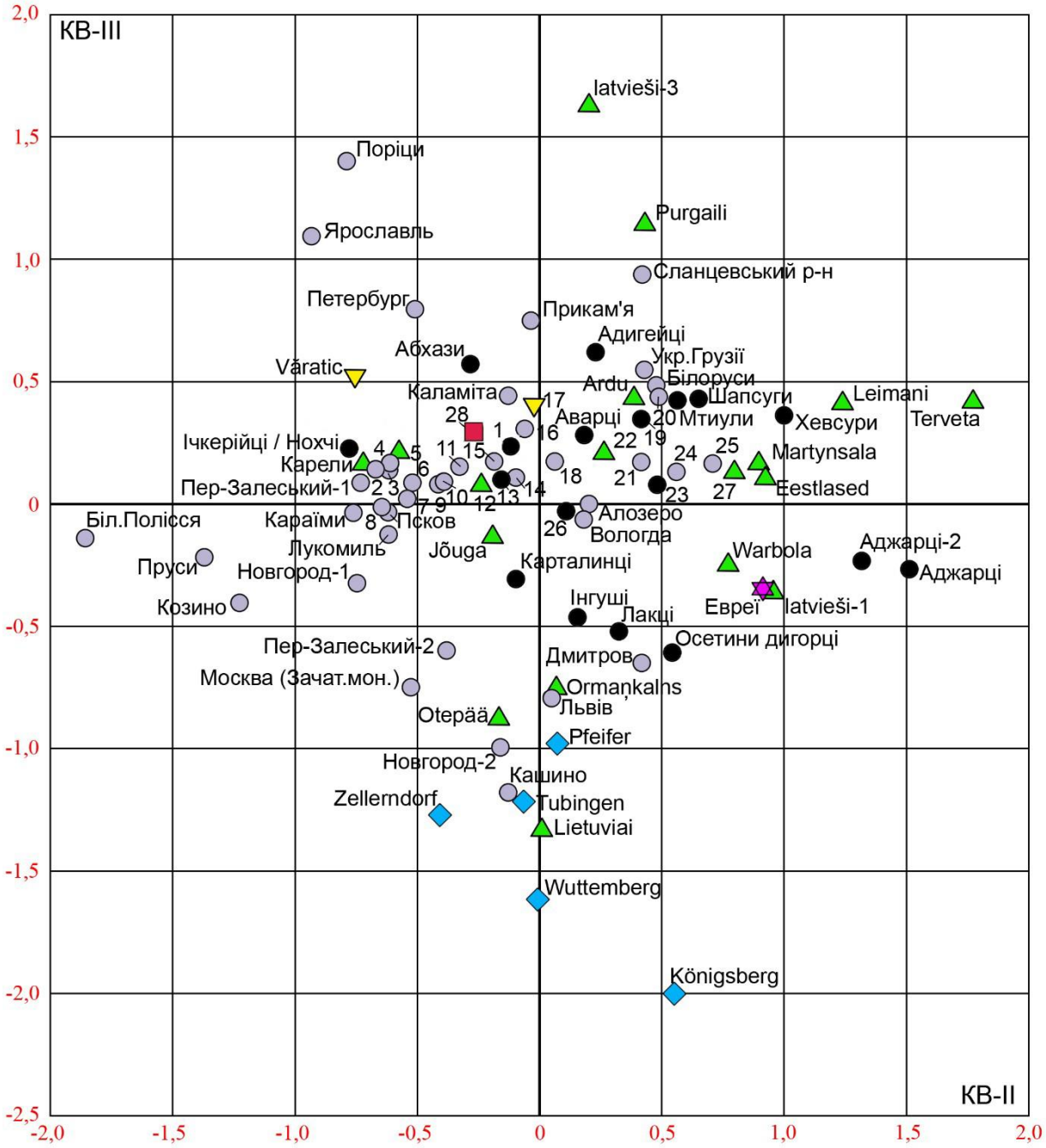

Рисунок 3. Розташування 91 чоловічої серії у двовимірному просторі КВ II та КВ III за даними краніометрії. 1 – Ужгород; 2 – Ладога-1; 3 – Волинь; 4 – Вінниця; 5 – Kohtla-Järve; 6 – чуваші; 7 – Новодівоча Слобода; 8 – Себеж; 9 – Меджибіж; 10 – Середня Наддніпрянщина; 11 – Слобожанщина; 12 – Kabina; 13 – вірмени; 14 – Степова Наддніпрянщина; 15 – Орловська губ.; 16 – Ладога-2; 17 – Orheiul Vechi; 18 – Тверська губ; 19 – осетини-іронці; 20 – Одеса; 21 – Калузька губ.; 22 – suomalaiset; 23 – осетини-туальці; 24 – Ярославська губ.; 25 – Костромська губ.; 26 – інгуші, горці; 27 – latvieši-2; 28 – Чернігово-Сіверщина.

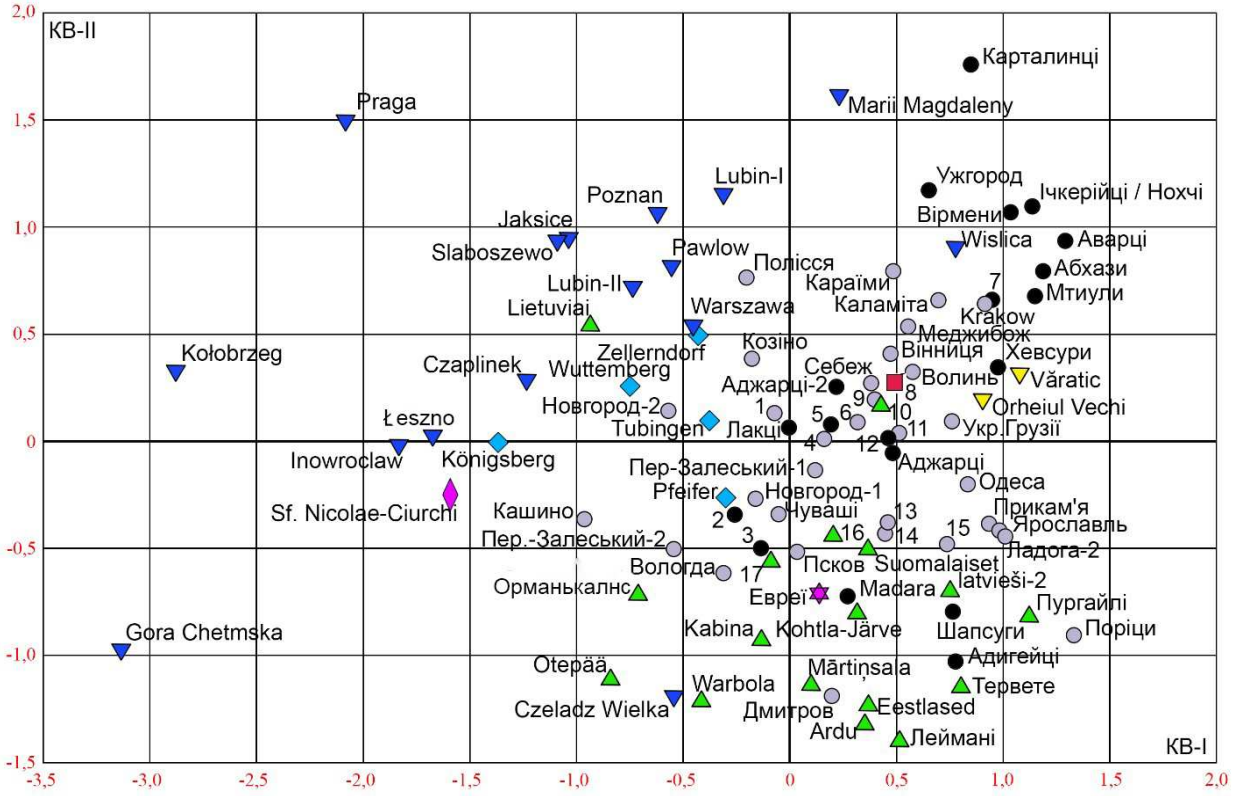

Рисунок 4. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі КВ I та КВ II за даними короткої краніологічної програми. 1 – білоруси – Пруси; 2 – осетини-іронці; 3 – осетини-дигорці; 4 – білоруси – Лукомль; 5 – інгуші; 6 – Середня-Наддніпрянщина; 7 – інгуші, горці; 8 – Чернігово-Сіверщина; 9 – Слобожанщина; 10 – карели; 11 – Ладога-1; 12 – осетини-туальці; 13 – Нижня Наддніпрянщина; 14 – Орловська губ.; 15 – Сланцевський р-н; 16 – latvieši-3; 17 – latvieši-1.

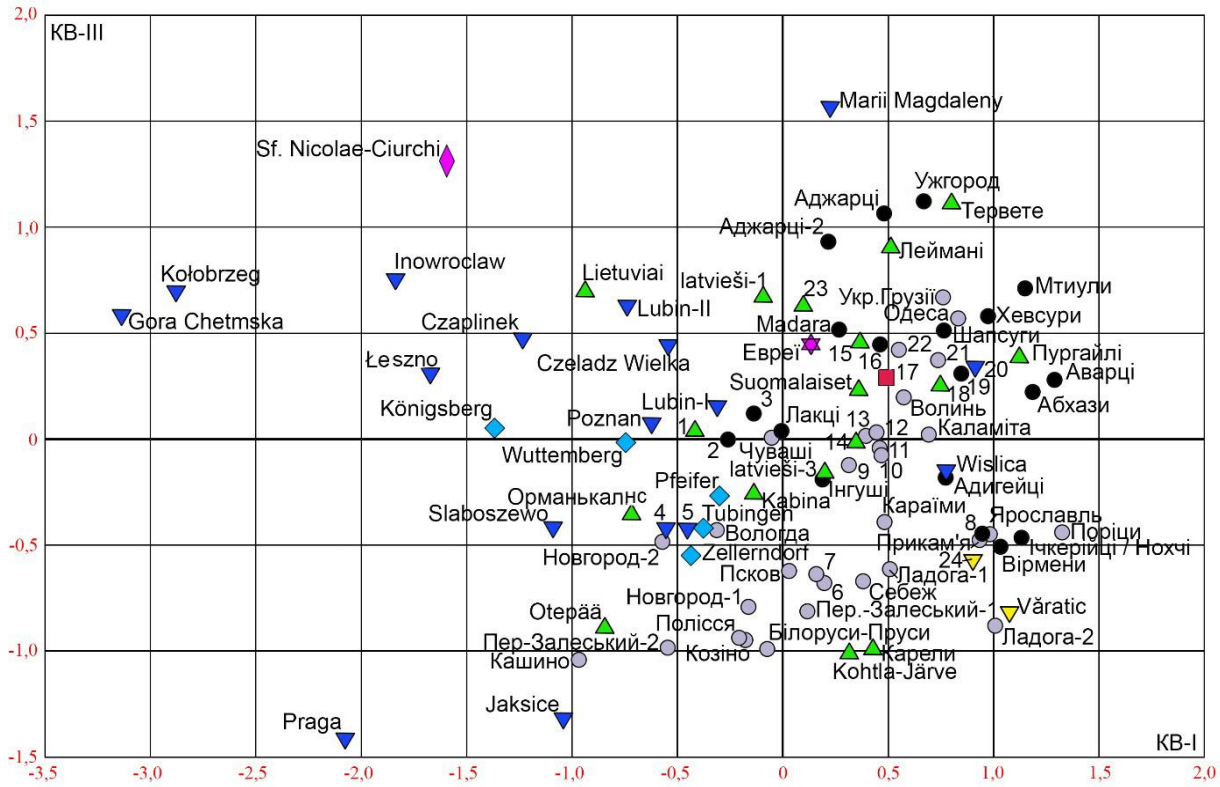

Рисунок 5. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі КВ I та КВ III за даними короткої краніологічної програми. 1 – Warbola; 2 – осетини-іронці; 3 – осетини-дигорці; 4 – Pawlow; 5 – Warszawa; 6 – Дмитров; 7 – Білоруси – Лукомль; 8 – інгуші, горці; 9 – Середня Наддніпрянщина; 10 – Вінниця; 11 – Нижня Наддніпрянщина; 12 – Орловська губ.; 13 – Слобожанщина; 14 – Ardu; 15 – Eestlased ; 16 – осетини-туальці; 17 – Чернігово-Сіверщина; 18 – latvieši-2; 19 – карталинці; 20 – Krakow; 21 – Сланцевський р-н; 22 – Меджибіж; 23 – Mārtiņsala; 24 – Orheiul Vechi.

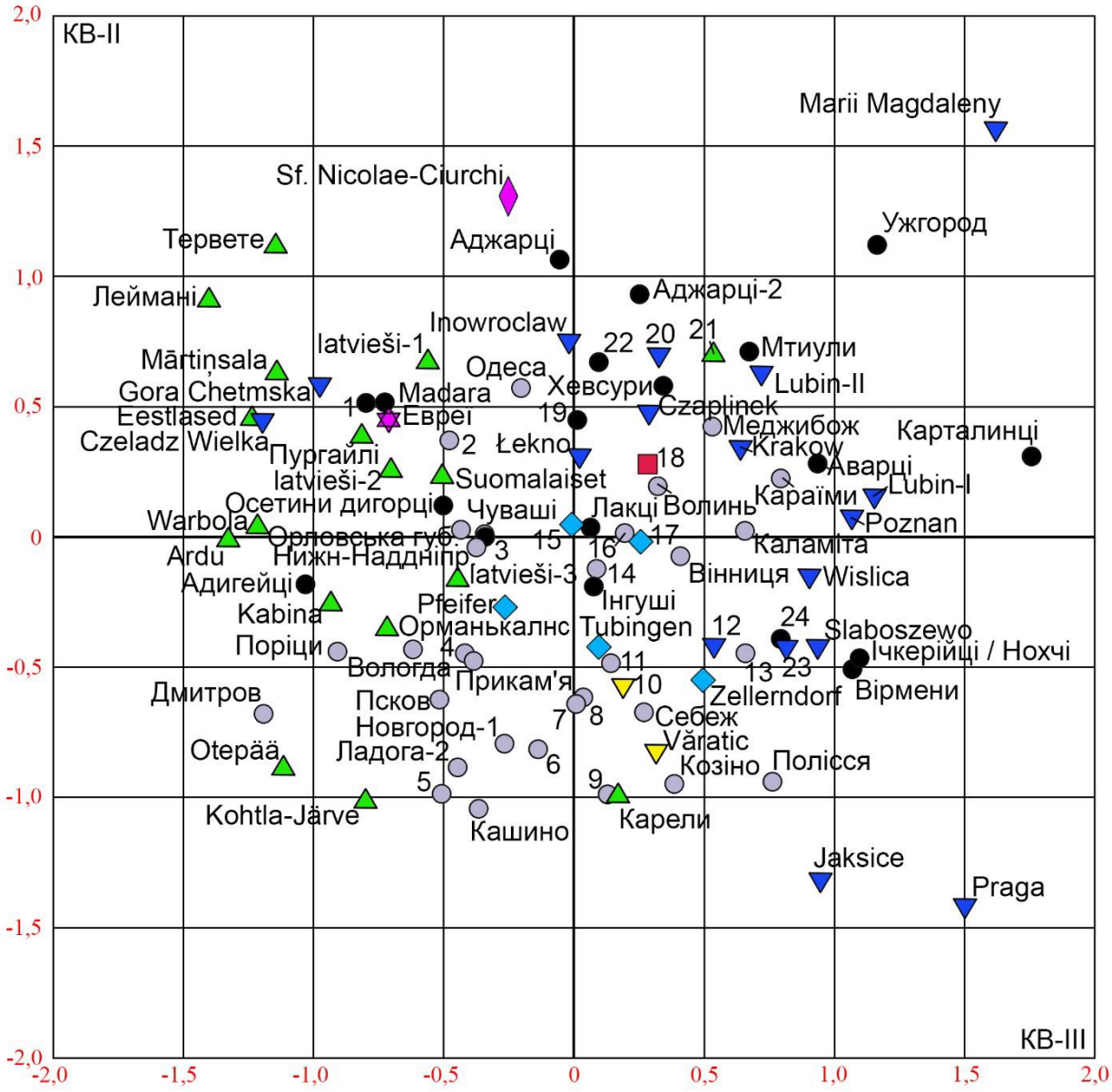

Рисунок 6. Розташування 94 чоловічих серій у двовимірному просторі КВ II та КВ III за даними короткої краніологічної програми. 1 – шапсуги; 2 – Сланцевський р-н; 3 – осетини-іронці; 4 – Ярославль; 5 – Переяслав-Залеський-2; 6 – Переяслав-Залеський-1; 7 – білоруси – Лукомль; 8 – Ладога-1; 9 – білоруси – Пруси; 10 – Orheiul Vechi; 11 – Новгород-2; 12 – Warszawa; 13 – інгуші, горці; 14 – Середня Наддніпрянщина; 15 – Königsberg; 16 – Слобожанщина; 17 – Wurtemberg; 18 – Чернігово-Сіверщина; 19 – осетини-туальці; 20 – Kołobrzeg; 21 – lietuviai; 22 – українці Грузії; 23 – Pawlow; 24 – абхази.

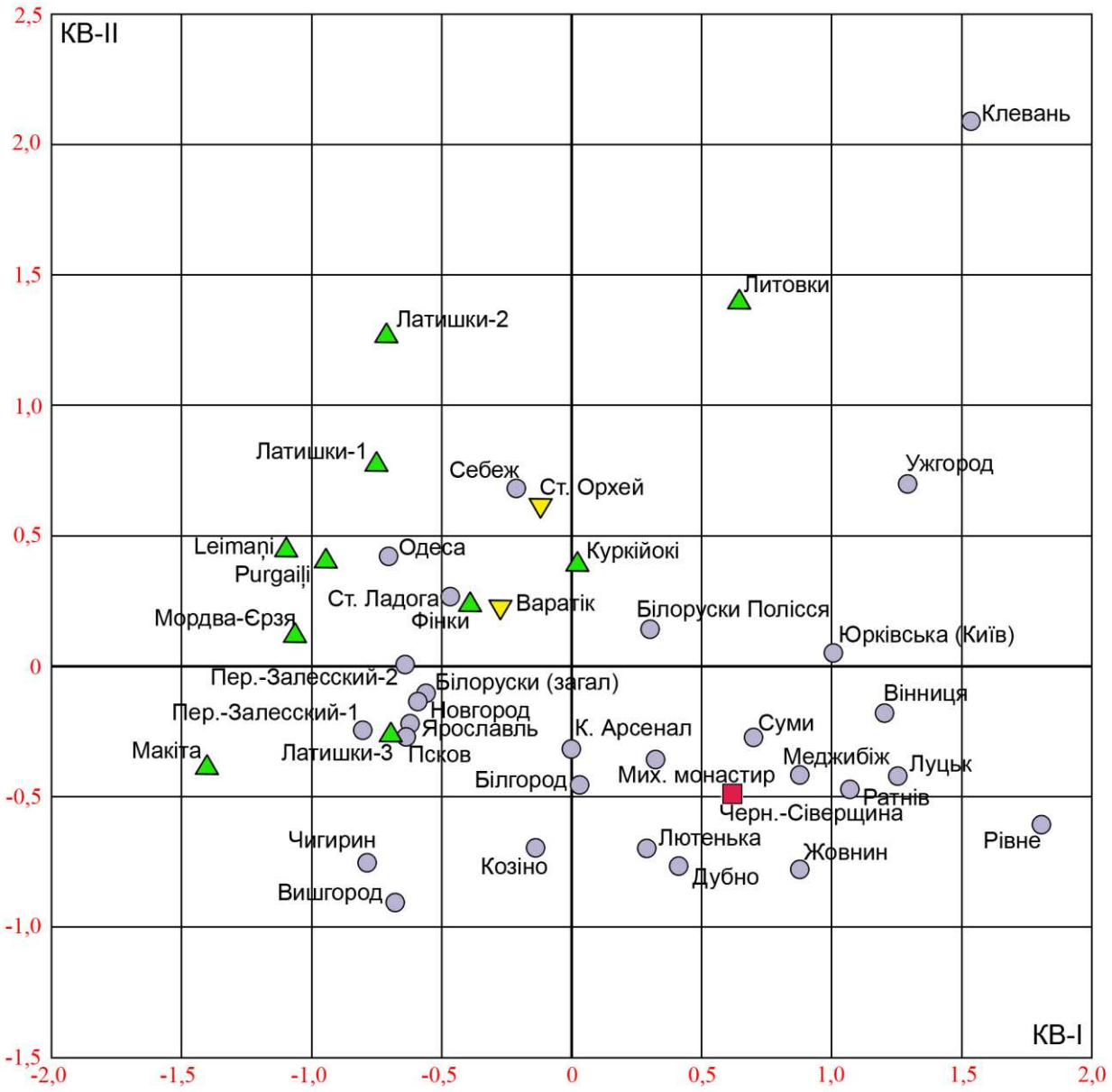

Рисунок 7. Жіноча серія з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I та КВ II в порівнянні з 40 синхронними групами Східної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою.

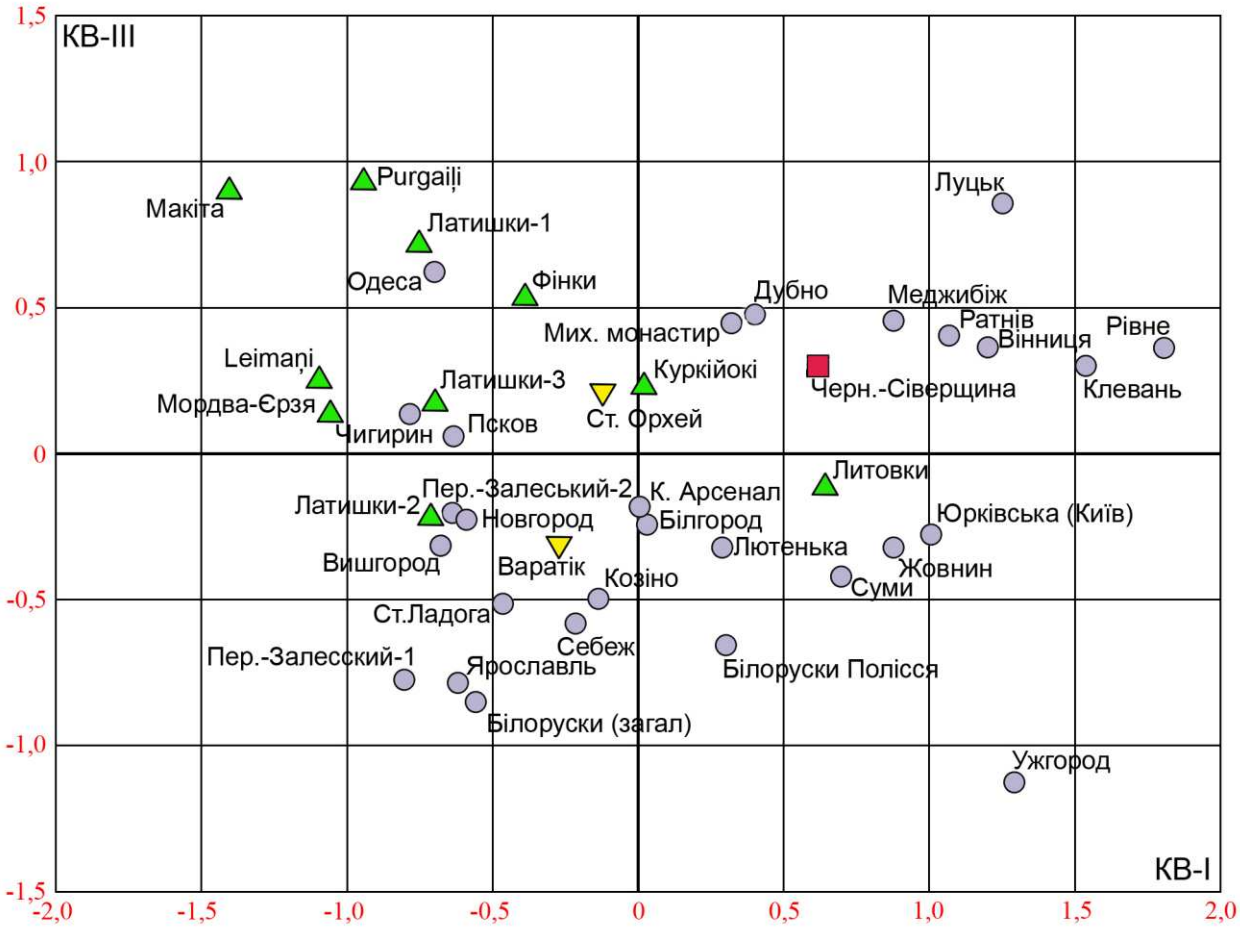

Рисунок 8. Жіноча серія з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ I та КВ III в порівнянні з 40 синхронними групами зі Східної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою.

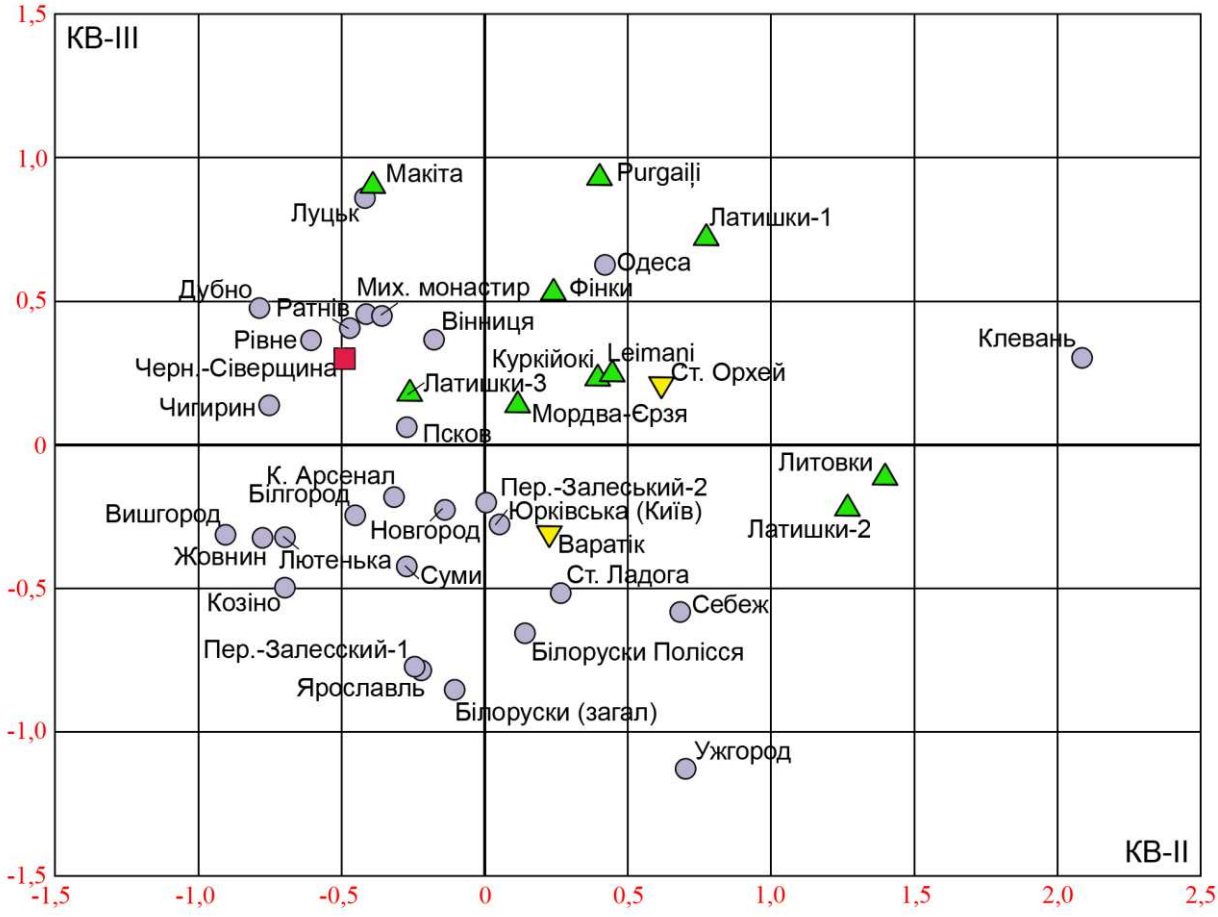

Рисунок 9. Жіноча серія з Чернігово-Сіверщини у просторі КВ II та КВ III в порівнянні з 40 синхронними групами Східної та Північно-Східної Європи за широкою краніологічною програмою.

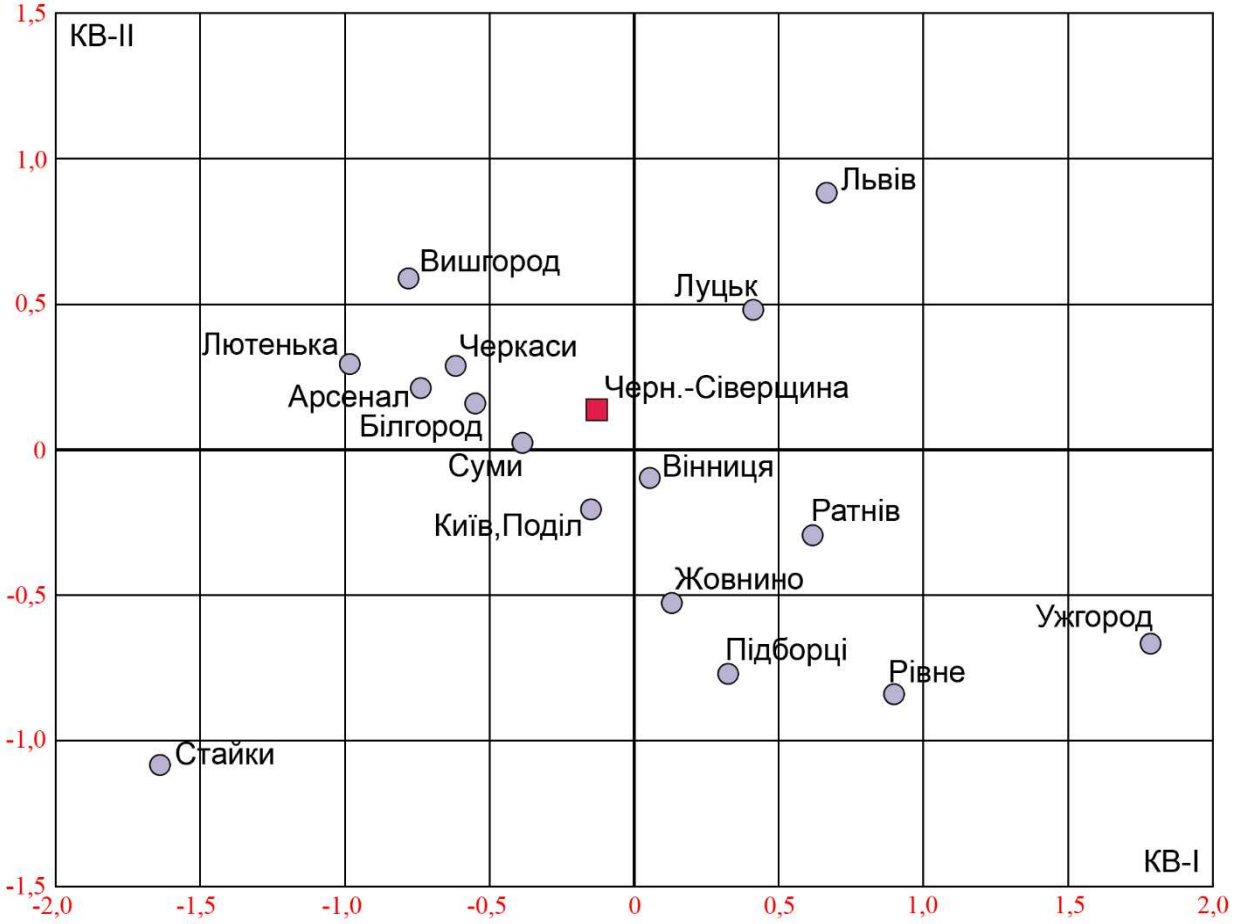

Рисунок 10. Розташування 17 серій із території України в просторі КВ I–II за даними краніометрії.

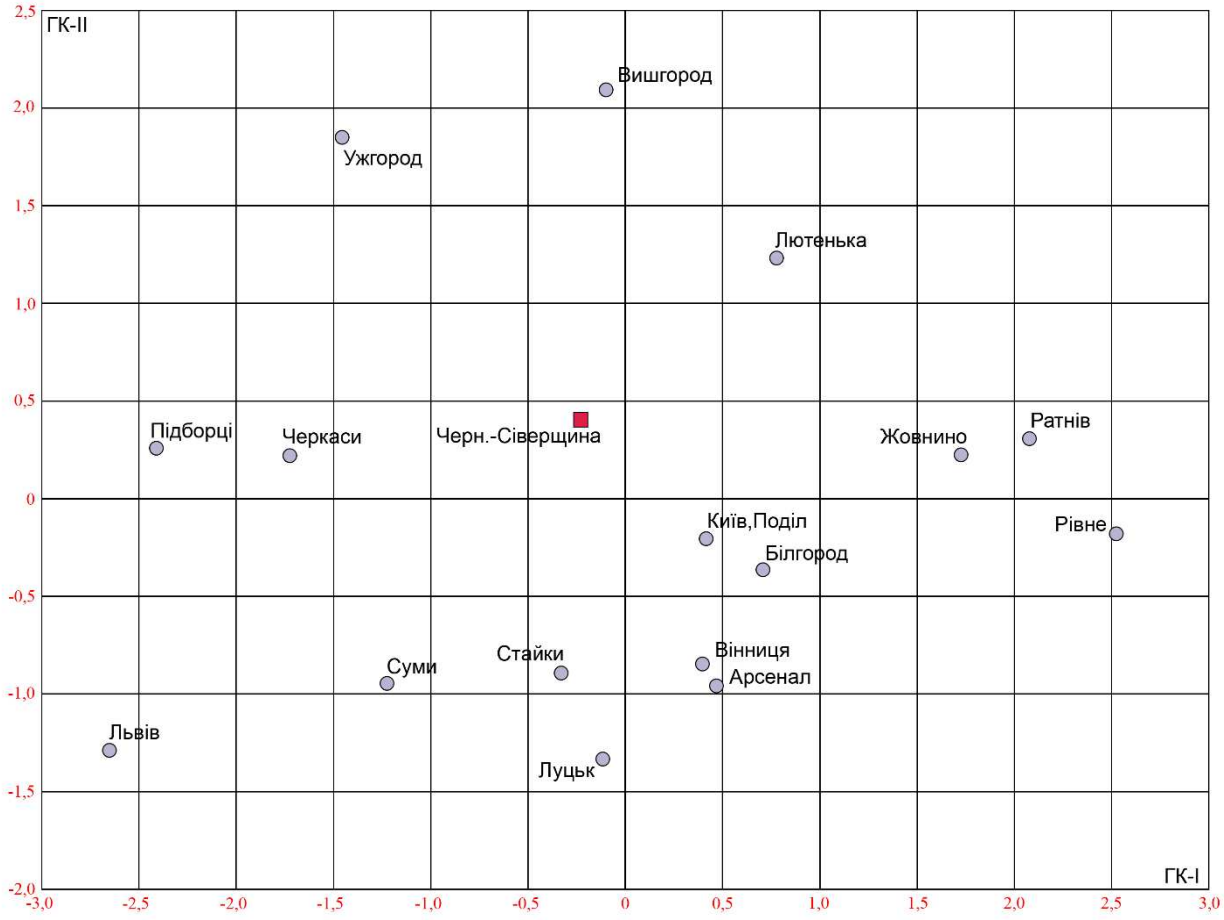

Рисунок 11. Розташування 17 серій території України у просторі I–II ГК за даними краніоскопії.

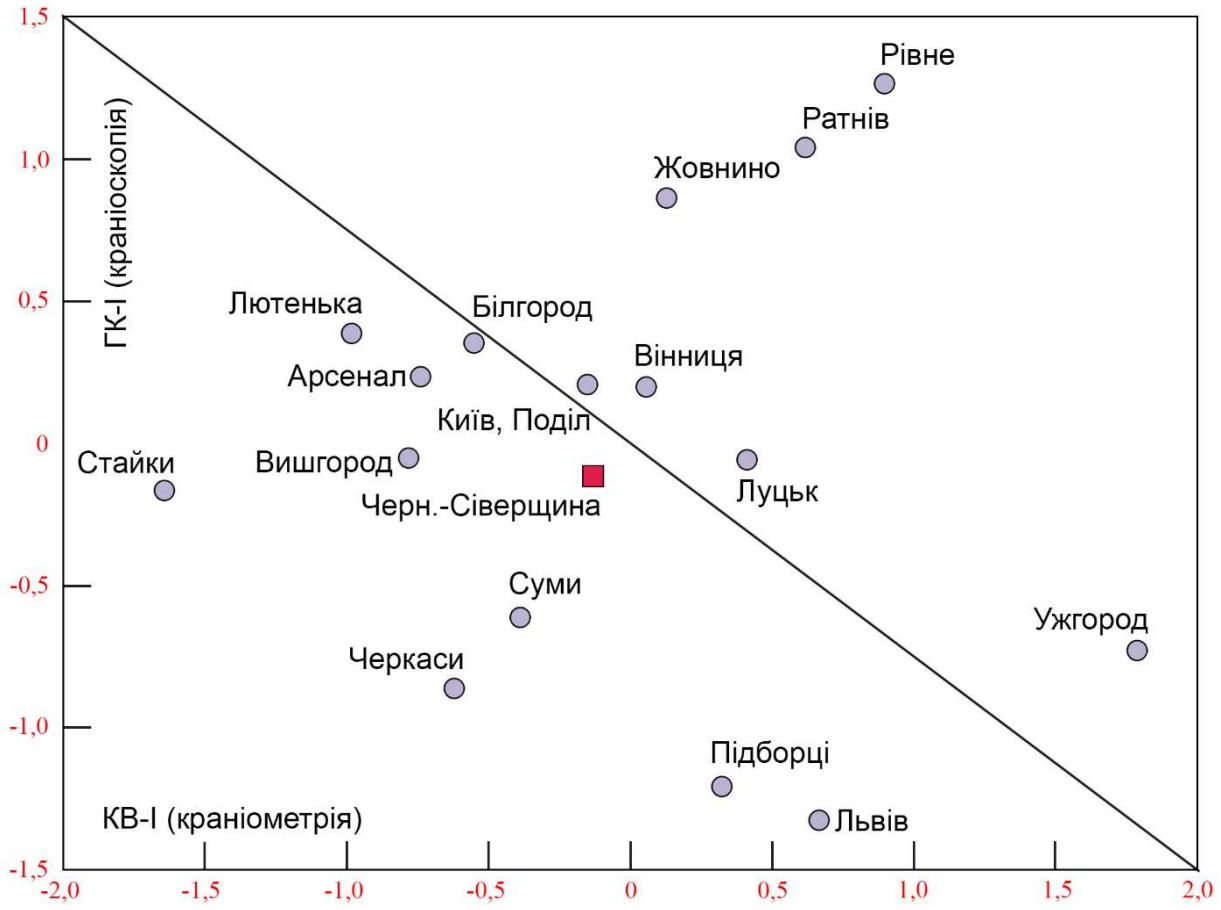

Рисунок 12. Розташування 17 краніологічних серій у просторі векторів, які диференціюють їх за напрямком «Північний захід – Південний Схід».

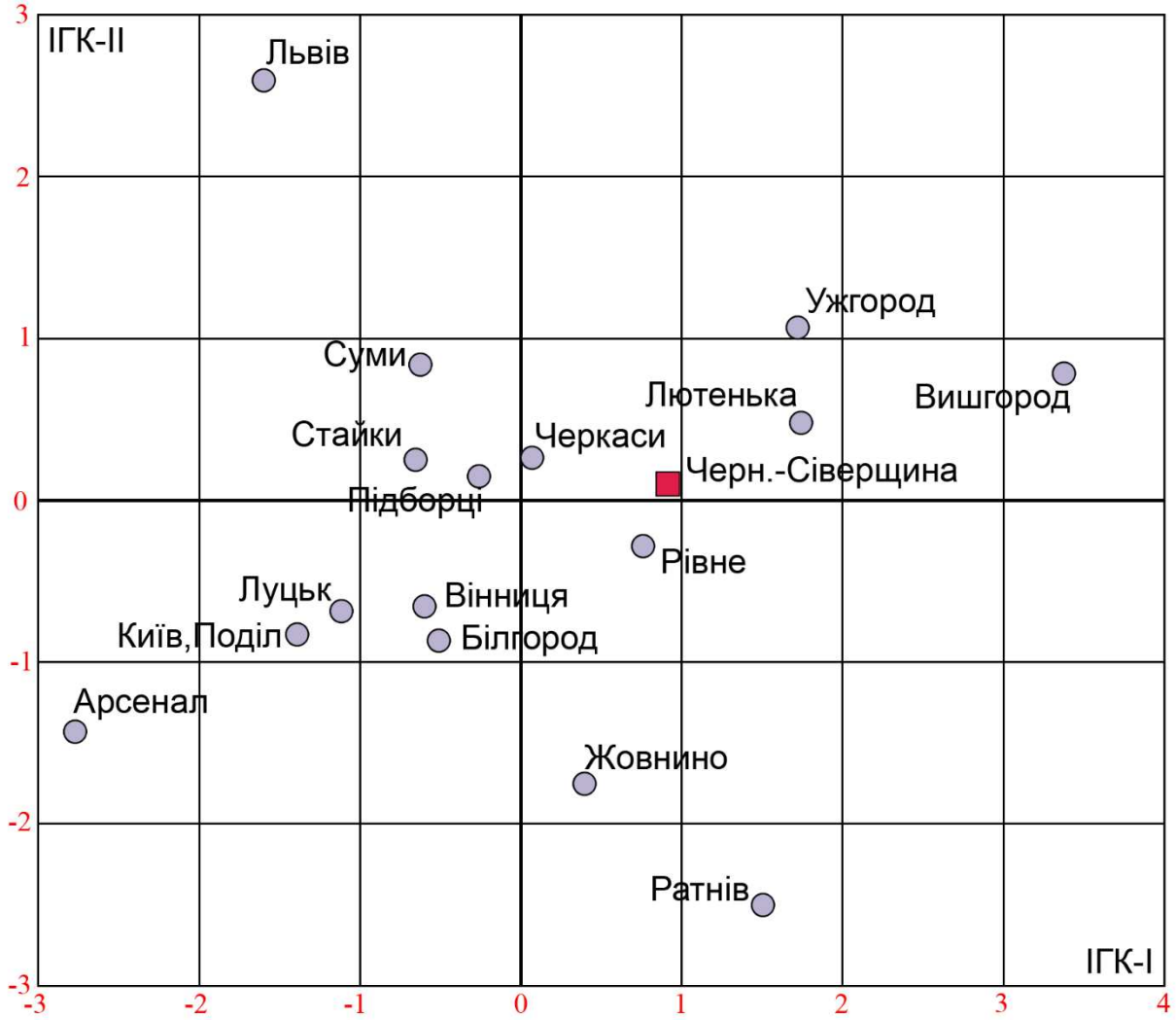

Рисунок 13. Результати інтеграції краніометричних і краніоскопічних ознак для 17 груп території України у двовимірному просторі.

Додаток Ж. Таблиця 1 . Індивідуальні та середні розміри та індекси жіночої серії черепів XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини

№ за Мартіном	Ознака / Місцезнаходження поховання	Остер	Остер	Остер (біля Божниці)	Остер	Остер	Остер	Любеч	Любеч	Любеч	Виповзів	Виповзів	Виповзів	Виповзів	Виповзів	Ромни	Ромни	Ромни	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Чернігів	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	Батурин	♀						
	№ поховання	5	1	6	7	8	10	23	42	27	1	3	12	13	9	18	1	8	4	5	2	N	2	A	63	пох.3	84	83	190	76	290	249	228	276	41	1а	113	А4	114	Е1	158	О	186	208	93	175	11	66	156	N	34	4	36	4	5	59	57	3	208	97	С	8	L	M	n	min	max	σ	mM	ms
	Вік похованої	35–45	20–23	35–45	30–40	50–60	20–22	25–30	35–45	35–45	20–30	25–30	25–30	30–40	35–45	20–30	40–50	30–40	35–45	20–25	25–30	45–55	40–50	35–45	30–40	25–30	40–50	20–25	25–30	30–40	25–35	35–45	18–25	30–40	20–30	40–50	35–45	30–40	30–35	30–40	30–40	30–35	22–25	25–30	25–30	30–40	30–40	30–35	25–30	60–70	35–45	40–50	20–25	35–45	22–25	20–30	20–30	30–35		20–25	20–30	25–30	35–45							
1.	Поздовжній діаметр	170	170		172			184		180	168	170	162	170	174		172	166,6	178		169	174	178	174,4	176	168	168		166	162	171	176,4	169	172	170	168	174	178	170		178	174	165	171,6	172	160,4	174	181	168	181	162	174	156	167	158	178	172	176	172	177	177	168		171,4	53	156	184	5,9	0,81	0,58
8.	Поперечний діаметр	151	146		150	134		134	139	136	156	146	132	136	146	140	140	145,8			140	138		144	141	144	138		140	140	137,2	149	140	148	132	136	143	144	148			134	140	136	140	136		142	137	140	144	140	135	138	137	144	148	140		137	139	140		140,8	51	132	156	5,2	0,73	0,51
17.	Висотний діаметр	137	128					132	114	123	138	128	123	130	134		129	136	126			120		128	133	128	126		128	120	131,2	133	138,4	129	130	132	138	131	131,5		138	129	129	128	132	132		130	132	141,5	130	128	124	122	122	128	134	126		130	136	131		129,7	49	114	141,5	5,4	0,77	0,54
5.	Довжина основи черепа		92					98,5		96	100,1	96	93,5	96,2	102		98	93,8	97			100			100	94	93,6		94	88,5	95,3	104	104	100	99	97	99	95,5	93		93	104	95	98	101	95,2		100,5	92	106	91	95,5	88	90,5	87	103	98	97		100,8	95	93		96,6	46	87	106	4,4	0,65	0,46
9.	Найменша ширина чола	97,9	103,2	94,9	93	91,3	102,3	93,2		98	97	89,5	92	91	89,4		93,1	92,7	95	95	93	92,6		92	100	97,4	96		90	91,2	99,3	107,4	108	98,7	95	91	95	99	89	94	98	91	92	97,5	94	93,2	95	89	97,5	87	89	93,5	87	91	85	95	97	96		93	97	92	95	94,4	57	85	108	4,5	0,60	0,42
45.	Виличний діаметр		129,6				125	126			135	124,5	117	125,1	123,8		124,4	120,9				124,2		128,1	126,5	134	130		122,2	122	122	133,6	126,4	133,8	128	134	124	134	125,5		127,2	125,3	128	123,5	119	127,8		123,5	122,1	130	118	124	118	119	117,3	128	134	127	125	124	120,6	123		125,6	47	117	135	4,8	0,70	0,50
40.	Довжина основи обличчя		95,4					97			88	91	82	85,2	94		88,9	87,6	97			95,3			92	87	86		93,3	89	93,1	92,3	93	98	93	92	90	103	85		92	99	89	94	96,5	92		99	86,3	88	89		84	88,4	87	101	96	96,2		95	91	89,5		91,8	44	82	103	4,8	0,72	0,51
48.	Верхня висота обличчя	70,3	60,6	65,5	64,2	61,3	64,5	62			66	65,5	57,8	66	62,7		62,7	62,2	63	64		64,7			56	64,6	66		53	57	58,3	65,3	65	62	70	64	66	68	62	64	65,6	61	62,5	59	67,3	63,1	65	69	57	61	61		61	62	62	61,2	67	58,7		64	63	61,5		63,0	52	53	70,3	3,5	0,48	0,34
47.	Повна висота обличчя						111,8	107			115,6		97,7	107,4				104,5	110						88	110,1	110		98	97	105,4		110					113		113	118		103,2	104		108,5	107,5		102											109				106,6	23	88	118	6,8	1,42	1,00
43.	Верхня ширина обличчя		106,1				102,9	100		102	103	96,8	94	98,3	97,2		98,6	97,4	101	102,3		95,9		100	103	103	103		98	98	100,5	109,4	109,5	108	99,5	101	99	107	91		100,8	100	101	102	102	101,4		101	102	103	94	102,4	95	98	92,5	103	103,3	101		101	99	99	101,3	100,6	50	91	109,5	3,8	0,54	0,38
46.	Середня ширина обличчя		96				89	90			98	90	87	91	90		92	86	87						96	91,5	97		90,2	88	90,1		100,5	97	100	86	87		89		95	92	94,3	87	95	97,5		88,5	87,5	100	92		86,5	96,3	79	93	98	89		88	87	88	90	91,4	43	79	100,5	4,7	0,72	0,51
55.	Висота носа	51,7	48,4	51,6	45,4	49,7	49,9	47			53	49,7	45,4	52,3	47,3		49	44,9	47,5	45		49,5			46	49,5	51		42	44	43	51,3	49	45,7	53	49	49	47	45	46	48,7	48,9	45	45,2	53	46,1	55	50,5	43,8	51	45		47	50	47,3	45,2	48	47,7		47	48	48	45	48,0	53	42	55	2,9	0,39	0,28
54.	Ширина носа	25,4	23,5	20,5	22,3	25	23,7	24			24,8	23,4	24	22,4	23,4		23,4		23	25,5		23,7			25	21,2	22		25	23	23,8	24,3	24,2	27,3	24,5	26	20,5	23	23	26,7	26,2	25,5	24,3	22,6	24	22,8	24,6	27,3	21,5	26	24		22,2	25	21,2	23,7	24	24,5		24	23	22,3	23,6	23,8	52	20,5	27,3	1,6	0,22	0,15
51.	Ширина орбіти	40,9	41,3		41,4		41,2	42			40	41,2	38,6	40,8	39,7		41,1	42,4	40	40		41,8			41	42,2	41		40	41	41,9	43	42,3	42,7	41	40	40		36	41,9	39,4	42,8	40,2	39,9	42	40,7	38	40	38,8	42	38		37	38	37	42,7	42	39,5		41	40	42	39	40,5	50	36	42,7	1,6	0,23	0,16
52.	Висота орбіти	33	34,3		31,1	33,5	33,3	30			36,2	33,5	31,8	32,8	31,4		31,8	33,4	33	32		32,6			30,5	36,1	36	35	31	31,5	31,7	34,3	35,7	32,6	30,5	33	33		31	34,7	29,9	35,1	33	31,4	36,2	31,6	32	29,5	31,1	31	29,7		31	29	30,4	33,7	32	32,5		28	32	33	29	32,3	52	28	36,2	2,0	0,27	0,19
20.	Вушна висота		113,8					114,1	103,2		119,4	111,9	104,2	105,8	112,1		112,5	117,8	109,7		108,9				112,2	109	109,7		111,7	110,6	115	112,9	112,2	109,5	113,8	110,8	113,4	113,4	115,4		121,7	110,6	111,1	109,9	113,5	111,8		109,9	109,8	116,7	115,9	111,5	106	105,9	107,2	110,6	111,9	109,7		116,4	117,2	109,4		111,7	46	103,2	121,7	3,8	0,56	0,39
SC.	Симотична ширина	10	8,7	9		9	12	9			8	5	8	10	8,2		9	8,1	7			11			7	10	11		9	9	9,5	13	11,1	9	13,5	10	8		9		10	10	9	8	10	7	10	9,5	8	7	6,5		8,5	11,5	7	7,5	12	12		12	9	7	7,3	9,2	49	5	13,5	1,8	0,26	0,18
SS.	Симотична висота	4	5	5		4,5	3,5	4			2	3,5	4	5	3		4,4	2,4	4			5			2,2	5	5		3	4	3,8	5	4	4,5	5	2,2	4		4		3,2	3	3	3	4	2,6	3	5	2	3	3		4	3,5	3	3	3,3	4		3,5	3	3	2,5	3,6	49	2	5	0,9	0,13	0,09
MC.	Максилофронтальна ширина	18	21			17,3	24,6	19			20	17,3	16,5	17	18		14,6	13,9	16			19			21,2	18	18		17,2	15	19,5	24	21,5	19	20	18	17		18		21,1	18	17,4	18,5	19	18	21,5	18,5	20,5	16	15,5		18,3	18,5	18	19,8	21	19		20	21	17	20	18,7	48	13,9	24,6	2,2	0,31	0,22
MS.	Максилофронтальна висота	6	10			8	7	9			5	5,5	7	7	6		7,5	5,1	8			9			6	10,5	8		5	6,1	7	7	6	7,6	7	6	7		8		6,8	6	6	7,5	8	7	8	8	6,2	7	6		6,3	6,3	5	6	7	7		7,8	7	7	5	6,9	48	5	10	1,2	0,18	0,13
DC.	Дакріальна ширина	22	24,4			21,7	27	21			24	22	21	21	22,9		20,5	20	20			22			24,5	22,7	23		21,5	22,1	25,7	30	28,6	25,5	22	20	20		20		23,3	21	21	23	21	23	23	23	24	22	19		20	22,1	20	22	23	22		22,4	23	21,5	24	22,5	48	19	30	2,2	0,32	0,22
DS.	Дакріальна висота	10	14,5			12	11	12			8	9	11	12	9		15	12,2	10			14			12	14	14		10	12	14	12,5	11,5	14	10	8	10		11,5		10	9	10	12	11	12	12	12	9	12	8		10	9	7	11	10	10		11	10	11	9	11,0	48	7	15	1,9	0,27	0,19
	Глибина іклової ямки	3	6				7				5	5	3	5	5,5		3,2	2	8			4			6	7	8		6	9	4	4	5,8	5	2	5	7		6		6	5	5	6	6	6	6	4	5	4	5			5,5	5	4,5	6	3		6	4	9		5,3	44	2	9	1,6	0,24	0,17
32.	Кут профілю чола від nas.		86					88			91	85	98		91			95							94	73			94	90	92		93		89	87	91		91		93		83	82	86	87			93		90		88	86	92	81	86	85		86	97	92		88,9	33	73	98	5,0	0,88	0,62
	Кут профілю чола від gl		77					80			86	77	92		82			90							84	83			90	88	86		85		85	78	87		82		86		74	75	82	81			85		88		81	83	85	77	81	82		79	90	85		83,2	33	74	92	4,5	0,79	0,56
72.	Кут загальнолицьовий		86					83			90	88	93		90			90							89	87			82	82	82		87		86	84	87		90		88		87	87	86	84			83		84		87	86	86	82	86	86		88	86	82		86,2	33	82	93	2,8	0,49	0,34
73.	Кут середньої частини обличчя		89					85				90	94		90			94							91	89			83	83	84		87		88	86	90		90		89		89	91	87	85			86		88		88	88	88	86	88	89		90	88	84		88,0	32	83	94	2,7	0,48	0,34
74.	Кут альвеолярної частини обличчя		69					80				71	86		84			70							72	80			80	66	77		78		77	73	72		90		82		79	66	84	86			69		74		79	79	80	70	78	66		80	76	75		76,5	32	66	90	6,2	1,10	0,78
75(1).	Кут випинання носа	39	30					32			17	18	28	20	21		33	16	20,5	18					28	33			22	29	30	26	28		30	20	27		40		22	17	26	27	24	30	26	21	23		35		22	26	23	28	19	32		32	26	14	28	25,7	43	14	43	6,1	0,93	0,65
77.	Назомалярний кут		135					138		133	140	142	147,6	139	135,4		133,9	141	149	136,5	144	129			136,8	136,2	142,5		139	139	140,3	140,8	142	140	139	144	141	142	137,2	141	137,8	139	142	136	138	144	140,4	137	144	137,8	149		140	141,3	144	134,8	138	139,6		127	137,2	140		139,4	49	127	149	4,2	0,61	0,43
	Зигомаксилярний кут		128,4					129,8				129,8	132,8	126	127,5		130,6	132	137			122,5			123	122	133		125,3	139,9	130,5		135	129	132	123	131		129	132,4	128	132,5	131	130	126	127,3	120	130,8	136,4	137	130,5		123,8	133,5	125,5	129	129,5	136		124	128	124,5		129,4	43	120	139,9	4,5	0,69	0,49
	Надперенісся	1	1,5	1,7		1,7	1	1,2		2	1	1	1	1,5	1,5		1	1	2	1	1	1			1	2	2	1,6	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2	1,5	2	1,5	2	1	1,3	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1,5	1	1		2	1,5	1	1	1,3	56	1	2	0,4	0,05	0,04
	Надбрівні дуги	1	1	1		1,3	1	1		1,5	1	1	1	2	1		1	1	1	1	1	1			1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1,6	2	1	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		1	1	1	1	1,1	56	1	2	0,3	0,04	0,03
	Зовнішній потиличний горб	2	0			0		0		1	1		0	0	0	1	1	0,2	1		0	0			0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0		1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	1	1	0	1	1	0	1	0		0	0	0		0,5	51	0	2	0,5	0,08	0,05
	Соскоподібний виросток	1	1,4			1	1	1,4		1	2	1	1	1	1	1	1	1	1		2	1			1	1	1	1,8	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1		2	1	1	1	0	2	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1		1	1	1		1,1	53	0	2	0,4	0,05	0,04
	Нижній край грушоподібного отвору	anthr	anthr	anthr	anthr	anthr	anthr	fossa I anthr			fossa		anthr	anthr	fossa		anthr		anthr	fossa		anthr			anthr	anthr	anthr		anthr	anthr	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	anth	antr	anth	anth	fossa	anth	anth	anth		anth	anth	anth	anth	anth	anth		anth	anthr	anth	anth		27					
	Передньо-носова ость	3	3	3		3	3	5			4	4	5	5	3		3		3	5		4			4		3		5	3	3	5	5	5	2	4	3	4	2		3	3	3	4	3	3	3	3	4	2	4		5	3	5	4	5	4		3	3	4	5	3,7	49	2	5	0,9	0,13	0,09
Індекси:																																																																						
8:1	Черепний	88,8	85,9		87,2			72,8		75,6	92,9	85,9	81,5	80,0	83,9		81,4	87,5			82,8	79,3		82,6	80,1	85,7	82,1		84,3	86,4	80,2	84,5	82,8	86,0	77,6	81,0	82,2	80,9	87,1			77,0	84,8	79,3	81,4	84,8		78,5	81,5	77,3	88,9	80,5	86,5	82,6	86,7	80,9	86,0	79,5		77,4	78,5	83,3		82,6	48	72,8	92,9	3,9	0,57	0,40
17:1	Висотно-поздовжній	80,6	75,3					71,7		68,3	82,1	75,3	75,9	76,5	77,0		75,0	81,6	70,8			69,0		73,4	75,6	76,2	75,0		77,1	74,1	76,7	75,4	81,9	75,0	76,5	78,6	79,3	73,6	77,4		77,5	74,1	78,2	74,6	76,7	82,3		71,8	78,6	78,2	80,2	73,6	79,5	73,1	77,2	71,9	77,9	71,6		73,4	76,8	78,0		76,0	48	68,3	82,3	3,3	0,47	0,33
17:8	Висотно-поперечний	90,7	87,7					98,5	82,0	90,4	88,5	87,7	93,2	95,6	91,8		92,1	93,3				87,0		88,9	94,3	88,9	91,3		91,4	85,7	95,6	89,3	98,9	87,2	98,5	97,1	96,5	91,0	88,9			96,3	92,1	94,1	94,3	97,1		91,5	96,4	101,1	90,3	91,4	91,9	88,4	89,1	88,9	90,5	90,0		94,9	97,8	93,6		92,2	47	82	101,1	4,0	0,58	0,41
9:8	Лобно-поперечний	64,8	70,7		62,0	68,1		69,6		72,1	62,2	61,3	69,7	66,9	61,2		66,5	63,6			66,4	67,1		63,9	70,9	67,6	69,6		64,3	65,1	72,4	72,1	77,1	66,7	72,0	66,9	66,4	68,8	60,1			67,9	65,7	71,7	67,1	68,5		62,7	71,2	62,1	61,8	66,8	64,4	65,9	62,0	66,0	65,5	68,6		67,9	69,8	65,7		66,9	49	60,1	77,1	3,6	0,52	0,36
20:1	Висотно-поздовжній		66,9					62,0			71,1	65,8	64,3	62,2	64,4		65,4	70,7	61,6		64,4	62,8			63,7	64,9	65,2		67,3	68,3	67,2	64,0	66,4	63,7	67,0	65,9	65,2	63,7	67,9		68,4	63,6	67,4	64,0	66,0	69,7		60,7	65,4	64,5	71,5	64,1	68,0	63,4	67,9	62,1	65,0	62,3		65,8	66,2	65,1		65,5	46	60,7	71,5	2,5	0,37	0,26
20:8	Висотно-поперечний		77,9					85,2	74,2		76,6	76,6	78,9	77,8	76,8		80,3	80,8			77,8	79,2			79,6	75,7	79,3		79,8	79,0	83,8	75,8	80,1	74,0	86,2	81,4	79,3	78,7	78,0			82,5	79,4	80,8	81,1	82,2		77,4	80,2	83,4	80,5	79,6	78,5	76,8	78,3	76,8	75,6	78,4		85,0	84,3	78,1		79,4	45	74	86,2	2,8	0,42	0,30
10:8	Коронарно-поперечний	84,8	84,9			85,8		88,1	80,2	94,5	82,1	82,2	89,4	82,7	84,9		87,5	85,0			82,1	84,1		76,7	86,9	84,0	82,6		81,4	83,6	90,4	94,0	90,7	85,1	90,9	85,3	84,6	81,9	82,4			86,6	82,9	86,4	84,3	85,3		84,2	91,6	87,1		83,2	80,0	85,5	83,2	81,3	77,7	83,6		87,7	80,2	79,6		84,8	48	76,7	94,5	3,8	0,55	0,39
9:10	Широтний лобний	76,5	83,2			79,4	88,2	79,0		76,3	75,8	74,6	78,0	80,9	72,1		76,0	74,8	76,6		80,9	79,8		83,3	81,6	80,5	84,2		78,9	77,9	80,1	76,7	85,0	78,3	79,2	78,4	78,5	83,9	73,0	71,8		78,4	79,3	83,0	79,7	80,3		74,5	77,6	71,3		80,3	80,6	77,1	74,6	81,2	84,3	82,1		77,4	87,0	82,5		79,1	50	71,3	88,2	3,8	0,53	0,38
45:8	Поперечний фаціо-церебральний		88,8					94,0			86,5	85,3	88,6	92,0	84,8		88,9	82,9				90,0		89,0	89,7	93,1	94,2		87,3	87,1	88,9	89,7	90,3	90,4	97,0	100,0	86,7	93,1	84,8			93,5	91,4	90,8	85,0	94,0		87,0	89,1	92,9	81,9	88,6	87,4	86,2	85,6	88,9	90,5	90,7		90,5	86,8	87,9		89,4	44	81,9	100	3,6	0,54	0,38
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,3	47,3					47,0			47,8	51,2	47,0	50,8	46,8		48,6	45,7	50,0			53,9			42,1	50,5	52,4		41,4	47,5	44,4	49,1	47,0	48,1	53,8	48,5	47,8	51,9	47,1		47,5	47,3	48,4	46,1	51,0	47,8		53,1	43,2	43,1	46,9		49,2	50,8	50,8	47,8	50,0	46,6		49,2	46,3	46,9		48,2	45	41,4	53,9	2,9	0,43	0,30
9:45	Лобно-виличний		79,6				81,8	74,0			71,9	71,9	78,6	72,7	72,2		74,8	76,7				74,6		71,8	79,1	72,7	73,8		73,6	74,8	81,4	80,4	85,4	73,8	74,2	66,9	76,6	73,9	70,9		77,0	72,6	71,9	78,9	79,0	72,9		72,1	79,9	66,9	75,4	75,4	73,7	76,5	72,5	74,2	72,4	75,6		75,0	80,4	74,8		75,1	46	66,9	85,4	3,7	0,55	0,39
10:45	Коронарно-виличний		95,7				92,8	93,7			94,8	96,4	100,9	89,9	100,2		98,5	102,6				93,4		86,3	96,8	90,3	87,7		93,3	95,9	101,6	104,8	100,5	94,2	93,8	85,3	97,6	88,1	97,2			92,6	90,6	95,1	99,2	90,8		96,8	102,8	93,8		94,0	91,5	99,2	97,2	91,4	85,8	92,1		96,9	92,5	90,7		94,7	44	85,3	104,8	4,7	0,71	0,50
40:5	Випинання обличчя		103,7					98,5			87,9	94,8	87,7	88,6	92,2		90,7	93,4	100,0			95,3			92,0	92,6	91,9		99,3	100,6	97,7	88,8	89,4	98,0	93,9	94,8	90,9	107,9	91,4		98,9	95,2	93,7	95,9	95,5	96,6		98,5	93,8	83,0	97,8		95,5	97,7	100,0	98,1	98,0	99,2		94,2	95,8	96,2		95,1	44	83	107,9	4,6	0,69	0,49
47:45	Загальний лицьовий						89,4	84,9			85,6		83,5	85,9				86,4							69,6	82,2	84,6		80,2	79,5	86,4		87,0					84,3			92,8			84,2		84,9			83,5											87,9				84,4	19	69,6	92,8	4,7	1,07	0,76
48:45	Верхній лицьовий		46,8				51,6	49,2			48,9	52,6	49,4	52,8	50,6		50,4	51,4				52,1			44,3	48,2	50,8		43,4	46,7	47,8	46,3	51,4	46,3	54,7	47,1	53,2	50,7	49,4		51,6	48,7	48,8	47,8	56,6	49,4		55,9	46,7	46,9	51,7		51,7	52,1	52,9	47,8	50,0	46,2		51,6	52,2	50,0		49,9	44	43,4	56,6	2,9	0,43	0,31
54:55	Носовий	49,1	48,6	39,7	49,1	50,3	47,5	51,1			46,8	47,1	52,9	42,8	49,5		47,8	51,2	48,4	56,7		47,9			54,3	42,8	43,1		58,1	52,3	55,3	59,7	49,4	59,7	46,2	53,1	41,8	48,9	51,1	58,0	53,8	52,1	54,0	50,0	45,3	49,5	44,7	54,1	49,1	51,0	53,3		47,2	50,0	44,8	52,4	50,0	51,4		51,1	47,9	46,5	52,4	50,0	53	39,7	59,7	4,4	0,60	0,43
DS:DC	Дакріальний	45,5	59,4			55,3	40,7	57,1			33,3	40,9	52,4	57,1	39,3		73,2	61,0	50,0			63,6			49,0	61,7	60,9		46,5	54,3	53,5	41,7	40,2	54,9	45,5	40,0	50,0		57,5		42,9	42,9	47,6	52,2	52,4	52,2	52,2	52,2	37,5	54,5	42,1		50,0	40,7	35,0	50,0	43,5	45,5		49,1	43,5	51,2	37,5	49,2	48	33,3	73,2	8,3	1,20	0,85
SS:SC	Симотичний	40,0	57,5	55,6		50,0	29,2	44,4			25,0	70,0	50,0	50,0	36,6		48,9	29,6	57,1			45,5			31,4	50,0	45,5		33,3	44,4	40,0	38,5	36,0	50,0	37,0	22,0	50,0		44,4		32,0	30,0	33,3	37,5	40,0	37,1	30,0	52,6	25,0	42,9	46,2		47,1	30,4	42,9	40,0	27,5	33,3		29,2	33,3	42,9	34,2	40,4	49	22	70	10,0	1,42	1,01
52:51	Орбітний	80,7	83,1		75,1		80,8	71,4			90,5	81,3	82,4	80,4	79,1		77,4	78,8	82,5	80,0		78,0			74,4	85,5	87,8		77,5	76,8	75,7	79,8	84,4	76,3	74,4	82,5	82,5		86,1	82,8	75,9	82,0	82,1	78,7	86,2	77,6	84,2	73,8	80,2	73,8	78,2		83,8	76,3	79,7	78,9	76,2	82,3		68,3	80,0	78,6	74,4	79,6	50	68,3	90,5	4,3	0,61	0,43
63:62	Піднебінний	91,1	86				75,5	79,3			92,3	81,5	84,5	83,4			81,7	83,2	77,8						81,8	87,8	78,3			83,3	76,1	86,9	94,1	73,0	82,6	75	77,8	70,8	80,0		81,7	72,6	87,2	81,2	78,7		72,3	68,1	77,3	92,1	77,3		77,5	73,9	79,3	71,6	79,2	74,6		80,4	84,1	84,9	88,1	80,6	44	68,1	94,1	6,1	0,92	0,65
61:60	Щелепно-альвеолярний	113,2	120,4				114,1	108,3			142,5	124,1						116,1	111,5						105,8	104,5	104,2			119,8	117,2	137,2	139,6	109,0	113,7	109,1	110	107,3	117,0		123,1		123,1	116,1	121,2			91,4	115,4	118,2	103,9		122,2		122,7		114,8	112,3		124,1	124	129,4	122,4	117,0	37	91,4	142,5	10,3	1,69	1,19
MS:MC		33,3	47,6			46,2	28,5	47,4			25	31,8	42,4	41,2	33,3		51,4	36,7	50			47,4			28,3	58,3	44,4		29,1	40,7	35,9	29,2	27,9	40	35	33,3	41,2		44,4		32,2	33,3	34,5	40,5	42,1	38,9	37,2	43,2	28,6	43,8	38,7		75,9	34,1	27,8	30,3	33,3	36,8		39	33,3	41,2	25	38,3	48	25	75,9	9,2	1,33	0,94
23а			503					503		504	520	503	475	483	507		505	500						509	508					490	500	533	503	512	480	492	520	512	530			495	486	490	500	480		500	497	520	480	505	462	482	460	502		501		505	504	484		498,6	40	460	533	16,0	2,53	1,79

Таблиця 2. Індивідуальні та середні розміри та індекси чоловічої серії черепів XVII–XIX ст. із Чернігово-Сіверщини

№ за Мартіном	Місцезнаходження поховання	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Черн. губернія	Стайк_В_3	Стайк_В_4	Стайк_В_5	Стайк_В_6	Стайк_В_7	Виповзів	Рогінці	Виповзів	Виповзів	Остер
	№ поховання	405	408	410	411	413	414	415	416	418	419	420	422	6	10	13	11	17	5	1	2	15	2
	Ознака / Вік похованого	48	49	52	36	55	29	50	50	47	56	44	43	45–55	25–35	55–65	45–55	25–35	45–55	30–40	65–75	25–35	30–40
1.	Поздовжній діаметр	184	196	182	190	164	174	181	183	184	182	185	185	176	170	180	190		170	173,6	176,8	168	174
8.	Поперечний діаметр	143	150	139	142	139	147	148	160	155	143	143	149	152	152	147,6	137		141	142	146	148	140
17.	Висотний діаметр	136	137	133	140	131	119	129	135	128	139	136	136	144	132	136,4	141		134	135,6		140	126
5.	Довжина основи черепа	102	108	98	103	92	102	99	100	97	108	104	106	103,8	99,5	104,9	102,7		99	96			95,2
9.	Найменша ширина чола	94	108	104	91	103	93	96	95	105	100	109	105	95,5	92,2	102,6	96,5	94,1	94,5	101	91	96,7	97
45.	Виличний діаметр	133	138	131	131	129	135	136	142	139	140	136	143	133,8	138,2	139,3	130,6		128	138		136,7	134
40.	Довжина основи обличчя	94		86	97	90	106	94	98	97	105	97	99	96,5	96,5	98,9	100		94,5	91			93,3
48.	Верхня висота обличчя	70		70	67	70	70	63	73	65	66	64	73	65,9	64,5	69,9	71,5	65	69,1	56,5		67	62,4
47.	Повна висота обличчя											116	118	114,4		122,8	123,6		113,9	99		115,4	
43.	Верхня ширина обличчя	104	115	104	104	107	101	104	103	109	109	114	109	100,5	103,4	107,6	104,9	102,8	102,3	109		101,9	103,2
46.	Середня ширина обличчя	102	91	82	89	88	95	90	95	101	99	100	93	93	92,8	97,7	105,5		90	99		92,2	90
55.	Висота носа	52	53	56	50	50	50	47	53	52	48	48	51	50,7	49,7	54,3	51	51,1	50,5	44		48,1	48,4
54.	Ширина носа	24	25	25	29	23	24	24	25	27	25	23	26	21,7	22,1	25	23,8	23,2	20,6	25,1		24,9	25
51.	Ширина орбіти	40	46	41	42	41	39	40	43	43	41,5	45,5	46	43,6	44,3	42	42	44	39,5	42		42,8	38,9
52.	Висота орбіти	33	35	32,5	32	33,5	30	26	32	30,5	29	35	34	34,8	33,8	33,1	32	33,7	31,9	31		33,1	27,8
20.	Вушна висота	114	117	113	115	109	105	111	116	114	114	116	116	121,1	113,2	119,3	119,8		111,5	116,8	114,5	111,2	108,3
SC.	Симотична ширина	9	9,1	8,3	10	8	7,2	9,2	6,6	8	10,5	11,2	10	11	7	12,7	9,9	9	9	9		8	11
SS.	Симотична висота	4,2	5,1	4	4	2,6	4,3	4,2	5,5	4,1	5,1	3,8	6,4	7,5	3,6	4	5	5	4	4		6	4,8
MC.	Максилофронтальна ширина													16	14	19,2	19,2	17	21	20		16,5	19,7
MS.	Максилофронтальна висота													6,5	6,6	7,8	8	7,6	9	6		9	6,5
DC.	Дакріальна ширина	21	22	19,6	20,3	22	20	22	21,3	22,8	24,2	26,7	19,7	22,2	21	25,2	25	20	24	25,1		24,6	23
DS.	Дакріальна висота	13,7	12,1	13,1	13,2	9,4	11,6	14,6	15,2	14,2	12,1	12,7	12,9	17	15	13,2	15,5	13,6	12,2	10,8		18	11,1
	Глибина кликової ямки	4,5		3,5	9,5	5	6,5	3,5	3,5	6	7,5	7,5	6	5	2	6	4	4	6	4		5	7
32.	Кут профілю чола від nas.	80	81	89	83	90	78		86	88	88	88	80	93	93		88		79				92
	Кут профілю чола від gl	75	74	85	76	86	74		77	80	77	82	72	80	82		78		71				83
72.	Кут загальнолицьовий			90	87	84	85		86	88	84		86	89	87		83		84				85
73.	Кут середньої частини обличчя	87	91	90	90	85	85	91	87	88	86	87	86	93	89		84		86				86
74.	Кут альвеолярної частини обличчя													76	63		75		77				88
75(1).	Кут випинання носа			32	20	22	31			33	27		41	26	25		31	30	30				28
77.	Назомалярний кут	136	136	134	132	141	138	139	147	142	140	133	135	135,2	139	136,3	135	135	131,4	142,8		138,8	139,8
	Зигомаксилярний кут	126		124	128	123	125	134	131	133	135	128	128	127	127	133,2	119	123	123,5	137,6		126,5	129,7
	Надперенісся	3	4	3	3	3	2	3	4	4	4	3	3	3	3	1,6	3	3	2	2	3	2,4	2
	Надбрівні дуги													2	2	1,6	2	2	2	1,5	2	2	2
	Зовнішній потиличний горб													3	1	1	2	1	2	0	2	1	1
	Соскоподібний виросток	3	3	2	1	1	3	3	3	3	2	2	3	2	2	3	1	2	2	2	3	2	1
	Нижн. край грушоподібн. отвору													anthr	anthr	fossa	fossa	anthr	anthr	anth		fossa	anthr
	Передньо-носова ость													4	4	2	5	5	5	5		2	
Індекси:																							
8:1	Черепний	77,7	76,7	76,4	74,7	84,8	84,5	81,8	87,4	84,2	78,6	77,3	80,5	86,4	89,4	82,0	72,1		82,9	81,8	82,6	88,1	80,5
17:1	Висотно-поздовжній	73,9	69,9	73,5	73,7	79,9	68,4	71,3	73,8	69,6	76,4	73,5	73,5	81,8	77,6	75,8	74,2		78,8	78,1		83,3	72,4
17:8	Висотно-поперечний	95,1	91,3	95,7	98,6	94,2	81,0	87,2	84,4	82,6	97,2	91,6	91,3	94,7	86,8	92,4	102,9		95,0	95,5		94,6	90,0
9:8	Лобно-поперечний	65,7	72,0	74,8	64,1	74,1	63,3	64,9	59,4	67,7	69,9	76,2	70,5	62,8	60,7	69,5	70,4		67,0	71,1	62,3	65,3	69,3
20:1	Висотно-поздовжній													68,8	66,6	66,3	63,0		65,6	67,3	64,7	66,2	62,2
20:8	Висотно-поперечний													79,7	74,5	80,5	87,4		79,1	82,3	78,4	75,1	77,3
10:8	Коронально-поперечний													82,6	82,9	87,4	87,7		86,2	82,7	86,3	83,1	87,1
9:10	Широтний лобний	81,0	85,7	83,9	79,1	81,1	83,0	80,0	76,0	80,2	82,6	87,2	86,1	76,1	73,2	79,5	80,3	84,0	77,8	86,0	72,2	78,6	79,5
45:8	Поперечний фасціо-церебральний													88,0	90,9	94,4	95,3		90,8	97,2		92,4	95,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний													45,8	48,9	51,2	57,0		51,6	41,7		47,9	49,5
9:45	Лобно-виличний													71,4	66,7	73,7	73,9		73,8	73,2		70,7	72,4
10:45	Коронарно-виличний													93,8	91,2	92,6	92,0		94,9	85,1		90,0	91,0
40:5	Виступання обличчя	92,2		87,8	94,2	97,8	103,9	94,9	98,0	100,0	97,2	93,3	93,4	93,0	97,0	94,3	97,4		95,5	94,8			98,0
47:45	Загальний лицьовий											85,0	82,5		88,2	94,6			89,0	71,7		84,4	
48:45	Загальний лицьовий	52,6		53,4	51,2	54,3	51,8	46,3	51,4	46,8	47,1	47,1	51,1	49,3	46,7	50,2	54,7		54,0	40,9		49,0	46,6
54:55	Носовий	46,1	47,2	44,6	58,0	46,0	48,0	51,1	47,2	51,9	52,1	47,9	51,0	42,8	44,5	46,0	46,7	45,4	40,8	57,0		51,8	51,7
DS:DC	Дакріальний	65,2	55,0	66,8	65,0	42,7	58,0	66,4	71,4	62,3	50,0	47,6	65,5	76,6	71,4	52,4	62,0	68,0	50,8	43,0		73,2	48,3
SS:SC	Симотичний	46,7	56,0	48,2	40,0	32,5	59,7	45,7	83,3	51,3	48,6	33,9	64,0	68,2	51,4	31,5	50,5	55,6	44,4	44,4		75,0	43,6
52:51	Орбітний	82,5	76,1	79,3	76,2	81,7	76,9	65,0	74,4	70,9	69,9	76,9	73,9	79,8	76,3	78,8	76,2	76,6	80,8	73,8		77,3	71,5
63:62	Піднебінний					86,4	80,9		83,3				102,3	82,3	72,7	81,7	78,4	70,2	71,7	88,1		82,7	88,0
61:60	Щелепно-альвеолярний													116	118	121,3	109,9		113	128,6		113	118,8
MS:MC														40,6	47,1	40,6	41,7	44,7	42,9	30,0		54,5	33
23a														523	513	533	529		492	508	515	502	505